

LOOMING

5

1975

AVO KEEREND

Linna taastamine (Linool, sügavtrükk) 1975

LOOMING

5

1975

KIRJANDUSLIK JA ÜHISKONDLIK-POLIITILINE AJAKIRI
EESTI NSV KIRJANIKE LIIDU HÄÄLEKANDJA

SÖÖVITUSED

1

Oma nooruse tunast tummfilmi
taoti veel vaatame iseendas,
põhjateel rühkinud, kõmistanud
tanki- ja kahurironge pikki,
valupikki ööd-päevad läände,
kasukais siberlastega sinna,
relvaga kaisus, Moskva alla,
tuisu või kuuga kalgis taevas,
otsatult kaugel hingerahust,
omaste šahtide põuest,
kodutaredest, samovarest,
valuahjude lõõtsuvast leilist...
tukastuseski rataste tümin,
jõgedest üle, mägedest läbi,
lumistel kuuskedel selgelt silmis,
kaljurünkadel, väljadel vaates
üksainus palve kui inimesel:
võita, jah, võita, lüüa fašistid
siruli sinna, kus ükskord ammu
võimas habemik vilkas saanis
sõjast ja rahust piineldes mõtles,
voorimees pukis ent omaette
ümises laulukest päevalildest
ega olnud neil saaniteel aimu
tulevaist relvarongidest läände,
kasukais Siberi meestest sinna,
Punase väljaku linna alla,
sellest, et tänini pole keegi
vallutajate kriiskavat vaimu
maailma-muinasloo kivisesse
imeastjasse kinni pannud.

Jookseb mu nooruse tummfilm
 unetul tunnil kaugest Kaasanist:
 sõjatehase põruvas kijas
 tõusevad-langevad rängad stantsid,
 poisikesed ja tüdrukud nendel
 lõikavad, rõhuvad rauast välja
 vigureid millegi tõsise tarvis.
 Kahvatud näod, piugpeened kaelad,
 vanad vattkuued, kehvad ürbid,
 nähtamatult ka leinarüüd seljas.
 Jooksevad korraks vaid lapselikult
 stantside juurest puukausside juurde,
 millele maalitud kulda ja lilli,
 kindlasti kunagi rahupäevil
 ning mitte vesise supi tarvis...
 Aga hoovi pealt jäätunud aknaist
 ainiti paistab tuhmpunakas valgus
 kõhnule poistele, tüdrukuile,
 kutsub neid tööle, kannustab takka
 lõikama, rõhuma rauast välja
 vigureid kas või katjuušade tarvis,
 millega võitlevas Stalingradis
 marssalgi aetakse maa alt välja,
 kindralid karjana tema kannul,
 kaasas kohvrid ja hirmus mõte
 püssi ja piitsaga härrasrahvast,
 ainult nad lahkuvad konvoi saatel,
 kaotuse koletust mõistatades.

IN MEMORIAM

Kevad armus akendesse,
 kevad puudutas me silmi,
 ning meil vermed juba jumestusid,
 aga vaikne veli vastasvoodis
 valge palakaga kinni kaeti...

ADOLF RAMMO

Tundus see, kui seisatanuks
pungade ja puhkemiste tooja,
lasknud musta varju palatisse ...
Vaikisime, mõtlilikult ja mures,
edasi läks elu oma rada,
ainult et tol tunnil haiglarõdul
väga üksi olles juhmust-julmust
saatusele ette heitsin
ning mu vaikse luule viisidesse
kargud koridorist kompsatasid ...
Kõike seda ma siis mõista püüdsin,
aga tänaseni vahel meenub
valge lina üle vaikse velje,
kelle tee läks sõja valumajast
igavese tule helendusse.

*

Kanarbikukarva pilvenõmmed
suures puhtas suveõhtus
silmapiiri ligi vajuvad
ja üks obelisk siin sõnatuna
seisab kaldakääru pikas rohus.
Kostab jõelt nüüd aerukriuksu
mulle ja me mullas magajale,
kes kord vahest tuli kalalt koju,
sõudis tragilt korstnasuitsu suunas ...
Või ehk hoopis läbi liivakõrbe
õõtsus kaamelil ja ootas kaevu,
kodulinna kaugeid minarette.
Ei me nime obeliskilt leia,
kuid mis seegi räägiks meile mehest,
kes on varjul halja kalmu kuues.
Teame vaid, siin puhkama jäid käed,
lõppes mõte, mis veel võinuks kesta.
Lein ei kaalu üles ühtki surma,
mitte ühte kas või rasket elu.

ADOLF RAMMO

Sellepärast kaldakäärü rohus
kauge sõjaaja obeliski juures
seisan vaiksemalt kui vaikne õhtu
kanarbikukarva pilvenõmmedega,
milledele öö ju silma heitnud.

ADOLF RAMMO

710

Juhan Peegel

MÄSSAJA

1

«Sa siis ikka lähed?»

«Lähnen. Niisugune on käsk. Niisugune on tahtmine.»

Hommikul oli külavanem tööpoolest toonud sellise käsu:

«Saaremaa sotsialistilise Töörahma Liidu organisatsiooni Keskkomitee käsul peavad kõik meesterahvad 18 kuni 40 aastani homme, see on 19. veebruaril s. a. kell 8 hommiku vallamaja juurde ilmuma töörahma sõjaväkke astumiseks. Kõik püssid, patronid ja muud sõjariistad peavad kaasa võetud saama. Paljud Saaremaa vallad on juba ühinenud. Kõik kes ei ilmu ehk sõjariistu ära peidavad, langevad sõjakohtu alla.»

«Mis sa siis arvad, et see sinu valitsus, keda keegi ei tunne, on ja jääb peremeheks? Et ta suudab? Nii palju on valitsusi ja segadusi olnud, mis sa siis arvad, et see sinu popside ja sulaste võim see kõige kangem ja õigem on?»

«Venemaal on töörahma valitsus niisama hästi kui võitnud. Võidab ka siin.»

«Punased peksti Tallinna alt tagasi. Varsti on terve Eestimaa nendest tühi.»

«Vara veel kiidelda, peremees. Saaremaa on meie käes, küllap ka mujal töörahvas mässama hakkab. Valgete võim ei pea siis enam vastu: sõdi enamlastega kodus ja väerinnal.»

Peremees jäi vakka. Ta rüüpas suurest kardtoobist küünlapäevaõlut, lükkas kruusi üle laua sulase poole ja ütles ainsa sõna:

«Istu!»

Sulane istus.

«Ma ei saa sinu mässamisest päriselt äru,» hakkas peremees rohkem nagu omaette arutama. «Mis sul siin häda on olnud? Ühes oleme tööd murdnud, ühes lauas oleme sünnud. Vahe on selles olnud, et sina oled oma palga alati kätte saanud, mina aga mitte. Ma olen andnud Kollale, sakslastele, Kerenskile ja Eesti vabariigile — vastu olen saanud rahapahna ja allkirju, mis kumbki midagi ei maksa. Kus minu palk on? Mina peaksin mässama, mitte sina.»

Jah, õige see oli, sulane ei võinud öelda, et temasse oleks halvasti suhtunud. Siinmail peeti tööinimest vana tava kohaselt ühise pere liikmeks. Häbiasjaks peeti sedagi, kui peremees palgaga oleks petnud:

JUHAN PEEGEL

sulase ja suilise palgavakka ei tõmmatud kunagi triikpuuga siledaks, vaid jäeti alati kuhi peale. See oli vana komme, pärit veel teadmata aegadest. See oli kõik õige. Õige oli ka see, et rasked segaduste ajad olid pere salved ja lihatünnid tühjaks teinud.

«Sul on maa. Mul pole midagi. Ka mina tahan oma maad, tahan olla vaba ja vabalt tööd teha,» vastas sulane.

«Maa... See annab sulle küll kõige vähem seda vabadust... Maa ainult seob: käed, jalad, hinge... Kõik tuleb talle anda — noorus ja jõud... Aga selles on sul õigus, et kui inimene midagi enesele teeb, siis teeb ta seda himuga.»

«Kõik on ülekohtune: ühtedel on maad ja vabrikud, minusugustel pole midagi. Me tahame õigust.»

«Nõnda jah,» ohkas peremees ja pani piipu, «nõnda jah, oleme siis vaenlased. Oleme koos tööd murdnud ja ühe laua ääres leiba võtnud, aga nüüd oleme vaenlased. Mul on maa — sul pole. Ma olen peremees — sa oled sulane.»

Noorukesel sulasel oli piinlik, sest mingit isiklikku viha tal peremehe vastu ei olnud.

«Ma ei oska sulle seletada, peremees,» ütles ta enese saamatusest vihastades, «kas sa oled minu vaenlane või ei. See on selge, et külaproletaarlane sa ei ole, aga mõisnik sa ka ei ole. Võib-olla sa peaksid hoopiski meiega tulema, sest valgete valitsus on kurnajate valitsus — ka sinusuguste jaoks.»

«Ah et mässama? Mässamisest pole veel iialgi head tõusnud. Ja mida ma peaksin tahtma? Maamees peab iga valitsuse ajal mulda tuhnima, sest muld on must, mitte punane või valge... Ja kuhu ma lähen, neli väikest last, viies tulekul.»

Vaikus.

«Sa siis ikka lähed — mässama?»

«Lähen, peremees.»

«Õigust nõudma.»

«Õigust nõudma! Tööraha punast õigust.»

Mõlemad tõusid.

«Liisa!» hõikas peremees kambrisse.

Kui perenaine rehetuppa tuli, ütles mees asjalikult: «Vaata, ema, Artur läheb nüüd sõtta, sotsialistlik õigust nõudma. Pane talle tugev leivakott seltsi. Siit perest ei ole ühtegi ausat inimest tühja käega ära saadetud.»

Nõnda siis läkski sulane Artur 1919. aasta küünlakuus Saaremaa sõtta, valge leivakott paelaga üle õla ja kepp käes, sest püssi polnud tal esiotsa veel mitte võtta.

JUHAN PEEGEL

Ratsasalk kappas õue, ees nooruke vurrudega ohvitser, mauser vöö ja nuut peos. Mehed jalastusid, hobused seoti ratsmeidpidi hirsai külge. Leitnant läks pooljoostes eeskoja ukse juurde ja virutas sellele jalaga, enne kui lingile vajutas. Poolpimedast eeskojast murti hetke pärast rehetuppa, mis kohe täitus märgade poolkasukate, tubaka ning higi lehest.

«Kus on peremees?» käratas ohvitser.

Toas olid vaid vanaema ja lapsed.

«Peremees on rehe all, läks hobuseid talitama,» vastas vanainimene värisevi hääl.

Ülemus löi rehealuse ukse jalaga lahti.

«Hei, kobi välja ja kiiresti!» hüüdis ta pimedasse rehealusesse. Pöördus siis meeste poole ja lisas omamehelikult, vaimukust taotledes: «Kurat, muud ei ole kui selge sitahais!» Järgnes räme naer paarist püüdlükust kõrist.

Kui peremees mustavasse ukseruutu ilmus, löi ohvitser kõrvakiiluga tal läkiläki peast. Hetk hiljem suruti talle mauser vastu rinda.

«Kus mässajad on, kakk? Kus sul punased peidetud on?»

Mees oli ootamatusest tumm. Teda löödi tema omas kodus, teda ähvardati. Mis õigusega? Viha paisutas sooni meelekohas, silmade ees läks mustaks.

«Noh, jäid tummaks, mats? Lasid püksi, kui vabariigi sõdureid nägid?»

«Vanaema, vii lapsed kambrisse,» ütles mees tumedalt läbi hammaste.

Siis tõstis ta pilgu üles ja nägi noore ohvitseri silmi. Need ei olnud inimese silmad, need olid tapja omad. Peremehe käed tõmbusid rusikasse.

«Selles majas ei ole ühtegi mässajat. Selles majas ei ole ühtegi punast.»

«Valetad, raisk!» kilkas ohvitser ja jälle lajatas kõrvakiil. «Kõik te kuradid olete mässajad! Ah pole mässajaid? Aga miks siis maja ümber nii palju jälgi on?»

«Siit läheb läbi talitee.»

«Talitee... Küll me vaatame su taliteed...»

Peremees pandi keset rehetuba toolile istuma, püssimees selja taga valvamas. Maja tustiti segi, kõik heina- ja õlevirnad torgiti täakidega läbi, aidad pöörati laiali. Midagi ei leitud. Ei, seda ei saa öelda, et midagi ei leitud: pool kaerasalve puistati otse lumele hobuste ette. Rukkisalves

hakkas täägi otsa suitsusink, see tükeldati raiepakul ja topiti sadulapaunadesse. Mässajaid küll polnud.

Ohvitser oli vihane.

«Ah ei leidnud midagi,» krigistas ta läbi hammaste. «Võib-olla ei otsinud nagu peab? Tegite perenaisega vallatust, ah?»

«Sellega ei saa vallatust — kõht juba liiga suur,» rohmas keegi jõugust vastu.

«Kurat, jäi teil seegi saamata!» ilkus mees.

Keegi ulatas talle õllekruusi. See oli pärit küünlapäevakehast, kahekümne viie toobilisest. Ohvitser jõi keset rehetuba, jalad harkis, suunurkadest nired alla jooksmas. Siis käis kruus jõugus ringi. Nõust lasti uut juurde, kuni pärm vastu tuli. Näod löid punetama, tihenesid valjuhäälsed ropendused.

Peremees istus ikka veel õlgpõhjasel istmel. Paljapäi, läkiläki rehetoa ukse kõrval põrandal, kuhu ohvitser selle löönud oli.

«Sadulasse, poisid!» kamandas nüüd ülemus.

Robinal pöördusid mehed ukse poole.

Poolel teel keeras ohvitser ümber ja vaatas tagasi. Peremees oli püsti tõusnud. Nende pilgud ristusid nii, et oleks võinud metalliklirinat kuulda.

Tare oli vaikne, ainult kambrist kostis laste vaikset tihkumist.

«Hei, mehed, võtke mats kaasa!» käratas mundrimees ja kohendas mausrit puusal.

Peremees lükati õuele, talle seoti ohelik üle küünarnukkide ning lohistati traaviva hobuse järel taliteeni välja. Suure kase all jõuk peatus, nõör päästeti sadula küljest valla.

«Põlvili, raisk!» käratas joobnud ratsanik ning ajas end jalustes püsti. «Nuusuta, kurat, nüüd punaste jälgi!» Ta ninasõõrmed paisusid, otsekui oleks neis juba värske vere imalat lehka. Ta kabistas mausri kallal, ning joobudes omaenese võimust ja vihast, kiskus relva kabuurist.

«Härä leitnant, vahest ehk jätaksite, tal pole ju miskit süüd!»

See tuli noorimalt salga liikmelt, alles piimahabemelt, kellel poolkasuka peal uljalt ristusid kaks padrunilinti.

Käsi relvaga jäi õhku.

«Tatikas! Piimahabe!» kärises ülemus. «Lõid vedelaks? Tita süda ei või verd näha!»

Kuigi mõttetu viha äsjasest vahelehuüdest veel väge juurde sai, tundis leitnant, et õige moment oli tal käest võetud. Hambaid irvi ajades kiskus ta hobuse tagajalgadele püsti ning tulistas õhku. Siis rabas ta randmel rippuva nuudi pihku ning kui hobune laskus, vihises ränk

hoop põlvitava mehe halliseguste juustega pähe. Hobune korsatas, ohvitser sööstis ette ja salk kihutas tema kannul kaudu taliteed lõuna poole — järele neetud mässajatele.

Viha, alandus ja kulmudelt nõrisev veri pimestasid põlvitava mehe.

Seotud kätega ajas ta end vankuvatele jalgadele ning hakkas vaaruma sinnapoole, kus aimas kodu olevat. Valgele lumele kukkusid tuli-punased kuumad tätrad.

3

Kahe nädala pärast äratas peremehe tasane koputus kambri aknale.

Kui ta välja vaatas, nägi ta ähmjas kuuvalguses meest, kes teda käeviipega ukse manu kutsus. Siis tundis ta öise külalise ära: see oli Artur.

Nüüd istusid nad jälle rehetoa söömalaua ääres. Küünal põles, aknad olid kaetud. Leib, piim, kartulid ja silgud otse sulasid noore nälginud ja habetunud mehe ees, kes mitu päeva polnud leivamurugi suhu saanud.

«Sa, peremees, võid nüüd küll ütelda: näe, kas ma's ei hoiatanud — head sest mässamisest ei tule... Hulk inimesi tapetud, seda te oma sõjast saite. Kas pole nii?» küsis sulane, kui esimene nälg üle oli.

Peremees vaikis. Vorp laubal paksu kärna all tuikas vastikult.

Sulase hääl värises, kui ta jätkas «Sa ei tea, kuidas nad tapsid... Paljajalu aeti maamehi läbi linna Kullimäele. Kõik lasti maha. Väljakohtu otsusega, aga kohut seal polnudki. Tapjad olid omad eesti vennad ja need, keda tapeti, ka needsamad eesti vennad. Süda otse käriseb sees, kui selle peale mõelda...»

Peremees vaikis ikka. Paljuks see puudus, et ta ise oma kodumetsas oleks kuuli saanud. Mille eest? Mitte millegi eest. Mille eest tapeti neid seal Kullimäel? Hea küll, mässasid, nõudsid paremat valitsust. Kas see on siis niisugune süü, et selle eest peab ilmtingimata tapma — koguni ilma uurimata?

«Sõjaaeg. Sõjaaja seadused ei tee nalja,» püüdis peremees üsna tuju-tult karistussalka õigustada. «Punased seal Venemaal tapavad nõndasamuti valgeid ja ülepea pursuisid.»

«Aga mille nimel, peremees? Õiguse nimel. Las surevad need, kes eluaeg pole tööd teinud, selle eest, et viletsad inimesed saaksid parema elujärje peale. Siin aga tapetakse selleks, et kõik vanaviisi jääks.»

«Sa said terve nahaga tagasi,» kohmas ta Arturile, «aga mind, näe, peksti nuudiga. Arvati, et olen punaseid varjanud.»

Sulase silmist jooksis heledam virve läbi.

«Noh, siis tead omast käest, mis need eesti valged on,» lausus ta. «Mina siia igatahes enam ei jää. Niikuinii võetakse valgete väkke, aga

tööraha vastu mina sõdima ei lähe. Aga kui veel keegi kaebab, et olin Kuressaaret piiramas, siis on kuul kindel.»

«Mina sind üles andma ei jookse.»

«Sinust ma ei räägi. Aga külas teatakse. Kaitseliit tuleb järele.»

«Mida sa siis teed?»

«Kui sa julged, peida mind paar päeva ja anna süüa. Puhkan ja siis lähen Venemaale. Küll seltsimehed mind väerinnast läbi aitavad.»

Kolm päeva hiljem pani Liisa jälle valmis leivakoti ning ööhämus hakkas läbi metsa astuma noor vihane mees, kelle süda nõudis taga õigust, mis selle kehva saare madala halli taeva alla ei mahtunud.

Peremees vaatas talle kaua öösse järele ja mõtles, kas muld tema jalgade all on ikka veel must või peab see hoopiski valge või punane olema.

Nuudivorp otsaes kiidles tüütavvalusalt.

KOMISSAR

1

See oli raske hommik.

Kaelani märg dessant oli koiduhahetuses läbi murdnud sakslaste kaitseliini madalal rannaniidul, kus tugipunktid paiknesid lamedail künkail ja suure kraavi kaldavallis.

Ta oli oma jaoga üle väina sõudnud kahel väikesel lodjal, millel kaldusid ümber tullide mähitud. Nad tulid kohe pisikest laidu, libisesid hääletult roo- ja kõrkjatukkade varjus. Seisatasid hetkeks. Tema, jao-komandör, juhatas käeviipega kätte uue koosi ja nii jõudsid nad ilma ühegi pauguta randa varjava rootihniku äärde.

Hing tuli kurku, nii ägedasti peksis süda. Siit pidi minema ahtake rada, sest siin seisis kunagi nende oma lamedapõhjaline lodi. Tõepoolest, täpselt oli tulnud, kuigi rada hommikuhämaruses võis vaevu märgata — see oli noort roovõsa hakanud täis kasvama. Ükskõik, siit võib kas või kinnisilmi edasi minna.

Alustelt vetteastumise solin ja relvade kolksatused tõid kaasa esimesed närvilised valangud ja valgustusraketid. Nad olid avastatud, kuid lahingu käiku see enam ei muutnud: leekkuulid süütasid heinaküüni, mille nurga all särises raskekuulipilduja, jagu kiilus madalate kõrkjate varjus rannaheinamaale sisse. Tõsi, see oli vastik: nad jooksid küürutades kõrkjais ja platsatasid pärast hüpet poolde säärede ulatuvasse vette, mis kohe riietesse nõrises. Edasi! Siis tõmmati neile ka vasakult

tuli selga ja kui nad järgmiseks hüppeks tõusid, jäi kaks meest maha. Aga nad olid kahe tugipunkti vahelt läbi jõudnud ning Rein pööras oma mehed näoga väina poole tagasi: nad hakkasid sakslasi juba seljatagant ahistama. Ta ise roomas mättalisel heinamaal raskekuulipilduja pesale lähemale, poisid sidusid seda automaadivalangutega. Kui kargasid granaadiplahvatused, oli asi otsustatud: kaks fritsu olid surnud, kolmas tõstis haavatuna käed. Leegitsev heinaküün taamal vaikis samuti, uued paadid randusid.

Piki magistraalkraavi kallast viis ta oma jao edasi, nad pidid koos rühma teiste jagudega jõudma rannamaantee jonele ja siin saama lahingukäsu edasiseks.

Kõik läks nii, nagu ette nähtud. Üle rannakarjamaa vudivad sakslased katsid oma taandumist vaid käsirelvade hõreda tulega. Kuid maanteekraavis, just sillatruubi alt hakkas järsku ragistama kergekuulipilduja ja eemalt — nüüd juba koiduvalguses selgesti nähtava kodumetsa servalt — lennutati neile vastu miinipildujate tulelööki. Jagu surus ninad mättasse. Riskantne oli edasi minna, sest pataljoni rasked relvad olid veel maabumata.

«Poisid, käkkide alt ära, maanteekraavi!» hüüdis Rein ja tõusis hüppeks.

Siis see juhtuski: nagu malakaga virutati vastu vasakut õlga, ja uuesti oli ta mätaste vahel pikali. Õlg oli tuim, valu veel ei olnud, kuid sorinal vulksus sooja mööda märga särki allapoole.

Ühe hetke oli ta varem tõusnud, sest nüüd juba tuiskasid maanteejoo nel plahvatused miinidest, mida lennutati seljatagant: omad! Väina tagant kõmistasid kahurid ja metsaveer mattus suitsu ning tolmu.

Kurat, vandus ta, pidi see siis just nüüd juhtuma. Kuhugi pole varjuda, ühe käega ei seo ennast kah. Jookse verest tühjaks otse koduukse ees. Kuid siis kuulis ta ähkimist — see oli Elmar, kes juurde roomas.

«Aja istuli, kuulipilduja jäi vait ja poisid litsuvad edasi,» nohises ta, «leitnant käskis vaadata, on sul veel hing sees.»

Tõepoolest, lahingumüra oli edasi minemas. Mööda jooksid suurtükiväe juhtimiserühma poisid, radist kontrollis käigu pealt sidet: «Siin Viljandi, siin Viljandi... kuuldele...»

Märga sinelit oli raske seljast saada. Pluus oli vöörihmani verest paks. Kuid siis jõudis pärale sanitar ning õlg sai sidemesse.

«Luud riivas, aga lihased pööras segamini,» pomises ta rohkem enesele.

«Niimoodi siis,» tõusis Elmar püsti, «sinu sõdimised on vist küll sõditud... Küll nad su ära lapivad, ega sa sandiks jää. Aga see võtab aega ja selle aja peale on sõda otsas...»

Ta andis haavatule sõbraliku vopsu tervele õlale ja ohkas. Raske öelda, mispärast. Kas oli tal kahju, et sõber pihta sai, või sellepärast, et sellel olid asjad ühel pool... Ta ruttas rühmale järele, kes müttas juba metsaserval.

«Mine teele ja istu, tuleb veok ja viib su ära,» ütles sanitar.

Haavatu nõõpis terve käega välipudeli vöölt, tõmbas hammastega korgi ja jõi ära peaaegu poole pudelit viina. Jõi ilma hingamata, lonks-
haaval — nagu vett.

«Saad sa ise teeni või aitan?» päris sanitar.

«Saan ise. Aga selle tee ja veokiga mine peesse. Ma lähen kõige otsemat teed... koju.»

2

Tõepoolest, nüüd oli ta siis kodus. Oli tulnud küll samm-sammult, vankumisi, hambad risti ja punased rõngad silmade ees.

Nüüd istus ta vanas rehetoa ja võitles kasvava nõrkusega. Õlg tui-
kas, veri immitses läbi sideme. Suu kuivas, vist oli palavik tulekul —
haavast ja märgadest riie-test.

Tühjas tares oli vaikne. Uks eeskotta ja uks õue olid lahti. Harulda-
selt soe sügisõhk tulvas tuppa. Rehealuselt immitses sisseveetud küpse
vilja alati nii erutavat lõhna. Sakslased olid hobused otse vihuvirnade
vahele pannud, need olid söönud ja hulga vihkusid jalge alla tampi-
nud... Sõda...

Nagu surnud maja... Lahinguhääled on juba kaugel.

Niisugust kojujõudmist ta polnud küll oodanud. Õde peaks ju kodu-
mail olema. Vist redutab kuskil metsas, üks ole sinna ka loomad aetud.
Ühe sea on sakslased ära veristanud: nahk vedeleb praegu veel aiatei-
bas. Sisikond sealsamas aia kõrval, loitud sügisesed porikärbsed peal
sõelumas. Aga võserikus tuulikutee ääres olid kaks seatapjat ise sire-
vile jäänud, paakunud veri välirohelistel kuubedel. Just selle laia
sileda kivi kõrval, kus ta karjapõlves oli õega hundisavist kujuke-
si voo-
linud. Ära reostasid selle paiga...

Niisugust kojujõudmist polnud ta küll oodanud!

3

See oli pärast Lukit, Kalinini linnas. Terve suur maja ja ka kaks õue-
maja olid eestlasi täis.

Kõrvalpalatis olid «lennukid» — poisid, kellel üks käsi oli kipsis ja
toetus toki otsas ümber rinna tehtud kipsmähisele. See oli hea palat ja
poistel oli vedanud — nad said kõndida.

JUHAN PEEGEL

Aga tema oli liikumatute palatis ja see oli kurb palat, sest siin olid sees rasked. Nelja esimese päevaga viidi siit ühishauda kolm meest. Üks neist otse tema kõrvalt — meremees, Loksa poiss, kes neljakümne esimesel oli Peipsi laevastikus sakslastele kuuma teinud. Tal oli jalg amputeeritud ning ta oli paranemas. Öhtul mängis suupilli, nii et «lennukid» kõrvalpalatist ja valveõed kuulama tulid, aga hommikust poole ööd hakkas äkki krampides visklema, ja oligi läinud. Teised surid piinarikalt: ühel vilistas kopsuhaav, teine — kipsis — oigas ja nuttis, sest lamatised tegid põrgupiina ja kõht ei pidanud, selle kätte ta surigi. Kogu palat oli täis mädalehka ja kui märtsikuus pisut soojemaks läks, tulid haavadesse valged vaglad. Aga mis sest meenutada, ilusat pole siin midagi . . .

Ta mäletab selgesti selles palatis unistatud kõige ilusamat unistust — kättesaamatut nagu kõik tõelised unistused.

Elamislootust tal ei ole, ta näeb seda arsti näost. Elust ta ei unistagi, ei, seda mitte, ta unistab veelgi võimatumast: et teda maetaks kodukalmistule, armsasse rihvasesse maasse.

See oli ühel pikal palavikuööl tulnud unistus — mitte sugugi sünge, vaid ilus, udukerge ja rõõmsalt roosakasvalge unistus, nagu ta selgesti mäletab. See oli meeldivalt jahe ja rahulik nagu külm kompress hõõguvale laubale.

Võib-olla aitas see unistus tal hoopiski terveks saada? Ei tea, aga suveks oli ta taas polgus.

Hea on siin istuda.

Pehmete tulerõngaste tants silmade ees aina tiheneb.

4

Eeskoja kivipõrandal kopsivad sammud, lahtisse ukseavasse ilmub keegi. Vastu valget ei seleta tulija nägu, ka segavad need neetud rõngad. Stopp! Laetud automaat on laual, suue kohe ust . . .

Jaa, nüüd ta tunneb: see on alampolkovnik Laidkoppel. Polgukomandöri asetäitja poliitalal, alampolkovnik Artur Laidkoppel — lühemalt: polgu komissar.

— — — Millal ta siit õieti läks? Jaa, sellest on siis nüüd kakskümmend viis aastat! Kui vähe on siin muutunud! Või siiski: laut on ehitatud, uus õueköök. Uus, väiksem elumaja vana rehetare vastas oli juba siis olemas — sinna sisse olid veel tsaarirublad läinud, aga nüüd oli sellel laudvooder ümber, ookriga ilusti ära maalitud. Aga see vana rehemaja on küll seesama — ainult söögilaud paistab võõras olevat ja midagi veel . . . Ah jaa, suur reheahi on lammutatud, asemele on tulnud truubiga pliit. Vist on aknadki suuremad.

JUHAN PEEGEL

Aga hämaravõitu on ikkagi, silmad jäid õue.

Siis märkab komissar pika perelaua taga inimkogu ja automaatselt läheb käsi kabuuri, kuigi ta kohe adub, et see on oma.

«Mis te siin teete?» küsib komissar järsult ja samas taipab, et päris niimoodi ei oleks tohtinud küsida, sest mees on haavatud. Ja veel näeb ta, et söögilaual on automaat, suue otse tema poole.

«Miks teid haavatud peast siia jäeti? Või läksid sanitarid abi järele?» küsib nüüd komissar rahulikumalt ja tuleb päris laua juurde.

«Ma tulin ise. Tulin — koju.»

Mis ta ütles — tuli koju. Kes ta siis on, kurat võtku?

«Tulite koju? Olete siit pärit? Kuidas teie perekonnanimi on?»

Haavatu ütleb selle. Jah, pole kahtlust, ta on selle pere poegi. Aga kes ta on, missugune poistest?

«Mis aasta mees sa oled?» küsib komissar.

Miks ta küll seda pärib, imestab sõdur, kuid vastab siiski: «Üheksateistkümnenda.»

Ah nii — ta on siis see, kes veel sündimata oli, kui ta Venemaale läks. Kõige noorem, kahekümne viiene. Nõnda siis.

Komissar istub ja vaatab huviga kahvatut sõdurit.

Mis ta mind nii vahib? Raskeks läheb istumine, nõrkus tuleb peale, peab jälle selja vastu seina tugema.

«Kus vanemad on? Isa elab veel?»

«Surnud.»

«Aga vennad ja õde?»

«Ei tea... Üks jäi igaveseks Lukisse, teine peaks siin oma polgus ringi müttama, kui tal tänase madinaga veel hing sisse jäi... Õde peaks ju kodumail olema...»

Ja alles nüüd taipab sõdur imestada, kust komissar teab, et tal on vennad ja õde. Imelik... Ja miks ta üldse just siia tuli?

Komissar ropsab püsti ja marsib tares paar rahutut sammu edasi-tagasi.

— — — Poiss, mitte ainult sinul, vaid ka mul on üks tuline ring täis. Siit läksin ma, sinu ema antud valge leivakott seljas, ja näed, kuidas tagasi tulen... On see kerge tee olnud? Ei, poiss, see oli raske tee, raskem veel kui sinul, mitmes tükis raskem. Kuigi ma võin aimata, et sinagi siin just rosinasaia ei näsinud. Sõda on meile mõlemale nagu omamoodi punktiks selles ringis... Punktiks ja alguseks, sest see pole ju ometi kõige lõpp.

Sõdur pingil suleb taas silmad ja toetab kukla vastu seina.

Komissari pilk jookseb mööda taret: näe, vana lagi, pigitatud kes teab mitme aasta rehenõega, on alles. Kunagi näis see nii kõrgena, aga tege-

likult on ta üsna madal... Ei, see polnud see, mida ta mõelda ja poisile ütelda tahtis...

Poisi suletud silmades mööduvad palavikulises kirevuses katkendlikud ja oma juhuslikkuses naeruväärsedki pildid. Olgu, seda löbu ta võib endale lubada — ta on ju lõpuks ikkagi kodus.

— — — Nad, territoriaalkorpuse ühe polgu poisid, läksid sõtta läbi Võrumaa. Kui nad kuskil kooperatiivis suitsu ostsid, ütles kaupmees: «Ärge lollid olge, et Venemaale lähete! Sinna te jäätegi. Tulge metsa, relvad teil ju on. Mina üksi võin toita kümnet meest. Ja teha on teil siin palju...» Ta muigas paljutähendavalt.

Teha on palju... Kelle vastu neid tahetakse välja mängida? Ei, metsamõrtsukaks ta ei hakka. Aga hommikuks olid siiski kolm meest rühmast kadunud...

Rinne — segaduse, põlevate külade, taganemise, meeleheitlike lahingute esimene sõjasuvi. Saksa tankid maa peal, lennukid õhus, kahtlus, valu ja arusaamatus südames. Eestist ei teadnud nad midagi, ei teadnud, et oli olnud mobilisatsioon, et paljud laevatäied põhja lasti, et... Vaid Informbüroo teated lugesid linnu, mis käest anti. Üle minna, vangi anda, nagu lendlehed kutsusid? Anda ära relv ja võõrihm — olla vang, kellega võidakse teha, mida tahetakse?

Ei, seda teed ei saa minna! Hambad risti, poiss! Sure, kui see on sulle määratud, või mine kord koos rindega läände.

Kahtlused... jaa, just nimelt, kahtlus võidus, isegi võimuses, mille eest tuli sõdida, sest oli juhtunud ka seesugust, mida ei osanud seletada ja mida neile keegi ei seletanudki.

... Ning siis tuleb järsku pilt, mida ei saa vist ealeski unustada: nad katavad üheainsa kuulipildujaga oma polgu riismete taganemist. Väljal kerkiivad ja kaovad hüpetega sakslased, õhk on paks kuulide vilinast, miinilartsudest. Leitnant, endine üleajateenija, saab otse rindu, nad on veel neljakesi. Nad jooksevad tagasi, maksim järel; võsa veerde jõudes on neid vaid kaks. Uued valangud... Siis viliseb miin, ta ei kuule löhkemist, ta lihtsalt kaob kummalises kõlises vaikus.

Öösel jõuab ta omadele järele: ikka veel põrutusest kurt, pilotkata, kärisenud pluusis, teeveerest leitud karabiin käes... Imelik, mitte lahing pole tagantjärele nii meeles, kui just see kummaline vaikus. Nagu praegugi. Mis vaikus see on?

Ta avab taas silmad ja tunneb ära koha, kus ta on. See on surnud kodu vaikus.

«Kuule, sa oled päris läbi,» ütleb talle komissar, «katsu tõusta, ma viin su ära!»

Näe, jäigi poisile ütlemata, kes ma olen, mõtleb komissar, kui ta haavatut püsti upitab.

Nad tuiguvad välja, haavatud sõdur tervet kätt pidi ohvitseri kaelas. Õu on valgust täis. Lahingumüra on metsa taga.

Nad pöörduvad teele, mis viib aleviku poole — küllap seal on ka medsanpat. Pole viga, mõtleb alampolkovnik, see paar kilomeetrit on tühiasi, sul on jalad terved. Selle leivakoti eest ja selle eest, et siit perest mind kaksikümmend viis aastat tagasi valgetele välja ei antud, võin ma sind aidata küll — sinu isa ja ema nimel. Sinu enda sõdimise nimel.

Nad lähevad mööda suurest kasest, mille võimsaid harusid on miin tugevasti räsitud. Korp on kohati ära kistud, puhas valge puu paistab kui luu haavast. Aga puu on suur ja jääb kindlasti elama.

Siin haavatu äkki seisatab, tõmbab oma terve käe komissari kaela tagant, rabab selle kaelast automaadi, paneb vastu tervet õlga ja kihutab kogu magasini tühjaks. Viskab siis relva maha ja langeb, ilma et komissar seda takistada suudaks, ka ise kummuli sügisniiskele lühike-sele aruheinaädalale ja hakkab luksudes nutma, terve käe peopesa vastu kodust mulda.

Nõutult seisab alampolkovnik ta kõrval. Alles tüki aja pärast upitab ta poisi püsti ja võtab maast tühja automaadi.

Päris tarmukalt hakkab haavatu edasi astuma. Tagasi vaatamata, nagu inimene, kes on midagi lõplikult otsustanud.

Poolel teel saavad nad vankrile, mis tagalasse laskemoona järele läheb. Omal jalal ning toetamata astub ta koolimajja, kus haavatud on põrandal pikali. Ta ei oska ütelda ühtegi sõna komissarile, kes teda nii kummalisel kombel leidis, küsitles ja aitas. Ta laseb end seinajal lohinal istukile, sirutab säärikutes jalad kaugele ette ning jääb jonnakalt ühte suunda vahtima.

Komissar kehitab uksel õlgu ja läheb siis polgu tagala poole, teel asjatult meelde tuletades, mis on selle kurakätt jääva tuttava ja ometi võõra küla nimi.

Ma olen täna nagu pisut segi, tunnistab ta endale, minevik jooksis olevikule vist nii rängasti sisse... Näe, kohe mitte ei tule meelde ka selle Kreeka jumala või kangelase nimi, kes siis jõudu sai, kui maad puudutas. Kohe mitte ei tule, kuigi omal ajal sai poliitkooli eksamil just seda vastatud...

LAULU-, LEEME- JA LEIVALÕHNALISES PÄEVAS

Me saame, poisid, kokku jälle mais,
kui tiivuline kevad puhub võidufanfaare
lauluma haljal murul,
kus kord — neljakümne esimesel —
noor, aga murenäoline juuni
võttis meid rivvi
oma leekiva laotuse all.

Isad ja vanaisad oleme nüüd,
poegade ja pojapoegadega,
üha virgivate hommikute,
üha kustuvate õhtutega,
elukurrud ja päevavaod laubal,
sest aeg,
too igavene künnimees,
ei hoia oma atra hõlma all...

Mis parata —
meie meenutuste fookused pole enam teravad.
Paljud pildid on tuhmunud
ajaluhtadele tõusnud udus.
Aga nii mõnigi momentvõte on sööbinud mällu
elu ja surma piirilt
otsekui gravüür
must-valge tehnikas.

...Velikije Luki suitsumust panoraam
hommikuse rünnaku alguses
lausa valusvalge, selge taeva taustal...

Vastsadanud õrn, sinivalge lumi.
Sellel tardunud vere,
tahma- ja vingulõhnalised
mustjaspunased sõõrid...

Valged pilved valgete sirelite üle
kännimustal maal,
kõrval randade valgevahulised harjad,
siis kui tulime...

Head laulukaared tõstavad nüüd kõrguste kõrgusteni
juubeldavaid helisid ja sõnu.
Aga meid endid,
selle päeva tähtsamaid osalisi,
kellel kuulsusmärgid rinnal,
tihti külm protees käises või kingas,
meid kutsub südame käsk rohkem sinna,
kus laulukaarte taga auravad välikatlad
sümboolse hernesupiga.

...Välikatelde suits.
Leemelõhn tuules
surmasuust tulles. —
Langenute supiportsud elavatele olid
rindepäeva ainukesed ülejäägid...

Nüüd on hea istuda tihedalt pikkade laudade faga.
Meie vahele mahuvad siiski
mälestused
sineleis ja vattuubedes.
Mälestused sealt,
kus otsustati tule ja mõõgaga
vabaduse,
kogu inimkonna saatus.

Lausa uskumatu —
selle saatuse otsustajad olime ka meie,
lihtsad linna- ja külapoised,
nina all esmane karvaude.
Nagu hiiglaslikus sulatustiiglis
hõõgusime, sulasime ja muutusime ise
kohusetundeks ja vapruseks,
tahtejõuks ja eneseületamiseks,
mõistmiseks ja järeldusteks.
Paljude nimed kirjutati
SUURTE TÄHTEDEGA
ajaraamatusse.

MANIVALD KESAMAA

Me kitsad külavaheteed ja agulitänavad
lõikusid äkki
kogu maailma suurte, põlevate magistraalidega,
nende mure, leina ja lootustega.

Üks osake sellest oli meie kanda.

Kuulsuse ja igavese au nimel
me seda ei teinud,
sest mida saigi sel rängal tunnil
meile lubada kodumaa!

Relv. Saapad. Vattkuub. Sinel.
Tükk telgiriidet vihmavarjuks.
Seljakott ja katelok.
Külje alla künkanõlv või hang.
Külm silmapesuvesi rabakraavist.

Pakasest paatunud hangedesse
tardusid langenud,
külmunud silmad pärani
igavesele ööle.

Meie jääme ellu.

Jääme selleks, et puhuda uuesti lõkkele
kodulee tuha alt
juba kustuma hakanud süsi,
anda kividele uut elu
ja mullale vilja,
luua laule ja sõnu,
mis idaneksid me lastes
südame tunnistuseks.

Kummaline.
Me ei mäleta nii palju halba
kui just head.

... Öhtune laul leegitseva lõkke paistel,
kus kuivasid sinelid.
Hommikune äratus sügavate laante varjus,
lindude laulus.

Pikkade rännuteede puhkusehetk
sinise järve kaldal.
Rivi, kus kuulati päevakäsku
seltsimeeste autasustamisest.
Suitsutund, kus viimane pläru
käis vennalikult käest kätte.
Sõprus, mis liitis meid rooduks ja jaoks,
pataljoniks, polguks, diviisiks.
Raskus, mis muutus me tahteks,
iseloomuks, ideeks,
armastuseks, sõnaks, muusikaks, luuleks.

See jääb.

Seda ei võta meilt öhtuhämarusse suubuv aeg
ega päevaluhtadele fõusev udu.

Laulukaared tõstavad laule me üle.
Kahurid valmistuvad saluudiks.
Ja maailma kõik neli tuulekaart
jäävad vaikuses pühalikult kuulatama
RAHU,
millest nad kõnelevad.

Aga meie täname maad,
kes pidas meid meeles
kevade, öite, sõnade ja lauludega
sinise taeva all, voogava mere kõrval,
kodumullal,
välikatelde lõbusas suitsus,
leeme- ja leivalõhnalises päevas.

Suuremat õnne ei ole.

KUIDAS OLEKSID ELANUD SINA?

Leena silmitses ikka veel minu sõnumi «Viimne kuul vaenlasele» juurde monteeritud fotot. Kuigi vaevu, võis sealt leida ja ära tunda Aleksei, minu, Ristlaane ja Leena enda näo. Senjotškat ja Bardadõmi seal polnud. Doni kaldale jõudis Senjotška surnult. Bardadõm aga läks tribunali alla.

Kapten Bardadõmile anti armu. Ta pidi oma süü lunastama reamehena karistuspataljonis. Seal oli lugu nii: paistad elu ja surma peale käivas võitluses silma ja jääd ellu, antakse sulle auaste tagasi ja ka autasudega ei koonerdata; saad surma, siis ära pane pahaks, said vähemalt ausalt otsa . . . Seal juhtus igasuguseid asju, komandörile ja poliitjuhile — ausatele inimestele võidi kuul kuklasse kihutada. Olen veendunud, et kui Aleksei oleks Bardadõmi ees rünnakule läinud, oleks viimane selle kuuli põrutanud. Ainult et Aleksei karistuspataljonis ei teeninud. Bardadõmi jäljed aga kadusid. Ma hankisin teateid: ei paistnud silma, ei saanud otsa, vaid kadus jäljetult.

Kas tema oleks võinud ilmuda siia kalurikülla? Lori! Noh, aga mille poolest see lori on?

Meie majakese ukse taga turtsatas mootorratas, siis kostsid samud. Koputus uksele. Veider, kes küll poole öö ajal tuleb.

Sisse astus uuriija Mets, ikka nahkkuues, mootorratturikiiver käes.

«Palun vabandust,» sõnas ta, «ma õiendan siin ligiduses teisi asju. Mõtlesin, et niikuinii te ei maga.»

«Ära vabanda. Räägi, mida tahad?» nõudis Jelena Ignatjevna.

«Mulle näis, et klammerdusin liiga eelarvamuslikult enesetapu versiooni külge,» ütles uuriija. «Mulle meenus, et püstoli käepidemel oli hõbeplaadike tekstiga: «Ka viimne kuul vaenlase pihta.» Mida see tähendab?»

«Seda, mis seal kirjutatud on,» vastasin.

«Selle teksti käskis kirjutada diviisikomandör . . . Graveerija tegi selle . . . Meil oli luures üks selline,» lausus Jelena Ignatjevna.

«On see millegagi konkreetset seotud?» küsis uuriija.

«See oli Aleksei Petrovitši kindel veendumus,» vastasin mina, «kogu elu ja kogu sõja jooksul.»

* Alguks «Loomingus» nr. 4.

Palusin uurija Metsal istet võtta ja jutustasin talle kapten Bardadõmist. Jelena Ignatjevna seisis akna juures, laup vastu klaasi, millele paiskus merevee pritsmeid.

Rääkisin Metsale kõigest lühidalt, ainult kõige peamisest, ja küsisin talt, kas ta arvab, et Bardadõm võiks seista võimalike mõrvarite nimistu alguses.

«Seltsimees Sokolski», uurija laiutas käsi, «aga aeg. Te nähtavasti unustasite, et aeg ei jäänud ju tookord Doni kaldapealsel seisma.»

«Kuid mina elan ja Jelena Ignatjevna elab ja kolme päeva eest elas ka Aleksei Petrovitš veel. Ja kõikjal... Selleski asulas võib neist kaugetest aegadest ehk leiduda reetureid või argpükse, kes on oma aastad ära istunud või karistusest kõrvale hoidnud. Oletage, Mets, näiteks, et Aleksei kohtas Bardadõmi, kes elab võõra nime all.»

«Hea küll,» ütles uurija Mets. «Praegu on moes detektiivfilmid, milles kõik kulgeb loogiliselt. Otsime Bardadõmi ja pikendage oma nimekirja, mina aga püüan teisest otsast teile vastu tulla.»

«Millisest otsast?»

Uurija Mets vaatles Jelena Ignatjevna kukalt.

«Pole midagi, räägi!» lausus naine. «Räägi ära.»

«Nädal tagasi peeti siin lähedal, kõigest seitsme kilomeetri kaugusel kuurordiklubi saalis loeng kommunistlikust moraalist,» alustas Mets. «Ühingu «Teadus» lektor tuli saalist välja veel enne kella kümnet... Inimesed olid jalutamas... Umbes kuueteistaastane poisike eraldus oma kambast, astus lektori juurde, tõmbas soome pussi välja... Lausus:

«Mulle su loeng ei meeldinud, va ila», ja pistis pussi lektorile südamesse. Surnuks!»

«Kas ta oli hull? Või juua täis?» küsisin.

«Arstliku ekspertiisi järgi normaalne. Ja eriti purjus ka mitte. Ka perekond on vaikne ja normaalne. Ära ta ei jooksnud. Tunnistas kohe üles.»

«Mis see siis on?»

«Ta teatas: põhimõtte pärast; kommunistlik moraal on igav, mulle meeldib, et igaüks on enda eest väljas... Kui vaatan luurefilme, tunnen kaasa spioonidele, mitte teie jõugule. Kogu Nõukogude Liidus võid ainult vanglasisi inimesi leida.» Uurija Mets äigas käega üle lauba. «Kust küll sellised poisikesed tulevad?»

«Mitte poisikesed, vaid poisike,» ütlesin, «vaenlane on meie keskel alati üksi, on ta siis noor või vana, tugev või nõrk. Isegi kui vaenlasi on kümme, sada või tuhat, on nad ainult tuhat üksildast: üksildast ja hukkumisele määratud. Nii mõtles Aleksei ja minagi mõtlen nii.»

«Ükskõik. ... Kust need üksildased siis tulevad?» küsis Mets.

Jelena Ignatjevna pöördus ümber ja kõrvetas meid oma pilguga.

«Aleksei rääkis,» ta kortsutas meenutades piinatult laupa, «Aleksei rääkis: kui palju hädasid tuleb sellest, et meil on siginenud rohkesti neid, kes oma südametunnistuse ja au on andnud kohtusse ja miilit-sasse hoiule... Ise ütlevad, et nemad on korralikud ega ole midagi teinud ning öeldagu sellegi eest aitäh. Nende keskele on lurjusel end hea peita!... Aga tõeline moraal nõuab, et igaüks läheks tema eest sõtta ja isegi surma. Ja...» Jelena Ignatjevna hääli katkes äkki.

GRIGORI SKULSKI

«Teate, ta väitis isegi, et hirmsatel duellidel oli väärt mõte...» Ta löi käega ja toetus jälle laubaga vastu aknaklaasi.

«Minge ära, Mets,» ütlesin, «sõitke ära ja minge magama, meie peame veel paljusid asju meenutama.»

... Aleksei Bogdanovist sai poliitosakonna ülema asetäitja komsomolitöö alal, Leena Panasjuk aga viidi polgu medpunktist üle diviisi sanitaarpataljoni. Juhtus, et arstid ning õed ei saanud ööpäeva jooksul operatsioonilaua äärest ära. Aleksei põikas sanitaarpataljoni oma haavatud kommunistlikke noori külastama ja vahetas Leenaga ainult paar sõna. Kes peale nende eneste oleks võinud aimata, et «tere» tähendab «küll ma igatsesin sinu järele» ja «hüvasti» — «tule rutem uuesti»? Nad kartsid oma tunnetes eksida.

Stalingradis käis tollal lahing iga maja, iga kunagisest majast säilinud seina, iga seinast säilinud kivi pärast. Meie võitlesime Stalingradist loodes iga maalapi pärast samuti nagu kogu maa eest.

Me ei teadnud veel seda, et kõrgeis staapides küpseb grandioosne plaan vaenlase sissepiiramiseks ja purustamiseks, kuid tundsimme juba, et meie rindele valgub võitmatu jõud. Kaitseliin jäi paigale. Sel ajal kirjutasin naisele värssides kirja ja trükkisin selle ajalehes ära, et teisedki võiksid soovi korral kasutada minu sõnu oma armastatute poole pöördumiseks: «Kallis naisuke, kokku ei saanud me juulis, august jättis mu mällu vaid suitsuse tee, keset septembristepi nüüd lendavad surmavad kuulid, aga kohtumisaega ei oska ma määrata veel... Kõrval lõhkevad pommid, tuld raginal tankitorn paiskab, kuna lahing käib Donil, on lõputu heitluse raev. Mittekustuv me täht tõuseb tapluse kohale paistma, võidutähena kumama jääb lõpuks laotuse lael.»

Sel korral Aleksei lõpuks kiitis mind:

«Kõlbab.»

Kui rinne paigal püsis, muutusid snaiperid kõige tähtsamaiks mees-teks, eriti suhtelise vaikuse tundidel (neid aga vahel juhtus). Snaiperite liikumine laienes ja muutus kuulsaks. Minu ajaleht märkis ära Kalju Ristlaane omapärase juubeli — ta oli täpse lasuga tabanud sajandat fašisti.

Sel päeval läks Aleksei koos temaga jahile (jah, just nii siis räägiti: «jahile»).

Ristlaan oli äärmiselt jonnakas ja hämmastavalt kannatlik inimene. Eikellegimaal asuvas koltunud pajuokstega maskeeritud tillukeses kaevikus lamasid nad Alekseiga koos koidust ehani ja alles roosakas eha- paistes tabas Ristlaan kaevikust väljavaatavat ohvitseri, oma saja esimest fašisti.

Neil õnnestus tervelt ja märkamatuult korratu ja huupi sihitud tule all meie kaevikuni roomata, ühenduskäiku mööda jõudsid nad pataljoni komandopunkti ning et vahepeal oli hämardunud, siis läksid nad sealt püsti käies polgu komandopunkti.

Kuid komandopunkti lähedal sattusid nad miinipilduja tule alla ja viskusid maha. Vaevalt olid nad jõudnud pikali visata, kui vilinal lendas kohale miin, mis justkui oleks seda hetke oodanud, ja tabas Ristlaant selga veidi madalamal ja veidi paremal paremast abaluust, puuris seal kõrguvasse lihaskühmu ja jäi pidama, ei lõhkenudki. See oli

üliharv juhus, mida kogu sõja jooksul kõigil rinnetel kokku polnud üle kümne. Viiekümmemillimeetrise miinipilduja väikese miini tömp nina, milles asus lõhkelaeng, tungis lennuhooga inimese pehmesse lihha, stabilisaator aga jäi õhku võnkuma, nagu kiiguks see tuule käes.

Ristlaan karjatas. Aleksei, kes tihenevas hämaruses vaevu miini nägi, taipas käskida:

«Lama ja ära liiguta! Ära liiguta, ära liiguta,» kordas ta, teised miinid aga lõhkesid üsna lähedal.

Tulistamine oli õnneks lühiajaline. Sakslased juhtisid tule kuskile kõrvale.

«Ära liiguta! Ära liiguta!»

«Mis minuga on? Mis seal on?» küsis Ristlaan oiates.

«Kannata, ära liiguta!» ütles Aleksei. «Kannata, see on miin.»

Mõlemad mõistsid, et lõhkemata jäänud miin võib iga hetk plahvatada ja mõlemad tegid seda, mida tegema pidi. Ristlaan kannatas vaikides ja liikumatult talumatut valu, Aleksei tõstis ta sülle, surus vastu rinda ning hakkas kandma. Ristlaane pikad käed rippusid pea-aegu maani ja pea kõlkus kahele poole.

Aleksei läks polgu komandopunkti blindaažist mööda. Ta suundus mööda palkteed sanitaarpataljoni, üksnes seal võidi Ristlaan päästa. Iga sammuga muutus koorem üha raskemaks, lihased valutasiid ja jäid kangeks, hallis hämaruses mustav miinisaba aga kõikus otse lõua juures. Vääratada ega komistada ei tohtinud ja jõud näis olevat juba lõppemas... Lõppemas, kuid ei lõppenud enne, kui lõppes tee. Sügavas jäärakus kostis väikese elektrimootori undamine ning ähmaselt ja laialivalguvalt helendas üks täpp operatsioonitelgis.

Aleksei lükkas eesriide õlaga eest ja hoidis seda seljaga lahti, kui sisenes. Õnneks oli telgis üksainus inimene, vana kogenud kirurg, jahikulli ninaga ja sitke kehaga meditsiiniteenistuse major, kelle perekonnanimi Krasnõi sarnanes hüüdnimega. Major tukkus ebamugavas kükkasendis, pea vastu telgilõuendit ja puhtakspesud käed rippu. Ta tõusis püsti, vaatas Alekseid ja Ristlaant nii, nagu toodaks haavatuid koos lõhkemata jäänud miinidega siia vähemalt kolm korda päevas.

«Asetage ta lauale,» sõnas Krasnõi laisalt, «pole midagi, pole midagi... Pange ettevaatlikult... Mõelge sel ajal, et ta on väärtuslikust kristallist. Olete kunagi munakivisillutisel kristalli vedanud? Või vahest sadulas?»

Ristlaan lamas kõhuli operatsioonilaua all ereda elektrilambi all. Aleksei hingeldas ja hõõrus kangeksjäänud käsi.

«Üks hetk!» sõnas Krasnõi ja läks ootamatult kiiresti välja.

Tagasi tormas ta veel kiiremini, kui oli välja jooksnud. Tema kannul tuli Leena.

«Väga hea!» Krasnõi paljastas suitsetamisest mustaks tõmbunud hambad, naeratades nii, nagu oleks kõik tõepoolest hea. «Meil on kunitarišt öde, kes ei karda midagi.»

Leena vaatas Aleksei poole, Aleksei Leena poole, kuid nad ei rääkinud sõnagi.

Ristlaan oiatas

«Vanempoliitjuht, lahkuge operatsiooniruumist!» käsutas Krasnõi. «Igaühele oma töö!» lisas ta. «Jälgige, et keegi telki ei tuleks. Ainult

ilma paanikata ja ilma kisata.» Justkui oleks Aleksei kavatsenud karjuda.

Aleksei läks välja. Teised sanitaarpataljoni telgid seisis nagu kompleks operatsioonitelgist veidi eemal. Neist ühe juures vilkusid pihu varjus hoitud plotskite tulukesed. See oli kõik.

Ei kostnud kellegi samme, ei paistnud kellegi varju.

Aleksei seisis operatsioonitelgi sissekäigu juures. Ukse eesriie polnud tihedasti suletud ja ta nägi selle vahelt telgi seinal liikuvaid käte varje — Leena väikesi ja kirurgi suuri, liikuvate kääride varju, süstla varju ja skalpelli varju. Ta kuulis Ristlaane oigamist ja Leena häält:

«Kannata, kullake.»

Ja Krasnõi kähisevat häält:

«Kohe võtame selle killu välja.»

Pärast tuli Leena, hoides miini kahe käega nagu vastsündinud last, tema kitlile aga tilkus tasakesi verd.

«Anna siia!» sõnas Aleksei.

Leena raputas pead.

«Ma tean, kuhu visata. Mine eemale.»

Kuid Aleksei käis ta kõrval. Kuidas oleks ta saanud teisiti toimida? Neiu ei vaielnud vastu. Kümne sammu kaugusel operatsioonitelgist helendas liivakungas nõrgalt pimeduses.

«Selle taga on lehter,» ütles Leena, «hästi suur, «Junkers» heitis sinna eile tonnise pommi.» Ta jäi seisma, miini ikka käes hoides, justkui ei tihkaks ta sellega hüvasti jätta.

«Anna siia, ära karda,» lausus Aleksei õrnalt. Ta võttis miini Leena käest ära ja virutas selle nagu kivi üle künka. Samas viskusid nad nagu kokkuleppel pikali.

Miiniplahvatus näis vaikse ja üldse mitte hirmsana.

Aleksei ja Leena lamasid veel mõned minutid kõrvuti ja kuulasid teineteise hingamist. Mees võttis Leenal ettevaatlikult ümbert kinni ja neiu liibus tema vastu...

«Leena! Leena! Kus sa oled?» kostis Krasnõi erutatud hääl.

Ma annan selle loo edasi Aleksei, osalt ka Leena ja Ristlaane sõnade järgi. Võib juhtuda, et lisan midagi või jätan välja. Peamist siiski mitte. Muidugi mitte peamist. Leena ei tulnud Aleksei juurde valges pruutkleidis, kuid ma arvan, et miinilt tilkunud verepiiskades õekittel asendab seda täiesti.

Tundub aga, et diviisis Alekseil vaenlasi polnud, olid üksnes sõbrad.

Meri jäi vaikseks, istusime Jelena Ignatjevna liikumatult. Vaikuses kostis ainult seinakella tiksumine köögis, see oli vana pommidega seinakell. Tikk-takk, tikk-takk.

«Diviisis Alekseil vaenlasi polnud,» sõnasin valjusti.

Leena kortsutas kulmu, nagu meenutaks midagi ununenut.

«Meenuta Dobrovskit, Miša!»

Jah, Dobrovskit ei tohtinud unustada.

1943. aasta sügisel läks Aleksei ajutiseks poliitöölt üle juhtivasse koosseisu. Õigupoolest ei läinud ta ettekavatsetult, vaid võttis pataljoni juhtimise üle lahingu ajal, kui pomm tabas korraga pataljoni komandöri ja selle vanemat adjutanti. Et Aleksei oli hea komandör, jäeti ta sellele kohale määramata ajaks.

Me tungisime tookord Ukrainas Desna ja Dnepri poole. Pealetung oli hoogne ja meie kaotused polnud väikesed. Polgud kahanesid pataljoni suurusteks, jalaväepataljonid jäid napimaks harilikest roodudest. Suurtükiväelastel oli mürskudega kitsas — neid oli kõige rohkem üks lahingukomplekt, vahel aga kõigest pool.

Pealetungi ei võinud aeglustada muudelgi põhjustel peale operatiivsete ja taktikaliste. Hitlerlik väejuhatust teostas põletatud maa doktriini: põletajate komandod torkasid asustatud punkti mahajätmisel punase kuke räästasse. Seepärast oli soovitatav vallutada need punktid ootamatult, käigu pealt, laskmata fašistidel toibuda.

Just niiviisi käigu pealt otsustas diviisikomandör vallutada ka Dobrovski, väikese roheline linnakese, mille keskel asusid kahekorruselised kivihooned ja äärtes väikesed valged majad, linnakese, mis asus vaiksivolulise Bõstriitsa jõe paremal kaldal vastu madalat liivast supelranda, mida piiravasse pajuvõssa kogunesid öösi meie allüksused.

Dobrovski ümbruse maad olid rammusad, viljakad ja metsatud. Kaks aastat olid hitlerlased siin ajanud piitsa ja prääniku poliitikat: poosid ja lasksid maha valikuliselt ega ergutanud üksnes bandeeralastest natsionaliste, vaid kiitsid isegi rahulikke põlluharijaid, kes täitsid «uue korra» nõudeid. Pole siis imestada, et siia kogunes rohkesti terveid mehi koduväidena. Sõna «koduväi» omandas sõja ajal uue varjundi. See polnud enam väimees ämma majas, vaid rõngasse jäänud, kelle eest hoolitseb lesk, tõeline või rindemehe naine, kuidas just juhtub.

1941. aasta raskeil taganemiskuudel hulkus okupeeritud territooriumil oma väeosadest mahajäänud sõdureid, kellest enamik püüdis jõuda rindele või partisanide juurde, kellel aga jõud üles ütles, läks koduväiks. Nüüd ärkas koduväides hilinenud teadlikkus: nad palusid relvi, et minna lahingusse ja oma häbi verega maha pesta.

Meil oli hädasti vaja jalaväelasi, aktiivseid täake, ja ööl enne Dobrovski lahingut kogusime kogu ümbruskonna koduväid eeslinnist viie kilomeetri kaugusel olevasse Zerebjaki külla.

Diviisikomandör käskis igalt poolt kokku aetud ja erinevas rõivastuses jõugu (mõni oli vattkuues, mõni jälle pintsakus ja koguni lipsuga) majade taga karjamaal üles rivistada ja pidas neile kõne, mille tuum oli järgmine:

«Papp ma ei ole ja patte andeks andma ei hakka, aga püssi annan. Kuidas te end lahingus näitate, niiviisi teisse suhtuma ka hakatakse.»

Koidikul pärast ettevalmistavat suurtükitulud forsseerisid meie allüksused Bõstriitsa, kes ujudes, kes käepärast olevate vahenditega — lamedapõhjalistel paatidel, künadel, laudadel, pesusildadel ja plankaedadel...

Peab tunnistama, et koduväid alt ei vedanud, kuigi paljudel neist puudusid lahingukogemused ja sõdurivilumus. Kuid vaenlase kaevikuis peetud lühikese ägeda võitluse kestel, kus granaadid tegid sandiks nii omi kui ka võõraid, kus tulistati lähedalt, purustati kolpasid püssi-

GRIGORI SKULSKI

päradega, kägistati kangestunud sõrmedega, paistis eriti silma koduväi Fedor Kostenko. Sellel koduväl oli peale meeletu vapruste veel lausa ebaharilik vaist ja välkkiire reageerimisvõime.

Mul õnnestus sel päeval nii paadis kui ka kaldal olla Aleksei kõrval. Me kolasime vaenlase kaevikus, kui see pidi juba olema sakslastest puhastatud. Üksnes Fedor Kostenko seisis seal ja pühkis käega laupa nagu pärast tublit tööd. Kaevik ei kulge aga otsejoones. Kuskilt nurga või käänaku tagant lendas äkki välja pika käepidemega granaat ja patsatas meie jalge ette. Me ei jõudnud veel ahhetadagi, kui Fedor haaras granaadi ja virutas selle käänaku taha . . .

Elupäästmise eest sõjas erilisel tänu ei avaldata, see on lahingus loomulik ja õieti öelda ei tehta seda ettekatsetult. Nimetada võib seda kuidas tahes, aga unustada ei tohi.

Dobrovski saime purustamatult kätte. Lahingus terveksjäänud koduväisid lakati varsti koduväideks kutsumast. Enamikul neist algas sellest päevast uus lehekülg ausa sõdurielu või -surmaga. Need, kellel eriti vedas, jõudsid lõpuks Berliinini ja pöördusid kangelastena koju tagasi. Kellel oli vähem õnne, lamasid vineertähekesega ehitud hauas tolmuse tee ääres. Ent seegi liisk on üllas, ehkki kurb.

Kaks meie laskurpolku jäid vastast jälitama, aga kolmandale, mille koosseisu kuulus Aleksei pataljon, anti ööpäevane puhkus. Aleksei seadis end Dobrovski lääneservas asuvas valges helesiniste luukidega majakeses toredasti sisse. Et toimetus polnud veel päralt jõudnud — oodati, et sild valmis saaks —, jäin Aleksei juurde.

Aleksei oli viimased päevad ajanud läbi ilma päevnikuta — endine lamas kõhuhaavaga armeehospitalis —, nüüd aga otsustas ta pärast järelemõtlemist Fedor Kostenko välja kutsuda.

Istusin koos Alekseiga neljakandilise söögilaua ääres, mida kattis tikitud lina. Mina korrastasin märkmeid oma plokis, Aleksei vestles perepojaga. Poisike oli puhas, korralik, valges särgis, pioneerirätt kaelas. Aleksei nimekaim Ljoška. Nad vaatasid üheskoos suurtes, hoolikalt puhtaks pühitud klaaskaantega vineerkarpides asuvat liblikakogu.

Okupatsiooni eelpäeval oli õpetaja lastele öelnud, et nad võtaksid kõige väärtuslikumad asjad ja peidaksid need meie vägede tagasitulekuni ära. Ljoškale näis liblikakogu kõige suurema aardena. Kaks aastat oli ta seda rehetas heinte all hoidnud.

See oli tõepoolest rikkalik kogu. Üksteise kõrval võis siin näha oranži-mustakirjut tont-suru ja sinakat leedikut, elegantset niidu-võiliblikat ja suurt kevad-paabusilma, kummalise kujuga nokk-öölant ja täpipealt koltunud lehega sarnanevat pajuvaksikut.

Ljoška häälendas liblikate nimesid nagu luuletusi. Ja näis, et Aleksei kuulas neid talle tundmatuid nimesid nagu ununenud maailmast kõneleva poemi ridu.

Fedor Kostenkot otsiti millegipärast väga kaua taga. Ta ilmus, rinal automaat PPŠ, seljas uuevõitu, tema kehale sobivaks tehtud sõduri-vorm ja õlal pungil seljakott. Kandis määrustekohaselt ette:

«Ilmusin teie käsul, seltsimees major!»

Silmitsesin Fedorit rahulolevalt: tugev sell, kange olemisega, näha kohe, et majandusmees, tukk uljalt pilotka alt väljas.

«Pange paun ja automaat kuhugi ära. Istuge meie juurde,» kutsus Aleksei.

Fedor tõstis seljakoti nurka ja istus lauda. Liblikaid näinud, hakkas ta muhelema.

«Ilusad,» ütles Aleksei Ljoška pead silitades.

«Las laps teeb, mida tahab, peaasi, et ei nuta,» vastas Fedor.

Ljoška solvus, võttis karbid ja läks vaikselt minema.

Aleksei kuulatas midagi, miski tegi teda rahutuks. Ta silmitses seinu, tõstis kõrva äärde käe, millele kulunud rihmaga oli kinnitatud vana kell.

«Mida sa otsid?» pärisin.

«Miski on kadunud või?» küsis Fedor.

«Kas te ei kuule midagi?»

Mul polnud lahingumüra veel kõrvust läinud. Kehitasin ainult õlgu.

«Siis on vist kuulmishäired, seda tuleb ette...» Ta tõusis, lükkas akna pärani. Tuul kiigutas aias suuri, rohelisi antoonovkaid kandvaid õunapuuoksi ja päevalillede ümaraid päikesi. Mürisedes ja enda taha tolmupilve jättes vedas veoauto suurtükki piki tänavat.

«Miš... Mäletad, kuidas me lapsepõlves tuutusid kleepisime ja sihv-kasid söime?» küsis Aleksei.

Ma noogutasin, Fedor aga lipsas minema ja tuli kohe päevalillepeaga tagasi, ulatades selle Alekseile. Aleksei murdis poole mulle, tõmbas siis halli otsaga musta seemne välja. Fedori käest küsis ta:

«Kes te enne sõda olite?»

«Põlluharija olin, põlluharijaks jään. Kolhoosnik. Ülemuseks pole saanud. Sööge seemneid, seltsimees major, viimane aeg natuke maiustada.»

«Kas armees olete varem teeninud?»

«Kuidas teisiti? Ajateenistuses olin. Neljakümne esimesel, siis uuesti... Lasksin oma poolsada fritsu maha... Või ei usu te viimati?»

«Miks ma ei peaks uskuma? Ma usun alati inimesi, kes hästi töötavad ja hästi sõdivad,» ütles Aleksei.

Mulle meenus, kuidas ta enne sõda oli öelnud: «Töö on inimese mõõt.»

«Õigust räägite, seltsimees major,» kinnitas Fedor, «nõnda kuidas põllul töötab ja rindel sõdib, niisugune inimene ongi.»

«Kuidas teist koduväi sai?»

Fedor jäi vait. Tahtsin teda aidata.

«Olite raskelt haavatud või?»

«Igasuguseid asju oli...» vastas Fedor vastumeelselt. Ilmselt ei pidanud ta seda oluliseks. «Ainult et mina ei ole koduväi. Ma ise pean koduväisid kõige viimasteks lurjusteks. Ma elasin oma kodus ja oma naise juures.»

«Justkui asi oleks majapidamises või naises.» Aleksei tõmbas sõrme mööda päevalillepead ja seemned lendasid aknast välja. «Te olite fašistliku võimu koduväid.»

«Jälle õige,» oli Fedor aupaklikult nõus. «Õeldakse, et kelle rees sõidad, selle laulu laulad. Tegin Dõmerkas suure vea.»

«Dõmerka?» küsisin vahele. «Milline Dõmerka?»

«Harilik.»

GRIGORI SKULSKI

«Ma tean üht Kiievi lähedal,» ütles Aleksei, «aga seal on praegu sakslased.»

«Seesama,» kinnitas Fedor, «kiskusin kõik südame küljest lahti, jätsin maha. Üksteist ööd-päeva tulin siia, ja kus ma kõik ära ei käinud, et sedasamast oma süüd maha pesta. Uskuge mind, seltsimees major. Ma neid fritse veel tapan, nii et ei jõua kokku lugeda.»

Akna taga avanes äkki veider pilt: kümnekond eite, mõned paljapäi ja sassis juustega, teistel rätikud peas, kahel saksa automaadid, ülejäänuil kas luud või potihark käes, töid kaht fritsu. Kära nagu idamaa turul.

«Södur, too sakslased kiiresti minu juurde, saada naised koju,» käskis Aleksei.

Fedor haaras oma automaadi, hüppas otse aknast välja ja kargas üle aia.

Eided olidki rõõmsad, et said vangidest lahti.

Fedor tõi sakslased majja, lükkas trofeeautomaadid laua alla ja kandis ette:

«Põletajad, seltsimees major. Ei jõudnud jalga lasta. Olid põõningule varjule läinud. Eided leidsid üles.»

Sakslased olid ühesugused nagu kaksikud: pikad, laiaõlgised, käised küünarnukkideni üles keeratud. Punaste karvadega kaetud käsivartel suured täpsuskellad. Kummaski käes kanistritäis bensiini. Kartsid neid maha panna.

«Täidavad eitede käsku,» muheles Fedor.

Õuntest lõhnas toas ajas bensiinilehk iiveldama.

«Kas olete meie lendlehti lugenud? Teadsite, et süütajate komando mehi me sõjavangideks ei pea?» koostas pingutusega saksakeelsed küsimused.

Ma ootasin, et need tursked jõhkardid üürgavad ülbelt ja fanaatiliselt «Heil Hitler!» või siis pomisevad «Hitler kaputt» ning paluvad armu. Kuid sakslased olid ehmatuses nähtavasti šokiseisundis. Nad jõllitasid meile otsa ühesuguste niiskete tühjade oinasilmadega ja vaikisid.

«Viige nad ära, andke üle, kuhu tarvis!» Aleksei viipas Fedorile käega.

«Aga võib-olla... Mis nendega õiendada, seltsimees major?» küsis Fedor. «Juurviljaaias maha lasta ja kõik...»

«Jätta!» katkestas Aleksei teravalt. «Täitke käsk.»

Fedor tõukas süütajaid automaaditoruga selga, nood pöörasid nagu üleskeeratult ümber ja läksid välja.

Bensiinilehk püsis kaua toas ja see «mis nendega õiendada» tekitas minus tükk aega tülgaust.

«Kas Fedor Kostenko ei meeldi sulle enam?» küsis Aleksei.

«Ei meeldi,» tunnistasin, «kuid võib-olla tuleb see lihtsalt intelligendi neetud korraarmastusest.»

«Võib-olla... Tont teab miks, aga justkui oleks kell kõrvas, muudkui tikk-takk,» kurtis ta.

Toodi posti: Alekseile oli kiri emalt kaugest Blagoveštšenskist, kallis kiri; diviisi staabist helistas hea tuttav, et pataljonikomandör esitatakse tänase lahingu eest Punatähe ordeni saamiseks. Ilmusid ka kohalike

noorte esindajad — kaks tüdrukut, Njusja ja Marusja, üleslöödud ja kaunis kenakesed, kuigi hirmus kõhnad.

Njusja ja Marusja tahtsid kooli saalis tantsuõhtuid korraldada. Aga nad olid kuulnud, justkui oleksid nõukogude sõdurid ühes linnas sealsetele tüdrukutele boikoti kuulutanud ja öelnud: «Te lõbutseite ka sakslaste ajal.» Njusja ja Marusja leidsid, et see on julm ja ebaõiglane. Esiteks, mis lõbutsemist sai sakslaste ajal olla, vaata, et näljast ei kõnge või kuuli läbi otsa ei saa; teiseks, oodati omasid, vaevu jõuti ära oodata; kolmandaks — mitte ühtki «saksa lambakoera», kes tööpoolest sakslastega ringi tõmbasid, tantsima ei lasta. Aleksei hakkas naerma ja andis sõna, et mingit boikotti ei tule ja võib-olla läheme ka tema ja mina tantsima.

Tüdrukud lahkusid. Tagasi tulnud, organiseeris Fedor õhtusöögi — munaroa pekiga ja piima. Pärast õhtusööki astusin Alekseiga koos tänavale, et hingata sisse ukraina ööd, imetleda suuri ja eredaid tähti, milletaolisi pole vist kuskil mujal maailmas.

Tänaval jätsin Alekseiga huvasti ja läksin oma toimetust otsima, nii et kõike seda, mis öösi juhtus, tean üksnes tema jutu järgi. Juhtus aga järgmist: Aleksei tuli majja tagasi, Fedor soris oma paunas, kuid sidus selle kohe jälle kinni ja pani kõrvale.

Magama heitsid nad lahtirõivastatult, koduselt, Aleksei diivanile, Fedor põrandale (mitte paljale, majas leidus ka madrats). Pererahva valged linad krudisesid sõbralikult. Fedor keeras petrooleumilambi tahi alla ja puhus tule ära. Tuhm kuuvalgus paistis aknast sisse.

Vaevalt pea padjale pannud, jäi Aleksei magama. Tunni või paari pärast ärkas ta tuttavate käte hellitusest. Leena istus diivaniserval, silistas ta nägu ja libistas sõrmedega üle kulmude. Aleksei surus huuled tema peopessa.

«Tss, ole vait,» sosistas Leena, «rabelesin end vabaks, et sind näha. Ega sa pahane ei ole, et ma su üles ajasin?»

Aleksei tõusis küünarnukkidele.

«Oota... See on lausa talumatu.»

«Mis on talumatu?» imestas Leena.

«Hallutsinatsioonid. Kõrvus käib kogu aeg: tikk-takk, tikk-takk... Öösi valjemini kui päeval.»

«Miks hallutsinatsioonid, kullake? Mina kuulen ka. Siin on lihtsalt kuskil kell.»

«Siin pole ju kella.»

Fedor magas hääletult ja kõvasti, oleks võinud isegi valjusti rääkida.

Leena võttis padja alt Aleksei taskulambi ja libistas valguskiire üle seinte. Tõusis püsti, kuulatas, tiksumine oleks nagu kostnud nurgast, kuid seal polnud midagi peale Fedori seljakoti. Leena astus koti poole, tiksumine oleks justkui valjemaks muutunud. Kõik käis nagu laste mängus: külm, soojem, kuum... Leena naeratas. Midagi taipamata istus ta koti kõrvale maha ja kutsus Alekseid. Too tuli nii, nagu ta oli, käisteta särgi ja püksikute väel, ja kükitas Leena kõrvale... Siis ei pidanud ta enam vastu ning sõlmis kotisuu lahti (mis saladust seal ikka olla sai). Nähtavale ilmusid lapitud pintsak ja püksid. Aleksei võttis need välja ja pani põrandale. Nüüd kostis tiksumine nagu kellasepatöökojas. Leena näitas valgust. Taskulambi paistel helkis terve kuhi

kelli, portsigare, sörmuseid... Kõige peal lamas kaks suurt täpsuskella... Noh, ja paljud kellad polnud veel maha käinud.

Aleksei kükitas endistviisi, ta pea käis ringi. Kellade numbrilauad virvendasid taskulambi hüplevas kiires, sulasid üksteisega ühte, hullunult pöörlesid sekundiosutid, minutiosutid liikusid jõnksukaupa edasi. Tõde jõudis aeglaselt Aleksei teadvusse.

«Marodöör,» sosistas Leena.

Taskulambi kiir eraldus seljakotist ja libises Fedori näole. Too ärkas silmapilkselt. Ja taipas silmapilkselt kõik. Raevukas eraomanikuinstinkt võttis hetkega võimust. Ta kargas madratsilt püsti ja hüppas nurka.

«Lasen lurjuse kohapeal maha!» karjus Aleksei. Samas löi Fedor ta jalust pikali ja haaras kõrist.

Kes teab, millega võitlus oleks lõppenud, kui Leena poleks Fedorit lambiga kõigest jõust kuklasse löönud. Fedori sõrmed läksid lahti ja Aleksei paiskas ta enda pealt eemale.

«Pane lamp põlema, Leena... Tikud on laual!»

Lamp süttis. Alekseil oli juba püstolikukk vinnas. Fedor toibus, tõusis istuli, kobas kukalt, vandus tighedalt ja ropult ning küsis siis muigega:

«Noh, kuidas on, kas lased mulle kuuli keresse või lepime kokku, komandör — jagan kõik kasaka kombel sinu ja su lipakaga.»

«Nii kui liigutad, saad kuuli. Leena, mine tunnimehe järele,» ütles Aleksei.

Varsti viis tunnimees Fedori koos tuubil täis kotiga ära.

Fedor heitis hüvastijätuks põlastavalt:

«Loll oled, komandör, täitsa loll, ühesõnaga — kommunist! Ise ei söö ja teisele ei anna. Nihukesed opakad tuleks ära hävitada, et saaks inimese moodi elada.»

Tunnimees viis Fedori minema. Aleksei vaatas talle järele. Uks paugatas kinni.

«Tume inimene!» lausus Leena ohates.

«Või tume inimene?» küsis Aleksei seepeale, nagu oleksid need sõnad teda haavanud. Ta astus ukse juurde.

«Kuhu sa lähed?» hämmastus Leena ja võttis tal küünarnukist kinni.

«Kuule, aga ta ju võitles tublilt, ta päästis täna mu elu... Võib-olla ei teinud ma õigesti...» Aleksei seisatas kõheldes, mis polnud tema moodi.

«Oi ei!... Praegu teisiti ei saa, Aljoša!» ütles Leena veendunult.

«Võib-olla olen ma inimeste meelest tänamatu elajas...» Aleksei poleks teda nagu kuulnud. Masinlikult lükkas ta Leena sõrmed oma käe pealt ära.

Siis võttis Leena tal kaela ümbert kinni, surus end tema vastu ja hakkas suudlema.

«Aljošenka, teisiti ei tohi. Ma armastan sind, Aljoša. Teisiti elada ei tohi,» kordas ta ja pisarad voolasid mööda ta põski.

Tunnimees viis Fedori minema, kuid kohale ei viinud. Ilmselt oli tunnimees tossike. Fedor Kostenko kägistas ta öisel tänaval ära.

Kägistas ära ja kadus nagu vits vette.

Koit oli lähedal. Tumehall sumu akna taga muutus helehalliks. Tõmbasin taskust märkmiku, rebisin sealt lehekese ja kirjutasin uuri ja Metsa jaoks:

«Matvei Bardadõm, Fedor Kostenko.»

Meri ei mähisenud enam, vaid sahisest tasa. Ka kaust ajalehelõigenditega sahisest Jelena Ignatjevna sõrmede all. Küll oli ta eilsest saati vananenud. Kortsud olid sügavaks muutunud, nina teravnenud, põsed sisse vajunud...

«Aga kui teda oleks laimatud ja ta poleks saanud end puhtaks pesta, või kui talle oleks tundunud, et ta on juba kasutu, et muutub homme inimestele koormaks, siis oleks ta võinud end maha lasta,» lausus Leena äkki.

«Ta poleks saanud olla ei kasutu ega koormav. Mida sa mõtled?» üllatusin.

«Noh, aga kui oleks olnud vähk... Sarkoom?»

«Kas sina siis poleks seda teadnud? Või?...» Ma ehmusin, nagu oleks Aleksei veel elus.

«Ei. Aga mis sa arvad, kas ta oleks võinud seda minu eest varjata? Ära kannatada ja varjata?»

«Kas see on võimalik?» Ma vangutasin pead. «Ja pealegi tehti ju lahing, kuidas oleks see saanud märkamata jääda? Sa ei räägi õigest asjast, Leena?»

«Ei räägi,» oli ta nõus.

«Ja ikkagi võitles ta lõpuni. Täiesti lõpuni!»

«Sul on õigus,» sõnas Jelena Ignatjevna. «Mulle tuli lihtsalt meelde, kuidas ta kunagi ütles: elu seisab kõrgemal armastusest ja surmast, kuid ainult siis, kui see on tõeline elu, aga mitte olesklemine.»

Ma ei taibanud tema mõttekäiku. Võib-olla ei mõelnud ta praegu mitte mehest, vaid endast, oma elust ilma Alekseita, sellest, mille nimel edasi elada. Arvatavasti seda... Veidi aega vaikinud, lausus Jelena Ignatjevna:

«Kahju, et meil polnud lapsi. Ma kartsin Aljošat rindele üksi jätta... See asi läks mul õnnetult. Aga ma polnud isegi kurb... Siis mõtlesin: jätkugu talle lõpuni ainult minust ja mulle ainult temast... Nüüd aga mõtlen: milline õnn see on, kui keegi ütleb sulle «ema». Mõistad — mitte kui võõrale «tädi», vaid «ema».»

Ma ei tea miks, ilmselt seepärast, et oma mure toob alati meelde teise mure, toob ebateadlikult, et enda jagu ei tunduks ainsana, toob alateadlikult, et oma mure võõra mure ees kas või sammukese taganeks... Ma ei tea täpselt, miks, kuid otsisin kaustast üles 1943. aasta olukirjelduse ja ulatasin selle Jelena Ignatjevnaale:

«Loe!»

Olukirjeldus oli kirjutatud pärast seda, kui vabastati Snovi jõe ääres asuv linnake, mis oli eespool kirjeldatud Dobrovskiga väga sarnane, üksnes rohkem kannatada saanud.

Meie väeosad liikusid edasi, mina aga jäin maha, et koguda materjali kahe okupatsiooniaasta kohta.

... Nüüd hakkasin koos Jelena Ignatjevna lugesin.

«Seltsimees kapten, teie küsisite minu käest, kuidas mul õnnestus

ellu jääda? Mina aga küsin teilt, milleks ma veel elan? Ja kuidas ma suudan edasi elada?»

Mustas kellukjas seelikus ja erekollases katkenud pluusis kahvatu tõmmu naine vaatas mind ebatõepäraselt suurte, tumedate silmadega, milles tuhmilt vilkus põhjatu mure.

Noort naist kutsuti Galjaks. Ta istus madalal puust järil, millel olid taskunoaga tehtud nikerdused, tellistest tuletõrje-vahitorni juures. Tema selja taga seisis ulja juuksetutiga, tikitud pluusis noormees, Petro Savtšuk.

«See on minu süü,» ütles Petro süngelt.

Väljak torni ümber oli sillutatud tahatud raudkividega, mille vahelt tungis läbi mustjaks muutunud rohi. Läheduses asuvatel tänavatel kogunesid naised ja lapsed õue- ja jalgvärvavate juurde vaikselt lootuses näha oma mehi ja isasid. Lahingumoon ja toiduainetega koorimatud autod, mis kiirustasid sinna, kust kostis lahingumüra, puistasid neid üle tolmuga.

Galina silmad olid kuivad ja põletikulised. Ta vaatas mulle otsa nii, nagu oleks tõepoolest minu võimuses tema küsimustele vastata.

Mööda lähimat tänavat, lääne poolt itta tuli kareldes hullunud, kolme jalaga hobusekronu. Sealt, kus oli neljanda põlv, purskas verd.

«Ma armastasin Galjat juba kooliajal,» ütles Petro.

«Mina kartsin teda kooliajal,» pillas Galja vaikselt.

«Ma huligaanitsesin,» selgitas Petro. «Üheksandast klassist visati mind välja. Hakkasin tuletõrjajaks: see nagu kangelaslik töö ja kiivrid on ka ilusad.»

Kolme jalaga setukas kargles nüüd idast läände, kastes tolmust teed verega.

«Meie taadid, see tähendab, isad, läksid koos rindele,» jätkas Petro.

«Minu oma oli kirurg... Esimene arst mustlaslaagrist,» lausus Galja ootamatu uhkusega ja hetkeks löid ta silmad särama.

«Mis laager,» löi Petro käega. «Juba kolmekümne esimesest aastast kolhoos... Ja teie elasite hoopis linnas.»

«Ikkagi oleme mustlased laagrist. Mustlased! Mustlased!» kordas Galina jonnakalt.

«Noh, aga minu taat oli raudtee-töökojas lukksepp,» ütles Petro, «Galja oma löikas tal kunagi pimesoole välja... Võib-olla on nad elus...»

Kronu kukkus meie lähedale maha, pööras end selili, hirnatas kaeblikult ja jäi vait.

«Milleks?» küsis Galja ootamatult. «Milleks?...» kordas ta ahastusega.

Ma istusin Galina kõrvale. Jalad surisesid väsimusest. Ta toetus kuidagi vanaeide kombel küünarnukkidega põlvedele ja asetaski pea peopesadele. Pihud kiigutasid pead.

Keerasime Petroga endale plotskid. Tal oli pusaras kõva kodutubakas, mul oli ajaleht.

«Ma tahtsin partisaniks minna, Boguni salka. Olete neist kuulnud, seltsimees kapten?»

«Olen! Neil päevil kuulsin. Võitles siinkandis. Nüüd läks sügavale tagalasse äkkrünnakule. On õige?»

«Täpselt,» kinnitas Petro. «Ainult et mind salka ei võetud. Komandör ütles mulle nii: sina, Petro Savtšuk, tuntud huligaan, kellele sa kõik vastu vahtimist pole andnud, miilitsas oled kinni olnud... Lähed politseinikuks. — Kuidas nii, et politseiks? küsisin. Mille eest mind niiviisi mõnitatakse? Tema naerab. Ütleb, et see ongi ülesanne — olla fritsude juures politseinik, et mind ustavaks inimeseks peetaks.»

«Tol korral ma ei teadnud seda... Arvasin, et ta on end maha müü- nud, ja mu ema arvas samuti,» ütles Galina.

«Mõtelge ise, seltsimees kapten, kuidas ma võisin rääkida, kui see oli keelatud? Nojah, tegelikult oleksin ma siiski rääkinud, kuid mind ei lastud isegi maja ligi. Galja ütles, et kõrvetab keeva veega ära.»

«Jumal küll! Jumal küll! Mis tähtsust sellel nüüd enam on?» karjatas Galja.

Me suitsetasime kanget pinutagust, mis käis nagu raspel läbi kõri. Taevasse kogunesid mustad pilved. Kolm eite ja lombakas vanamees vedasid lõpnud kronu kuhugi tagahoovi. Umbes kuueteistkümne aastane paljasjalgne plikake rohkest pesemisest luitunud sitskleidis ja põlvi ulatuvas meestepintsakus sammus otsustavalt meie poole. Ta jäi minu ette seisma.

«Seltsimees kapten,» näitas ta sõrmega Petro peale, «see ongi see neetud politsei, ta tuleb maha lasta!»

Petro muigas.

«Naerab veel, häbitu elajas!»

«Mis sina ka tead?» ütles Galina tasa.

«Seda, mida tean,» kinnitas tüdruk jonnakalt. «Olgu teil pealegi armastus, ükskõik...»

«Küll ma järele uurin,» laususin, «ära muretse, tüdruk, küll ma järele uurin... Mine nüüd!»

Ta läks vastutahtmist, üle öla tagasi vaadates.

«Seltsimees kapten, kas hakkame pihta?» küsis Petro.

«Jutusta.»

Ma kuulatasin tulistamist teispool linna. Kaja nõrgenes ja nõrgenes üha. Lehmade ammumine käis sellest juba üle.

«Novembris, tähendab, just Oktoobrirevolutsiooni kahekümne neljanda aastapäeva eel tuli käsk, et kõik juudid ja mustlased, tähendab... Noh, alguses tuli nad koolimajja koguda... Kool on meil suur ja ilus...»

«Meie õppisime selles koolis,» lisis Galina, «aga milleks me õppisime? ... Milleks? Milleks? Ma mõtlen kogu aeg — milleks?» Ta vaatas uuesti mulle otsa. «Ja Saksamaal õpiti ka. Milleks?»

Mida sain ma talle vastata?

«Salgast toodi mulle sõna: Petro, vaata järele, kes on julgem ja kõvema tervisega, homme öösi vabastame nad. Ainult et mina juba teadsin: nad viiakse ära varem, juba päeval...»

«Ole vait, Petro. Palun sind, ole vait,» kostis Galina suust tuhmilt.

«Ei tohi vaikida, kuidagi ei tohi,» laususin kurvalt.

Päike vajus madalale. Teda ei paistnud enam majade tagant.

Konarlik kivisillutis kattus varjujoontega. Tänavad tühjenesid. Justkui kehtiks ikka veel komandanditund.

«Komandant oli meil kaval,» jätkas Petro, «ta saatis meie politseini-

kud võõraste külla haarangule, ja tõi sealt meie juurde teised... Et oleks sedasi, ilma tutvuste ja haleduseta... Noh, ma palusin ennast maha jätta... Mul oli üks mõte...»

«Mulle tõi see sinu mõte ainult õnnetust,» ütles Galina.

«Mina seisin niisiis keset kooliõue, aga Golubeneki, selle teise küla politseiülem, kah paras koerapoeg, seisab minu lähedal nagu post.» Petro keeras uue plotski. «Mustlased ja juudid läksid koolimajja sisse. Näen, kuidas Galja läheb koos oma emaga. Ma võtan tal käest kinni... Seisa, ütlen talle, sa oled ju ukrainlane. Tema mulle jälle vastu: lase lahti, elajas, hull! Mina aga talle kõrva: ole vait! ole vait! Palun, anun teda... Politseiülem pöördus ümber... Mõtlesin, et nüüd on kõik kadunud. Aga ema aitas Galina välja.»

Galja nägu oli nagu puust kujul. Äkki sosistas, vaikselt nagu poolunes:

«Kuidas ema karjus: su isa oli kärnane hoholl, nurjatu bandeeralane... Omaenda õnnetuseks läksin tema kannul laagrist ära. Soetas sinu selle küüraka Gorpõnaga ja tõi onni minu kaela peale... Ma ütlesin: ema, kuidas sa võid? Tema aga katkus juukseid, oma halle juukseid, ja muudkui kisendas: sa riivatu kulakuvõsu, minu verd sinu soonetes ei voola! Viige ta minu juurest ära! Laske vähemalt surragi rahulikult, aga muidu nean ära, nean nii, et hirm tuleb peale!» Galina sosin muutus karjumiseks ja see oli väljakannatamatu valu karje: «Ema! Emakene!... Kuidas ma küll sind nii alatult reetsin!»

«Miks sa selle praegu mulle lugeda andsid?» küsis Jelena Ignatjevna.

«Ma ei tea,» vastasin, «arvatavasti seepärast, et Galina perekonnanimi oli Krasnaja.»

«Alampolkovnik Krasnõid tollal enam meie diviisis polnud,» ütles Jelena Ignatjevna. «Ta ülendati juba Kurski kaarel armeehospidali peakirurgiks.»

«Jah, see oli suur ametikõrgendus,» nõustusin. «Ka oma tütre otsis üles. Aga varsti suri, süda lõhkes operatsiooni ajal.»

«Võtan ikkagi lastekodust endale tüdrukku,» lausus Jelena Ignatjevna sobimatul ajal sekka. «Ei, võtan poisid, kes on Aljoša sarnane... Niisuguseid poisse on!» lõpetas ta veendunult.

Muidugi, ma olin niisuguseid poisse tihti kohanud. Kindlasti oli Dobrovskis Aleksei nimekaim Ljoška oma liblikakoguga selline. Ka vabastatud Kiievis kohtasime niisuguseid.

Sammusime koos Alekseiga rivis mööda koduseid tänavaid ja ma lugesin talle vanu värsse, kuidas Kiiev oma aedade tiibadel taevasse lendab. Rastrelli kirikust, mis on tunginud pilvedesse, iidsest Sofiast ja Dneprist, mis kannab kokkusurutud pimedust nagu öö jätk.

Mingist hingelisest aspektist võetuna oli Kiievi vabastamine meie jaoks nagu sõja lõpp: olime koju jõudnud. Sellest polnud midagi, et ees ootasid veel loendamatud lahingud... Meie kodu oli vaba. Mõttes ehitasime purustatud Kreštšatikule juba uusi hooneid.

Lahkusime rivist, et kiiresti oma õuel ära käia. Hoovipealsel asfaldil mängisid kõhnad, närudes, ent hakkajad poisid juba kaltsukeraga jalg-

palli, nagu meigi oma lapsepõlves. Neist igäühe kohta oleks võinud öelda: poiss nagu raudnael.

Lapsed piirasid meid ümber. Ja äkki hakkas kuskil kõrgemal, ma ei teagi, millisel korrusel, ragisema kuulipilduja.

Teadvusele tulin hospitalis, kus ma kedagi ei tundnud, see polnud meie, vaid naaberarmee hospital, sest sinna oli olnud lühem tee. Siin surid haavadesse kolm nendest poistest, mul aga oli jälle õnne olnud: ükski haavadest polnud surmav.

Aleksei ja Leena kirjad käisid algul kõveraid teid pidi mu kannul ja leidsid mu üles, ning minugi harvad kirjad jõudsid nendeni, ehkki hili-nemisega. Hiljem kirjavahetus katkes, praegu on raske otsustada, kelle süü tõttu: väliposti numbrid muutusid, tuli ette haavataasamisi ja põrutusi ja uued mured piitsutasid tagant...

Pärast sõda jäin Tallinnas paigaliseks, algul seetõttu, et teenistusala-sed asjaolud seda nõudsid, hiljem, pärast demobiliseerimist aga see-pärast, et olin hakanud armastama selle linna ainukordsust, kus rasked keskaegsed müürid lausa valusalt ahistavad kitsukesi tänavaid, välja-kud aga avanevad justkui sügava ohkena.

Kolmandal rahuaastal olin alles majoripagunitega sõjaväeajakirja-nik, kuid mu mõtted viibisid juba hoopis eemal poeesias, mis lõppkok-kuvõttes oli mind petnud. Riimide ja metafooride riik vallutatakse igä-veseks noorpõlves või ei vallutata seda kunagi. Mina olin juba üle kolmekümne — see on tõsise ja vigurdusteta proosa aeg —, kuid usku-sin veel erandesse ja viisin Moskvasse õhukese värssikogu, sarnase sadade teiste samasuguste kogudega, mida võib niihästi trükkida kui ka trükkimata jätta, sest neis ei avastata ega ka moonutata maailma, vaid üksnes korratakse nagu peeglis.

Bolšoi Gnezdnikovski põiktänavas asub vana pime maja, kus elab rohkesti inimesi ja asub kirjastus «Sovetski Pissatel». Ühel juunipäe-val, kui olin oma kirjanduslikud asjaajamised viinud kurva lõpuni, laskusin tillukeses liftis üheksandalt korruselt esimesele, avasin ukse ja sattusin vastamisi Alekseiga.

«Miš!»

«Aljoša!»

Rõõmustasin nii, et unustasin oma värssidele osaksaanud tüütu arvustuse, mis nõudis nii- ja naasuguseid rohkeid lisandusi ja nii- ja naasuguseid mitte vähem olulisi ümbertegemisi. Rõõmustasin nii, et ei küsinudki: «Kuidas elad?» või «Kuidas käsi käib?» Tema ka ei küsinud. Seisime teineteise ümbert kinni hoides kaua liftiukse juures ning ini-mesed, kes kiirustasid üles sõitma või tänavale minema, pugesid meie õlgade vastu nühkides vaevu mööda.

Alekseil oli üüritud tuba ühe professorilese juures kirjastuse kohal olevas korteris. Läbisime koridori, milles asusid raamatukapid, ja jõud-sime väikesesse tuppa, mis oli tuubil kohmakat vana mööblit. Istusime kulunud nahktugitoolidesse.

«Eks ole vana mööbel mugavam?» usutas Aleksei.

«On küll!» (Kodus püüti mind vastupidises veenda.)

Uurisime teineteise kohta välja kõik hädatarviliku. Aleksei õppis sõjalis-poliitilises akadeemias, Leena aga töötas operatsiooniõena

rajoonihaiglas (hommikul oli ta läinud ööpäevasesse valvesse). Aleksei ema oli Blagoveštšenskis abiellunud invaliidist lesega ja leidnud oma õnne tema kolme lapse eest hoolitsemises...

Soojendasime elektripliidil suppi, mille Leena oli enne tööleminekut valmis keetnud, ja praadisime kotlette. Tasuks kokatöö eest lugesin ma Alekseile värsse, millele retsensent oli liiga teinud, ja ootas rahustavat kiitust. Aleksei ohkas kurvalt ja lausus:

«Miša, isegi suitsetamist on võimalik maha jätta.»

«Kas on nii viletsad?» küsisin pettunult.

«Ei ole nii head, et oleksid hädavajalikud...»

Hiljem, kui olin järele mõelnud, jäin Alekseid uskuma. On hea, et jäin. Muidu oleksin, nagu paljud teised, kulutanud oma tulevased päevad kaelakee kivikeste lihvimisele, — kivikeste lihvimisele, millest kunagi ei saa vääriskive.

... Aleksei otsis nurgast tooli alt välja pudeli veini ja pani lauale paki rindesõprade kirju... Igasuguseid kirju, nende seas minugi omi. Kummaline oli neid üle lugeda. Kummaline ja erutav...

«Mulle näib,» sõnas Aleksei, «et rahuajal on omad ohud. Oht elada iseenda jaoks.»

«Elad enda jaoks, aga töötad kõigi heaks. Mida siis veel vaja on?»

«Võib-olla, võib-olla.» Aleksei vajus mõttesse. «Aga südametunnistus ei jää sellega rahule.»

Leenat ma sellel korral näha ei saanudki. Aleksei saatis mind õhtul jaama.

Ah jaa, veel üks asi: kirjade seas oli üks ka Ristlaanelt Eestist. Temast oli saanud noore kalurikolhoosi esimees ja ta kutsus Alekseid külla.

Nüüd istusime Jelena Ignatjevna Ristlaane majas, see oli seesama Aleksei maja. Nende kirjade seas aga, mis meie ees lebasid, oli toogi kiri, küllakutse: «Kallis seltsimees Bogdanov. Kui te koos Leenaga kas või mõneks päevaks siia sõidaksite, oleks meil üheskoos hea olla.»

Hoidsin käes kirja, mis oli kirjutatud esimeste sõjajärgsete aastate tinti läbilaskvale paberile. Ulatasin kirja Leenale.

«Aitab, Miša! Olen väsinud. Kui sa ainult teaksid, kui väsinud ma olen.»

Ta istus laua taga vedruna pingul ja sirgelt nagu tääk.

Me kohtusime Alekseiga Moskvas juunikuus, juulis aga sõitis ta Eestisse. Leena ei saanud kaasa tulla. Et kvalifitseeritud operatsioonidest oli puudus, lükkus tema puhkus edasi. Aleksei viibis ühe päeva minu pool Tallinnas. Lonkisime koos temaga mööda muistsete tornide ja kivikatustega linna, mis näib kõigile äsjasaabunuile peaaegu muinasjutulisena. Järgmisel päeval sõitis Aleksei Narva. Edasisi sündmusi kujutlen endale tema sõnade järgi. Jutustangi nii, nagu kujutlen.

Ristlaan pidi Alekseile jaama vastu tulema, kuid polnud millegipärast tulnud. Aleksei ootas teda asjatult üle tunni aja, kuid ei pahandanud ega erutunud ülemäära: post ja telegraaf töötasid tollal korratult. Ta lahkus jaamast, otsustades veidi linnaga tutvuda, pärast aga otsida mõne veoauto või küüdivankri, mis samasse kanti läheb.

Sel suvel oli Narva alles majade kalmistu. Aleksei rääkis mulle, kuidas teda oli hämmastanud jaama lähedal varemeist kerkiv üksik veekraan. Kraanist voolas peenike veenire, mis uhtus ümberringi mustakspölenud kivi. Oli lämmatavalt palav, janu piinas. Aleksei ronis üle kunagisest elust kõnelevate voodirusude, peata nuku ja kulunud tuhvli kraani juurde. Ta jõi pihust, vesi oli värsk, külm ja elav . . .

Juhuslikku sõidukit ta ei leidnud, sinna ei läinud autot ega hobust, ja seepärast hakkas Aleksei jalgsi kaluriküla poole astuma. Talle öeldi, et sinna pole palju maad ja tee läheb otse . . .

Päike oli alles kõrgel taevas, kahel pool teed kõrgus metsamüür. Öndsalik ja raske oli sisse hingata mändide ja kuuskede võrtsikat hõngu. Aleksei ei aimanudki, et see tee polnud kaugeltki ohutu. Sel aastal käisid siin veel metsavennad ringi, röövisid hoiukassasid ja kauplusi, tapisid sõjaväelasi ja nõukogude aktiviste.

Metsades peituvate jõukude aeg hakkas ümber saama. Vaenlase poolt petetud inimesed tulid välja, andsid end võimude kätte ja said amnestia. Sügavaisse padrikuisse peidetud punkreis aga varjasid veel ennast relvastatud mõrtsukad erikomandodest, timukad koonduslaagrist ja eseslaste pataljonidest, kellel polnud midagi kaotada.

Muuseas, Alekseile ei juhtunud midagi. Ohvitserivorm seljas, samumus ta õnnelikult külani, seal aga leidis kelleltki küsimata kergesti üles kolhoosi juhatase. Kahekorruseline plekk-katusega hoone paistis teiste seast silma, pealegi seisis selle ees vana villis, mis ilmselt oli juba rindeteedel läbi sõitnud oma sada tuhat kilomeetrit. Päikese käes laisalt silmi kissitades rüüpas villise juht pudelist õlut.

Vineertahvlile maja juures oli kleebitud teadaanne. Teadaannete tahvli lähedal tõmbasid kolm meest suitsu. Need olid hoolikalt raseeritud kapten julgeolekuteenistusest, õlgadele heidetud pintsakuga hallipäine sünge vanamees ja lõbus, lahke vaatega paks kiillaspea käisteta võrksärgis.

Kapten tõstis Alekseid tervitades käe täpse liigutusega kõrva äärde. Tervitusele vastates silmitses Aleksei teadaannet. See oli kirjutatud eesti keeles, mida Aleksei ei mõistnud, aga ta sai aru sõnadest «partei-koosolek . . . 9. juuni» (see oli tänane kuupäev), ja äkki nägi seal, kus tõenäoliselt pidi seisma päevakord, nime «Ristlaan».

«Palun tõlkige,» pöördus Aleksei kapteni poole.

«Kodanik Ristlaane personaalküsimus.»

«Või nii! . . .» Aleksei kortsutas kulmu. «Muide, kapten, parteis on kombeks kasutada pöördumist «seltsimees.»»

«Mitte igapäev suhtes, parteisse kuulumine ja seltsimeheks kutsumine tuleb ära teenida,» sähvas paksuke leebelt vahele.

«Noh, Ristlaan on selle küll ära teeninud!»

«Kas tunnete teda hästi?» küsis hallpea.

«Rindelt. Tema juurde ma sõitsingi.»

«Lubage oma dokumendid, seltsimees alampolkovnik,» sirutas kapten käe.

Ta uuris hoolikalt tunnistust akadeemias õppimise kohta ja ulatas selle siis hallpeale. Üle hallpea õla kiikas tunnistust ka paksuke.

«Saame tuttavaks,» tegi hallpea ettepaneku, tunnistust Alekseile

tagasi andes. «Kivistik, rajoonikomitee teine sekretär, kapten Ormus ja seltsimees Roos, maakonna täitevkomitee instruktor.»

«Aga mis Ristlaanega siis juhtunud on?» Alekseil tõmbus süda kokku.

«Millal te teda viimati nägite, seltsimees alampolkovnik?» küsis kapten.

«Neljakümne neljandal... Üsna siin lähedal sai ta Narva jõe ületamisel põrutada, siis läksimegi lahku. Hiljem olime kirjavahetuses.»

«Kirjutasite teineteisele!»

«Kirjutasime. Mis siis?»

«Teate, seltsimees alampolkovnik,» lausus kapten otsustavalt, «meil valitseb praegu keerukas olukord, üpris segane, mitte selline nagu rindel... Ma annan teile head nõu ja auto jaama sõitmiseks. Sõitke kohe minema, enne kui mõne pleki külge saate...»

«Kapten teab, mida ta räägib,» kinnitas paksuke Roos kurvalt.

Aleksei kortsutas kulmu.

«Kuidas te kõike nii käigu pealt otsustada saate? Mina andsin Ristlaanele soovitusi parteisse astumiseks.» Ohvitserimütsi alt voolasid higinired Aleksei näole, kuid tal ei tulnud pähe neid rätikuga ära pühkida, vaid limpsas ainult keelega huuli.

Hallipäine Kivistik silmitses teda tähelepanelikult.

«Mis siis ikka, seltsimees Bogdanov. Me tulime siia parteikoosolekut läbi viima, täna see pidigi toimuma. Soovite sellest osa võtta?»

«Aitäh!»

Kapten kehtas õlgu. Paks Roos vangutas haletsevalt pead.

... Juhatuses istus rohmakalt kokkulöödud suure laua taga viis inimest. Kõigepealt rihmata sõduripluusis ühekäeline mees, kes osutus sekretäriks, luitunud kampsunis krimpsus näoga naine, ja kaks kala järele lehkavais rõivais noormeest. Ristlaan seisis akna juures. Kui ta Alekseid nägi, laskis ta pea longu. Aleksei astus tema juurde ja võttis tal õlgadest kinni.

«Tere, kulla sõber! Mis sul siin lahti on?»

Ristlaan ei liigutanudki. Vaevatult kõverdas ta huuli.

... Hallipäine Kivistik juhatas ise nõupidamist. Juhatas harjunult ja asjalikult, ning et Alekseigi aru saaks, vene keeles.

«Kas iseloomustus rindelt on positiivne?»

«Positiivne...»

«Aitab!»

«Majapidamist ei juhtinud ta halvasti... Nüüd asja juurde: teie vend Heino kuulub Musta Karli bandiidijõuku. Mida teil selle kohta öelda on?»

«Niipea kui sellest teada sain, teatasin,» ütles Ristlaan ja jäi vait.

«Ja alles nädala eest saite teada?» küsis kapten.

«Jah, nädala eest... Kuus päeva tagasi, eelmise kolmapäeva öösel.» Paks Roos raputas uskmatalt pead.

«Onupoeg, mitte vend...» hüüatas vana naine. «Ja see ei elanud enne sõda üldse siin, vaid talus.»

«Niiviisi küll!» kinnitas parteisekretär ebalevalt.

«Mida see muudab?» küsis Roos nukralt.

GRIGORI SKULSKI

«Ei midagi. Lähedane inimene,» vastas Ristlaan.

«Kas ta käis tihti teie juures? Kas te varustasite teda toiduainetega?» küsis kapten.

«Kolmapäeval käis,» kordas Ristlaan, «oli näljane... Mulle tuli meelde, kui ta veel päris väike oli... Andsin talle leiba, silku ja kartuleid...»

«Ja lasksite metsa tagasi, kuidas te nii võisite?» küsis Kivistik. «Kus oli teie parteiline või lihtsalt inimese südametunnistus?»

«Ta kinnitas: homme päeval tulen ise ja annan end üles,» ohkas Ristlaan.

«Kinnitas hunt koerale,» pomises paks Roos.

«Kodanik Ristlaan, selle nädala jooksul,» lausus kapten kuivalt, «on Musta Karli jõuk toime pannud kolm riisumist, neist ühe teie külas. Jõugul on kindlasti nõuandjaid ja informeerijaid. Kes need on?»

Ristlaan laskis pea longu.

«Mida teised arvavad?» küsis Kivistik.

Teised vaikisid. Ainult vana naine ei pidanud vastu:

«Ristlaan on alati rahva poolt olnud,» ütles ta, «ja Kalju isa, kes merre jäi, oli samuti... Niisama ta ema, kes neljakümne esimesel surnuks pommitati, me olime temaga sõbrannad...»

«Ja vanavanaema ja vanavanaisa,» lisas Roos tusaselt.

«Mida teie ütlete, seltsimees Bogdanov?» küsis Kivistik.

Alekseil oli raske. Ta mõistis, et kõik on Ristlaane vastu. Mõistis, et teda ei saa millegagi õigustada. Kuid ta armastas Ristlaant. Ja ta ütles seda, mida sel päeval poleks öelda maksnud, mis oli sobimatu ja kasutu... Tema aga armastas Ristlaant ja sõnas:

«Meie põlvkonna tragöödia seisab võib-olla selles, et meil pole kunagi olnud õigust andestada! Vahest on aeg sedagi õppida.»

«Andestada vaenlastele, noh, kuulge!» pistis kapten.

«Andestada sõpradele, isegi siis, kui nad on raskelt eksinud. Neid usaldada, isegi siis, kui kõik on nende vastu.»

«Teate, seda nimetatakse valvsuse kaotamiseks, poliitiliseks lühinägelikkuseks, seltsimees alampolkovnik!» hüüatas kapten. «Selline niinimetatud headus on ainult vaenlasele kasuks!»

«Aga võib-olla on just valjus ja usaldamatus vaenlasele kasuks,» ütles Aleksei.

«Seltsimees Bogdanov, ma olen teiega nõus, et mitteandestamine on raske, kuid ma kardan, et andestamise aeg ei lange mitte meile osaks,» ütles Kivistik.

... Ühel häälel, kusjuures ainult vana naine jäi erapooletuks, hääletati Ristlaane parteist väljaheitmise poolt ja tehti ettepanek ta kolhoosiesimehe kohalt maha võtta.

«Näe, seda tegid mulle sinu metsavennad,» ütles parteisekretär justkui ennast õigustades ja näitas oma käekõnti.

Kivistik, kapten Ormus ja Roos jäid koos kohalike kommunistidega teisi asju arutama, Ristlaan aga lahkus ja Aleksei läks talle järele. Paks Roos pidas Aleksei lävel kinni ja lausus lahkelt:

«Seltsimees alampolkovnik, te meeldite mulle väga... Ma olen ise sõjas olnud... Partisanide juures... Pihkva ja Novgorodi oblastis.

GRIGORI SKULSKI

Võtke kuulda, mis teile öeldi, istuge villisesse ja sõitke minema... Milleks on teil vaja end võõras tules kõrvetada?»

«Aitäh, ma jään siia,» lausus Aleksei. Ta jõudis aeglaselt sammuvale Ristlaanele järele.

«Tulen ööseks sinu juurde!»

«Sõitke parem minema,» ütles Ristlaan.

«Olen ööd sinu juures. Ja homme tulen sinuga linna büroole kaasa... Jään kogu puhkuse ajaks sinu juurde. Kuule, Kalju, me pole robotid ega inglid, vaid inimesed, ja me teeme inimlikke vigu.»

Hämardus. Öhk tõmbus hallikaks. Ristlaan ja Aleksei astusid majja. Tuld nad põlema ei pannud. Istusid teineteise vastu laua äärde, akende taga aga loksus kumedalt meri.

«Räägi kõik ära,» palus Aleksei.

Ristlaan jutustas aeglaselt ja raskelt, nagu oleks ta ränki rahne vee-retanud.

«Heino tuli öösel ja rääkis, et Must Karl tapab jalamaid igaühe, kes tahab end üles anda... See Karl oli ise varem ohvitser... Ja koon-duslaagris ka mingi ülemus, Tallinna lähedal. Temal on nangunii kõik läbi! Ma küsisin, et, Heino, kuidas sina tema juurde sattusid. Ohvitser sa pole, su isal oli tilluke talu nagu linnupesa. Nõukogude võim andis talle veel häid põlde juurdelõikeks. Heino aga ütles, et kartis surma... Nii saksa kui ka vene surma. Oli mõelnud, et milleks eestlasele võõrast surma vaja on, oma tuleb nangunii, kui aeg täis saab. Hoidus mobilisat-sioonide eest kõrvale. Elas peaaegu kolm aastat metsas nagu libahunt. Siis Karl leidiski ta haigena ja nälginult... Andis süüa, pistis auto-maadi pihku... Ma küsisin Heino käest, kas ta nõukogude inimesi on tapnud. Tema vandus, et kui üldse tulistaski, siis ainult mööda... Aga miks ta varem metsast välja ei tulnud? Karl polevat enda juurest eemale lasknud. Kuidas ta siis täna laskis? Olevat saatnud siia sideme-heks, vanale kalmistule... Kelle juurde? Heino ei teadnud, kinnitas ainult, et mees on meie juures suur ülemus. Ütlesin, et ta valetab. Van-dus, et räägib tõtt ja et too ülemus aitavat juba ammugi metsavend. Olevat Karli sõber. Karl oli rääkinud, et osav mees, pole kunagi sisse kukkunud, luuraja, või, mis ta veel ütles, provokaator... Aga arva-takse, et on venelaste poolel sõdinud, tal on medal ka. Rebaseks teda hüütakse ja see ta on.» Ristlaan jäi vait.

«Edasi,» palus Aleksei, «ära venita, räägi edasi.»

«Mida ma veel räägin?» Ristlaan ohkas raskelt. «Heino tahtis otse minu juurest minna end üles andma. Mina aga ütlesin, et mingi enne selle provokaatoriga kohtuma ja toimetagu too siia... Vaatasin, et lööb vist kartma. Tema tunnistas, et ei julge. Ütlesin siis, et lähen kaasa. Tema aga keeldus kategooriliselt, ütles, et tapku ma teda parem kohe ära. Rebasel olevat siin oma inimesi, ta saab kõik teada. Kindlasti on tal seegi juba teada, et Heino minu juurde tuli. Ütlesin Heinole, et ta on argpüks. Terve mees, aga argpüks. Argpükstele andeks anda ei tohi! Siis Heino ütleski, et hea küll, ta läheb kohtumisele, peab näo meeles, siis keerutab homseni niisama metsa mööda ringi ja tuleb siia tagasi... Saatsin poisi surma,» lõpetas Ristlaan, «asjatult saatsin.»

«Võib-olla ta polegi surnud, vaid pettis sind,» ütles Aleksei.

«Oleks ta petnud, oleksin ta ise maha lasknud!...» Ristlaan vaatas

Alekseile otse silma ning tunnistas siis: «Ei, ega ma siiski poleks suutnud... Sõjas küll! Aga praegu... Jäta mind, komissar!» (Esmakordselt elus sinatas ta Alekseid.)

Aleksei vaikus kaua. Siis küsis:

«Kas sina minu jätaksid?»

Nüüd oli Ristlaane kord vait jääda. Tema vastus ei käinud viimase küsimuse kohta. Sellele küsimusele sõnadega vastata ei maksnud. Isegi ei sobinud...

«Heino pole mind lapsest peale kunagi petnud,» sõnas Ristlaan iga-päevasel viisil, ohkas siis ja pühkis käisega silmi.

Majakeses oli vaikne, talumatult vaikne.

«Miks sa sellest kõigest koosolekul ei rääkinud?» küsis Aleksei.

«Ma ei võinud,» vastas Ristlaan, «ma ei taha, et too Rebane mu käest pääseks.»

Aleksei tõusis püsti ja süütas tule — tuhmilt laes hõõguva elektri-lambi. Maja oli lage: lombakas laud, kaks vana tooli ja roostes raud-voodi.

«Enne sõda oli mul päris korralik mööbel,» lausus Ristlaan, «just otsime uue. Mingisugune sakslaste sabarakk oli linnas maha müü-nud... Mõtlesin, et sinu küllasõidu ajaks... Aga pole viga, ma heidan ise põrandale. Sa tahad vist süüa. Mul on keedetud räimi ja leiba.»

«Oota.» Aleksei vaatas Ristlaanele otsa. «Me pole veel jutuaJamist lõpetanud. Sa ei öelnud kõike.»

Ristlaan ohkas uuesti, võttis rinnataskust neljaks kokkumurtud paberi ja viskas Aleksei ette lauale. Aleksei pööras selle ümber ning nägi kolme kõverat rida, mis olid eestikeelseist lehtedest väljalõi-gatud tähtedest kuidagi kokku kleebitud.

«Mis see on?»

«Täna hommikul leidsin ukse alt.»

«Tõlgi mulle.»

Ristlaanel oli tekst peas.

«Karl tappis metsas Heino. Sai teada, et poiss käis sinu juures. Täna öösi tuleb Karl ise Rebase juurde. Kell kaks kabeli juures. Pea meeles, Rebasel on kõikjal silmad ja kõrvad. Sinu ja Heino sõber.»

«Ja sa varjasid seda!»

Ristlaan kehitas õlgu.

«Pead sa seda provokatsiooniks?»

Ristlaan raputas pead.

«Milleks? Mind saab ju ka kodus tappa. Ja tappa võib ka ilma kuu-lita.»

«Kas sa tead, kus kapten Ormus ööbib? Ja Kivistik? Roos?»

«Kivistikul on siin sõber, Roosil keegi naisterahvas... Kapten aga jääb juhatusse ööd.»

«Alustame kaptenist või?»

«Kalmistule lähen mina ise. Mul on jahipüss ja laskmist pole ma veel unustanud,» lausus Ristlaan. «Ka kättemaksuarvet pole ma veel lõpetanud.»

«Sa ei usalda kedagi?»

«Silmade ja kõrvade kohta kirjutas see sõber õigust.» Ristlaan läks kööki. Tõi leiba, taldriku külmade keedetud räimedega ja piima.

GRIGORI SKULSKI

«Hea küll, lähme kahekesi,» ütles Aleksei, «mul on püstol.»
«Ma kutsusin su külla kalale, mitte surema,» keeldus Ristlaan süngelt.

«Kas sa mõtled, et jätan su poolel teel maha?»

«Aga kui me neid kinni ei saa, Aleksei Petrovitš, kui me nad minema laseme? Siis ju küsitakse, et miks ei hoiatanud. Lasksime meelega minema! Sinu kohta saadetakse akadeemiasse kiri.»

«Kui nii, siis elan ka akadeemiata ära.»

«Aga parteipilet? . . .»

«Ega meile parteipiletit selleks pole antud, et selle pärast kartma lüüa!» lausub Aleksei teravalt.

Sellega vaidlus lõppeski. Söödi räimi, joodi piima peale. Pärast tule kustutamist heideti täies rõivas ühte voodisse puhkama. Köögis tiksus kell.

Umbes kella ühe paiku ajas Ristlaan Aleksei üles ja andis talle kapuutsiga puldanmantli. Ise pani ta selga samasuguse ning peitis püssi selle alla. Majast ei väljunud nad ukse, vaid merepoolse akna kaudu. Ristlaan viis Aleksei mööda randa rahnude vahel külast üha kaugemale, kuni jõuti veepiirini ulatuvasse metsasallu. Läbi selle salu ning hiljem läbi metsa mindi vaikselt ja ettevaatlikult, et läheneda lõpuks kalmistule küllale vastupidisest küljest. Oli pime. Valged ööd olid juba möödas ja taevast pilves. Pime oli küll, kuid mitte kottpime, see oli hõre pimedus nagu mingi udu.

Kalmistul liiguti kabeli poole kummargil, hiljem isegi roomates, kuigi kedagi ümbruses näha polnud. Varjuti seitsmeteistkümnenda sajandi meremehe paksu hauaplaadi taha. Vaikiti. Kabel valendas umbes kümne meetri kaugusel. Oodata tuli pool tundi, vahest koguni tund aega. Vaikust rikkusid pea ümber pinisevad sääsed. Siis aga ilmus teadmata kust päris nende kõrvale kolme sammu kaugusele lühike ja lai, peaaegu kuubikujuline inimene, käed kuuetaskus ja saksa auto-
maat rinnal. Ta oleks võinud neid märgata, kuid ei vaadanudki ringi. Aleksei vabastas püstoli kaitseriivi.

Kandiline inimene koputas kabeliuksele ja see avanes kohe.

«Tule sisse, Karl!» Hääl oli tuhm, kuid millegipärast nagu tuttav. Jutuajamisest sai aru üksnes Ristlaan, kuid Alekseigi aimas peamist.

«Tule sina välja, Rebane. Mina armastan vaba õhku,» vastas Karl. «Tead ju, et mul on mingisugune foobia . . . Hoone sees tunnen end nagu lõksus.»

Ümmarguse kerega mees veeres kabelist välja ja sulges krigiseva ukse ettevaatlikult enda järel. Uks oli hall ja selle taustal paistis mees selgesti.

«Ära karda, siin pole kedagi!» ütles Karl. «Milleks sa mind kutsusid? Noh? Ära põikle midagi!»

«Kas koristasid Heino ära?»

«Koristasin. Nüüd tuleks veel see tema sugulane, esimees . . . samuti, mis sa arvad?»

«Pole vaja. Selle koristame jalust ilma kuulita . . . Ja ta sõbrakese, alampolkovniku samuti.»

«Mis alampolkovnik siin veel on?»

«On üks, sinusse see ei puutu. Mitu inimest sul punkris on?» küsis Rebane.

«Minuga kokku kuus.»

«Keda neist sa sajabrotsendiliselt usaldad?»

Karl vilistas.

«Tead, Rebane, isegi sind usaldan ainult üheksakümmend üheksa protsenti... Sajaprotsendiliselt usaldan üksnes ennast.»

«Minu osas jäta naljad.» Rebase hääl muutus päris tuhmiks. «Kuula...»

«Käed üles!» hüüdis Ristlaan vene keeles nagu rindel ja tõusis püsti.

Jahmunud Karl ja Rebane tõtsid kohe käed. Kuid ei Ristlaan ega Aleksei märganud ega aimanud, et Karliil oli paremas käes ümmargune granaat. Karl viskas selle Ristlaane poole. Ristlaan tulistas silmapilkselt ja viskus pikali. Ka Aleksei tulistas püstolist Rebase jalgadesse. Raksatas plahvatus.

Vaevalt oli plahvatus vaibunud, kui Aleksei tormas kabeli poole. Ka Ristlaan püüdis tõusta, kuid ei suutnud. Karl oli surnud. Rebane aga hoidis ukse küljes rippuvast suurest tabalukust kinni, jalad läksid tal nõrgaks ja ta laskus põlvili.

«Seltsimees alampolkovnik, ma olen ilma relvadeta ja vastu ei hakka!» karjus Rebane. Kuigi mingit Rebast seal polnudki, vaid ainult paksmagu Roos.

Seni kui mina mälus seda vana lugu taastasin, istus Leena üha niisama sirgelt ja pingul ning vaatas mulle ainiti otsa, justkui loeks ta mu näost nagu avatud raamatust.

«Aleksei rääkis, et Ristlaan oli Roosi kohe kahtlaseks pidanud. Ta küll lausa ei kahtlustanud, kuid tal oli mingi eelaimus, sest Roos oli ka sel päeval, kui Heino tema juures käis, külas viibinud... Ma ei saa ainult sellest aru, kuidas Roos surmanuhtlusest pääses, ta sai kõigest viisteist aastat...»

«Paljud tahtsid tollal head olla,» pillas Leena, «verest oli kõrini...»

Mäletan, et külastasin Ristlaant sel suvel Narva haiglas, Leena ja Aleksei aga veetsid kogu puhkuse kuskil siin lähedal. Ristlaane haavad olid tühised, kuid põrutus raske. Pärast põrutadasaamist tõusis tal vererõhk, see oli kogu aeg üle kaheksaja, teda vaevasid hirmsad peavalud, mingid ravimid ei aidanud. Jäigi invaliidiks.

... Kalju Ristlaan elas oma väikesest invaliidsuspensionist õige kehvasti. Meie Alekseiga oleksime muidugi võinud teda veidi aidata, kuid ta keeldus kategooriliselt rahast ja lubas endale kinkida üksnes raamatuid ja sigarette. Ta ei elanud pärast seda kuigi kaua.

«Meile ei kirjutanud keegi, et Kalju on surnud. Alles kuu aega pärast tema surma saime Moskvas teate, et see maja on meile parandatud,» lausus Jelena Ignatjevna, nagu oleks ta jälginud minu mõttekäiku.

Koidik oli juba käes. Päike tuli valge uduloori tagant välja. Läksin kööki, panin teekannu tulele ja tuln tagasi.

... Jälle põrises õuel õunapuude all mootorratas. Teadsin, et Roos on oma aja juba ära istunud ja tagasi tulnud. Teda oli nähtud Narvas ja ükskord isegi siin külas, kalmistul... Kivistik oli juba surnud, kap-

ten Ormus oli kolinud teadmata kuhu... Võimalik, et üksnes Aleksei mäletas hästi Roosi minevikku. Kummardusin laua kohale ja kirjutasin lehekesele Bardadõmi ja Kostenko nime alla: Roos.

Kui uurija Mets sisse astus, ulatasin talle lehekese.

«Roosist olen ma midagi kuulnud,» sõnas Mets. «Minu meelest edutati ta Narvas hiljuti ehitajate brigadiriks. Me muidugi kontrollime teie versiooni, kuid ma kardan, et see on üksnes tunnetele rajatud. Me kontrollime kõiki versioone, ka kõige ebausutavamaid, ent kui faktid...»

«Enesetapp on välistatud,» katkestasin teda teravalt. «Te peate sellest aru saama, Mets.»

«Iga lurjus võib mis tahes viisil tappa ausa inimese,» lausus Jelena Ignatjevna ja lisas ootamatult: «Mind ei huvitagi, mis nime see lurjus sündimisel sai.»

... Tema lennuk väljus Moskvasse keskpäeval, tõusis mürinal õhku ja kadus sulgjaisse pilvedesse.

Tõlkinud VALEERIA VILLANDI

ÜHE FOTODOKUMENDI LISA

Lahtikaevatud ühishaud lehkab,
must kui hambutuks pekstud suu.
Kurku kukkunud hambaina ehtsad
haua põhjas on kolbad, luud.

«On vaja ära teha viimne töö.
Ei saada õiglust taevast.
Kes tõmbab timukale nõöri kaela?
Kes pingi alt tal lööb?»

Laagrist pääsnud on kõhnad kui triibud
nende endi vangirüü peal.
Nad veel kari, mis külitsi liibub,
veel ei taipa ta inimpea.

«On vaja ära teha viimne töö.
Ei saada õiglust taevast.
Kes tõmbab timukale nõöri kaela?
Kes pingi alt tal lööb?»

Laagri komandant võlla all seisab,
liikumatum kui kalal tal silm.
Tõuseb hauast jäledaim leitsak.
Kuid ka pääsnuil on tardund pupill.

«On vaja ära teha viimne töö.
Ei saada õiglust taevast.
Kes tõmbab timukale nõöri kaela?
Kes pingi alt tal lööb?»

«Mina!»

«Kes hüüdis? Sina?»

JEDEM DAS SEINE

«Jedem das Seine». Igale oma.
Pealdis on ülbe ja vihkav.
See pole nali. Lõpp. Punkt, mitte koma. —
«Aga kes võõrast siis ihkas?»

Võõra need võtsid, kes löid selle sildi.
Tuhk ei saa küsida, kosta.
Laagris on muuseum: juuksevirn, pildid.
Läpases eeskojas meeneid võid osta.

Meeneid?! Osta?! Jah. Olen ärkvel.
Noori turiste leti ees tungleb.
Mees müüb laagri pilte ja märke,
käevarrel sinine vanginumber.

Vanad ei tahtvatki hüljata kodu.
Kodu? See laager?! Igale oma.
Tapjale — kuul. Tapja abile rogusk.
Punkt. Aga paljudel tänini koma.

Sestap too mees vist kohale jäigi.
«Igale oma» peab pandama paika.
Veteran kogenult tulijaid jälgib:
mõrvarid naasvat ju kuriteopaika.

Seinal on Fučiku sõnad ja plakat.
Meenetemüüja siin valvsaks sündind.
Laagrid on lõppenud? Laager hakkab!
Tihti ka nii, et ei muudeta hümni.

Veteran. Märgid. Barakid on hägus.
Tsoonilamp kumab kui mürki täis tomat.
Silmitse, silmitse viimset kui nägu.
«Jedem das Seine». Igale oma.

Ants Saar

VIIMANE PEATÜKK

Viisteist vagunit kihutavad suveöös Leningradi poole. Magamisvagu-
neis keeratakse linade vahel parajasti teist külge. Platskaartide omani-
kud, pooleldi unes, pooleldi ärkvel, kiruvad iseennast või mõnda teist,
kelle tõttu nad ei saanud piletit paremasse vagunisse või paremale
kohale.

Kolm rongitäit inimesi iga päev Tallinnast Leningradi ja sama palju
sealt tagasi. Sõitjate nurinaga, et kaheksa tundi teel olevas rongis pole
restoranvagunit. Mahajäänute pahandades, miks pole rong veel pikem,
miks Tallinna ja Leningradi vahel ei võiks kurseerida veel rohkem
kiirbusse või lennukeid.

Kui ma hommikul kella nelja ajal vaikselt ukse avasin ja koridori
hiilisin, avas kupeekaaslane korraks silmad. Ta on Ungarist, Balatoni
järve äärest ning õpib Leningradis mingisuguses meditsiiniinstituudis.
Õhtul jõudis jutustada oma sõitudest Odessasse, Kiievisse, Kišinjovi.
Eile jooksis ta ringi Tallinnas. Oli Toompeal ja Kadriorus, Lauluvälja-
kul ja Vabaõhumuuseumis. Iga poole jõudmiseks peab kandma tek-
saspükse taskutega, kuhu kõik reisiks vajalik ära mahub, ning päevi-
näinud ketse, mis jalga ei vaeva. Ta on uue põlvkonna esindaja, kes
tunneb end ühtmoodi kodus Balatoni ääres ja Budapestis, Moskvast ja
Leningradis. Las arvab pealegi, et eestlasest vanahärra põeb reisipala-
vikku. Õhtul vahtis koridoris akna juures ja ka nüüd ei lase ärevus tal
magada. Sõidab koos perega korraks Leningradi ning närveerib, kuidas
suures ja võõras linnas hakkama saada.

Mõnikord tunnen sõitudel tõepoolest hirmu. Kuid mitte uute linnade
ees. Kardan hoopis, et olen kaotanud uue nägemise võime ja uue avas-
tamise rõõmu. Linnad ja maad, inimesed ja rahvad tunduvad juba hir-
muäratavalt ühenäolised.

Mind ei hoiä ärkvel teadmine, et mõne tunni pärast jõuab rong
Leningradi ning seal tuleb kolmele inimesele hakata otsima peatus-
kohta. Juba kuuendat nädalat rappume rongide ja autobusside ratas-
tel, loksume veeteedel ning lennukid on mõne tunniga kandnud meid
tuhandete kilomeetrite kaugusele. Osal teest on mu saatjaks olnud
tütar, siis jälle elukaaslane.

Poolteise kuuga oleme ühtlasi läbinud kolm ja pool sõja-aastat.

Meie seljataha on jäänud pommitamised Soome lahel ja Pihkva
lähistel. Me olime Uljanovskis, kus rohkem kui kolmkümmend aastat
tagasi võeti vastu Järvamaa kutsealused, ning Kaasanis, kus sõjapäevil
ehitasime terve muldonnide linna, tassides oma õlgadel viie-kuue
kilomeetri kauguselt tamme- ja vahtrapalke. Otsisime Tšeljabiniskis
traktoritehaste lähistel kahte puubarakki, kus kunagi asus meie töö-

ANTS SAAR

pataljon. Mäluekraanile ilmusid pildid esimese sõjatalve pakasest, kivist pinnasest, kust suutsime kirkaga lahti raiuda ainult kanamunasuurusi tükikesi. Trassi oli aga vaja uute tehaste ehitamiseks kaugel tagalas. Viibisime taas Tšeljabinski ja Novosibirski raudteejaamas — tuhandete kodutute põgenike, naiste, laste ja vanaättide summas. Ja väikese Bugataki jaama lähedal asuvas eesti külas, mis kord pakkus peavarju kümnetele eesti evakueeritutele.

Ma võtsin taas osa õppustest Uurali jalamil, kus neljakümne teise aasta suvel enne rindeleminekut loeti meile ette sõja-aja kõige karmim dokument — Kõrgema Ülemjuhataja käskkiri, mis sõja-ajaloos on tuntud nimetuse all «Ei sammugi tagasi». Otsisime Velikije Luki all üles Volkovo külakese ja seda varjava künka, kus miinikild mind kaheksaks kuuks rivist välja viis.

Ning siis olime Tšuvaššias — sinna evakueerunud naiste, tüdrukute ja taatide hulgas, sirpidega vilja lõikamas, südatalve pakases kootidega rehte peksmas, alaealiste plikatirtsudega Volga-äärses metsas puuhiiglas langetamas.

Juba tuhmuma hakkavate mälestuste hulgas on need, millele ajahammas peale ei hakka. Hullunud ema, kes väikeses vahepeatuses matab raudtee kõrvale kaheaastase, teel nälga ja haigusesse surnud lapse. Ennast istuli ajav haavatu, kes järsku märkab, et mürsukild on tal purustanud kogu sisikonna. Poolteise kuuga oleme uuesti läbi elanud kümneid ja sadu surmasid. Vaenlase mürskudest, näljast ja haigustest. Oleme vaikselt langetanud pea kümnetel ühishaudadel. Eriti neil, kus on tahvlid eestikeelsete kirjadega.

Leningrad on meie sõidu viimane sihtpunkt, nagu ta oli ka kolmkümmend aastat tagasi, enne astumist taasvabastatud Eesti pinnale.

Oleme teinud reisi nii ruumis kui ka ajas. Uuesti läbikäidud aastakümned ei lasegi unel tulla.

Eelmisel õhtul ungari poiss kurtis, et tal ei õnnestunud Tallinnast osta eesti-ungari sõnaraamatut. Tean, et lähemal ajal peaks too sõnaraamat ilmuma raamatukaupluste lettidele. Ning Harju tänavas Kirjanike Majas elav tüdruk kirjutab oma märkmikku Balatoni poisi aadressi.

Ma ei öelnud noorele ungari sõbrale, et kunagi oli sõnal «madjar» meie jaoks väga halb tähendus. Siis, kui ilma mereta ja laevastikuta admiral Horthy kasutas Petõfi luulet marurahvuslikel eesmärkidel ning kihutas mu noore sõbra vanused ungarlased sõtta Nõukogudemaa vastu. Võib-olla olime tema isaga teine teisel pool rindejoont, sest minuealisena ta vaevalt pääses mobilisatsioonist. Ja me sõdisime temaga erinevate tõdede ja erinevate eesmärkide nimel.

Madjarite kohta kogu tõtt rääkides pidanuksin ka jutustama, kuidas esimest ja viimast korda elus, nendessamades paikades, kust meie rong praegu läbi kihutab, ma häbenesin, et olen siia ilma sündinud eestlasena. Neljakümne neljanda aasta märtsis.

...Kahe ja poole aasta jooksul olime juba harjunud, et küladesse jäänud vanamemmed ja taadid võtsid meid vastu kui oma lihaseid poegi, kes viibisid rindel. Me kandsime ju nendega ühesugust mündrit. Siin aga jäi vanataat sõnatuks, kui kuulis, et oleme eestlased. Ning pilk, mille ta saatis oma tuhmunud silmadest, oli nii terav, et võinuks

läbi tungida südamest. Pilk oli valusam ahju juures askeldava eide hädaldamisest, et juba jälle on eestlased neile kaela saadetud.

Taat püüdis eite vaigistada. Tuletagu meelde, et neljakümne esimese aasta eestlased kandsid hoopis teistsugust mundrit ning nende märgiks oli haakrist ja surnupealuu kontidega. Need siin võitlevad viisnurga-märgi all.

Kuid sõnad sõnadeks. Taadi jutu tagant paistis välja kibedus ja umbusk.

Rohkem me otseseid sajatusi ei kuulnud. Isegi siis, kui selgust pärisime, anti põiklevaid ja napisõnalisi vastuseid. Sõnahaaval, tükike siit, tükike teisalt, kujunes pilt nendest eesti soost kõriloikajatest, kes esimesel sõjatalvel käisid karistussalklastena Narva ja Peipsi tagustes küldes korda loomas ning kelle teed tähistasid mahapõletatud külad, tapmine, vägistamine ja röövimine.

Nii me vaikisime vastastikku. Taadid ja memmed ei solvanud enam meie rahvustunnet, kuid ei pärinud ka rindeuudiseid, ei tahtnud meilt veelkordset kinnitust oma veendumusele, et küllap Hitleriga on varsti lõpp.

Las ma vaikin praegugi. Me ei sõida Leningradi selleks, et oma põlvkonna vigu tänasele põlvkonnale ninale hõõruda.

Aeg on andnud tõdedele hinnangu. Meie kupeenaaber õpib nüüd Leningradi instituudis. Ma ei tea, kas üks null, kümme null või isegi sada null meie tõe, nüüd juba meie ühise tõe kasuks.

Rong aga kihutab. Ja vaguniaknast paiskuvad valgusjoad kisuvad möödumast pimedusest välja üksikuid heledamaid laiike. Tükike metsa. Mingisugune küla. Hele laik, taas hämarus.

... Kunagi aidaks või tont teab milleks ehitatud hoone kitsas uks viskab igal varahommikul välja sadakond naridelt tõusnud poissi. Külaäärne lumelagendik sinendab.

«Üks, kaks, kolm... üks, kaks, kolm... Jooksu, mars-s-ss!»

Ja meie, ühe rühma nelikümmend poissi, jookseme. Igal hommikul särgiväel kaksikümmend minutit kümne- või viieteistkümnepäädises külmas, kui päike ei ole jõudnud veel metsalatvadest kõrgemale tõusta. Lõdiseme ainult mõne hetke rivistumise ajal. Pärast hakkavad särgid aurama.

«Rivitul!»

Märtsihangedele on öise külmaga tõmbunud koorik. Aga selle all on suurepärase sõmerlumi. Ka kõige parem seep ei suuda käsi ja nägu nii puhtaks teha kui kevadine lumi. Silmad ja kõrvid on lund täis, teda jätkub mööda rinda ja selga allapoolegi veerema.

Siis kummarduvad nelikümmend poissi kitsas, kahekordsete nari-dega ruumis katelokkide kohale.

Pärast hommikusööki taas «vasak», «parem», «vasak», «parem». Rühmadele antakse õppustel «lahinguülesandeid» ning igaüks meist peab jaoülemena ühe jao rünnakule viima. Peame oskama igale relvale tulistamiseks orientiire anda. Kisume üksipulgi lahti püsse ja kergekuulipildujaid ning paneme neid aja peale kokku. Tuubime pähe iga relvaosa määrustikupäraseid nimetusi.

Meist tahetakse teha eeskujulikke jaokomandöre. Pärast seda, kui mõnelgi on lahingud seljataga ning haavataasamise märgid käistel. Õpperoodu ülem kapten Kiivet nõuab, et veteranid jutustaksid teistele, kui vajalik on kõik, mida praegu teeme, eelseisvais lahinguis. Aga meil ei tule see kuidagi välja. Meie jutud kujunevad rohkem õppedistsipliini laostamiseks kui kindlustamiseks.

Õhtul aga kükitame taas nariveertel ja tungleme padrunikestast tehtud «tattnina» ümber. Kirjutame kirju. Mitte kunagi pole neid kirjutatud nii palju kui nüüd. Kahe ja poole aastaga on üles otsitud tagalasse evakueerunud sõbrad ja tuttavad, sugulased ja võhivõõrad. Haiglates on tekkinud uusi tutvusi. Juhtub, et ühel ja samal päeval saadakse kirju kolmest haiglast ning kõik nad algavad sõnaga «milõi» või «dorogoi». Ning ka teele lähevad kolm kirja algussõnaga «milaja» või «dorogaja», kuigi rohkemaks endal enam vene keele oskust ei jätkunud ja ülejäänud osa kirjast pidi paberile panema sõber.

Kas oleksime sõja alguses Petseri või Narva juures üle piiri sõites võinud arvata, et juba paari aastaga tekib meil Venemaal nii palju sõpru ja tuttavaid, uusi ja vanu, kes elavad kaasa meie muredele ja rõõmudele, soovivad, et kõik vaenlase kuulid meist mööda läheksid, et varsti astuksime elusatena ja tervetena sünnimaa pinnale?

Kusagil vanas aidas harjutame kokkulaulmist, püüame meelde tuletda vähemalt «Kaera-Jaani» samme. Õpime pähe luuletusi ja esitame omaloomingulisi kirjanduslikke kompositsioone. Meie õpperood pidavat ka isetegevuses eeskujuliku andma. Ja tõepoolest pole kogu diviisis roodu, kes meie kombel julgeks klubis esineda õhtut täitva eeskavaga.

Siis aga tahaksin paugupealt kõik kuradile saata. Õppused ja isetegevuse. Me tulime siia Kalinini rindelt. Leningradi all oli toimunud läbimurre. Juba on vabastatud Kingissepp, Volossovo. Pidime kiirustama, et jõuda kohale õigeaks ajaks. Olime kindlad, et kohe ešelonist maha laadimisel läheme üle Narva jõe.

Nüüd aga elame küldes ja muldonnides.

«Üks, kaks, kolm... üks, kaks, kolm... Parem pool! Vasak pool!»

Meist tahetakse enne Eestimaale jõudmist teha veel eeskujulikke jaokomandöre.

... Ma ei tea, mis on kõige koledam.

Marssisime Velikije Lukisse läbi surnud tsooni. Kaardile märgitud küladest olid järel ainult nimed tee äärde püstitatud teivaste küljes asuvail lauatükikestel. Üksikud korstnad ja ahjuvaremeist tellisehunnikud tähistavad kunagisi eluasemeid. Tules kõveraks paindunud, roostetanud raudvoodite jäänused. Ei ühtki jälge kunagi siin kihanud elust, inimeste hoolest, kätetööst ja jalgade tallatud radadest. Kõik on katnud lumi. Ja meile näib, et pole kohutavamalt kui sõja läbi surnuksmuudetud tsoon.

Siin, Leningradi ja Narva vahel satume aga terveksjäänud küldesse. Meie armee pealetung on olnud nii ootamatu ja kiire, et fašistide süütekmandodel pole jätkunud aega oma bensiniinõudega ühest õuest teise jooksmiseks. Ometi tunduvad siinsed terveksjäänud külad veel õudse-

mad kui Velikije Luki ümbruse varemehed. Avame ühe ukse. Tühjus. Avame teise — tühjus. Väljasurnud majad, väljasurnud külad. Inimesed on ära aetud.

Pliidile on jäänud pada valmiskeetmata lõunaga. Ahjus põlemata puud. Ukse kõrval pingil ämbrid kaelkookudega. Vokk, mille tagant on ära viidud ketraja. Keset tuba puust häll. Ning põrand täis oma-valmistatud lelusid.

Tundub, nagu peaks meie selja taga avanema uks. Sisse astub pere-naine, süütab leel lõkke, et pere saaks õigel ajal sööma. Nüüdsama peaks kätkest kostma imiku nutt. Aga toad vaikivad, külmad ja elutud. Veebruari lõpu pakane valitseb ühtmoodi tänaval ja tubades.

Terved külad, milles iga ese räägib hiljuti katkenud elust. Kus te olete, laps hällist ja ta ema, kes kaelkookudega vett kandis, vanaema, kellest jäi vokile veel ketramata koonal?

Poisid räägivad metsaserval vedelevaist külmunud laipadest. Nood ei tahtnud kodukülast lahkuda. Ma ei lähe laipu vaatama. Sõrmitsen tühjas toas esemeid, mis veel kuu või paar tagasi hingestasid maja. Nüüd, mil inimkäsi on lakanud neid puudutamast, on nemadki muutunud elutuiks.

Me käime Leningradi oblasti külades, kuid meile kangastuvad Eestimaa külad ja talud kas mahapõlenud varemehena või elutult tühjadena. Võib-olla katab minugi kodus ahjuseinu juba ammu külmahär-matis ning talvetuul vuhab takistamatult lahtistes ustes ja akendes?

Miks ei lähe me edasi? Milleks siin need muldonnid, mida kaevame, ja majadesse ehitatavad narid, nagu peaksime nendel magama veel mitu kuud? Narva jõgi pole ju tõke, mida me ei oskaks ületada. Ja Sinimägedeski pidavat meie mehed juba pikka aega lahingut. Mida kauem siin peatume, seda rohkem on fašistidel võimalusi muuta Eesti üheksainsaks suureks kõrbetsooniks.

... Üks poistest oli õppustel vajunud läbi õhukese lume ja sambla-kihi. Asja lähemalt uurides leiti terve toiduainete ladu. Kartulid, rukis, nisu. Nüüd ei möödu päeva, mil metsast ei leita üha uusi ja uusi toidu-ainete panipaiku. Koopaid elamiseks. Juba sulava lume alt tulevad välja inimeste elu jäljed.

Kes nad olid? Fašistide eest põgenenud külaelanikud? Partisanid? Küllap nii ühed kui ka teised. Inimestega koos olid metsades leidnud varju loomad. Lehmad, lambad, põrsad. Hobused. Äratrambitud heinasülemid, sõnnik. Mahajäetud lüpsik.

Mis neist inimestest sai? Sattusid nad fašistide küüsi ja aeti koos loomadega läände? Võib-olla õnnestus neil tagasi pöörduda? Ei usu. Miks nad jätsid siis oma varud lumelagunemise ajaks niiskettesse, vaevu vooderdatud koobastesse?

Nagu aastasadu tagasi peninukkide eest põgenedes on inimesed ka nüüd leidnud pelgupaiga metsa kaitsvas rüpes. Sakslasest külakoman-dant valvas viljapeksu juures, võttis arvele iga looma, nõudis andamit Suur-Saksamaale. Ja ikkagi voolas vili küladest metsa, kadusid loo-

mad endistelt kolhoosikarjamaadelt. Metsades tekkisid uued inim-asulad.

Kas oskavad Eestimaa talupojad sama osavalt vilja peita? Kas Eestimaa väikesed metsad suudavad varjata neid, kes ei taha minna koos fašistidega?

... Kõrvetav päike, ei ühtegi tuuleiili. Me kaevame, kaevame, kaevame. Ei tea juba mitmendat päeva. Ja ei tea, kellele peaks rinde teises ešelonis, Narva ja Leningradi vahel uut kaitsesüsteemi vaja minema. Kas tõesti arvatakse, et sakslased suudavad veel tulla Narva jõe idakaldale, läbi murda eesliinist ja taas liikuda Leningradi peale?

Kuid käsk on käsk. Me peame selle täitma otse lahinguülesandena. Kraavid on välja mõõdetud igale pataljonile, roodule, igale mehele. Me sarnaneme jälle tööpataljoniga. Ainuke vahe, et pinnas on siin kergem kui esimesel sõjatalvel Tšeljabiniskis. Liiv, kerge ja helekollane, mida pärast kaevamist tuleb maskeerida rohuga. Kaevikuseinad katta varisemisohu vältimiseks teivaste ja lauajuppidega.

Esimene kaitseliin. Teine — tagavarakaevikutega. Neid ühendavad jooksukraavid. Laskurpesad, kuulipildujapesad. Korraks meenub Tammsaare: «Tee tööd, siis tuleb ka armastus.» Ja meis lööb välja põliste kraavikaevajate ja maasonkijate veri. Maa kaevamine on südamelähedasem kui mõttetuna tunduv rividrill. On tore hoida käes labidat ja kühveldada liiva. Tont nende väiklehtedega, milles kiidetakse eesrindlasi! Endalgi on hea õhtul vaadata kaevikuid, mille kohta pole ütlemist ka kõige norivamal sapööriasjanduse eriteadlasel. (Neid käib siin igasuguseid, küll jalgsi, küll ratsa.) Kunagi vaatasime samasuguse pilguga soosse rajatud kuivenduskraave, heinakaari jõeluhtades, põlul mustendavaid künnivagusid. See on töö. Sellepärast me higistamegi, paljad kered päikesest pruuniks kõrbenud, käed rakkus.

Aga mis siis, kui samasuguste kaevikutega tuleb katta ka kogu Eestimaa, ikka põhjast lõunasse, laskesuunaga läände. Mis jääb nende kaevikute vahele peale sõjast musta maa?

Kõike võib juhtuda suures sõjas meie pöidlasuuruse maalapiga...

... Häire anti kaks tundi enne tavalist äratust. Rivistuda kogu varustusega. Siblime pimedates muldonnides. Otsime liiva sisse kukkunud lusikat, kadunud nuga. Kinnitame katelokid ja muud kodinad nii, et nad teel ei kõlksuks ega koliseks.

Lõpuks ometi minek. Kümme-konnan minutiga oleme rännakuvalmis.

Hommikuhämaruses kihutavad käskjalad. Kostab poolihääli kirumist ja summutatud käsklusi. Pataljoni, polgu ja terve diviisi rännukorda seadmine pole ühe onnitäie meeste ülesrivistamine.

Ja siis läheme kiirmarsil. Sada meetrit jooksu, sada meetrit sammu. Viiskümmend minutit kiirmarssi, kümme minutit puhkust. Meie viieliikmelisel kuulipildujajaol on peale iga mehe isikliku automaadi, padruniketaste, seljakoti, kiivri, labida, gaasitorbiku, granaatide ja rullikeeratud sineli veel maksim. Alus koos ratastega ühe mehe seljas kaalub kahe puuda ümber. Seda vahetame käigul iga poole tunni tagant.

Lisaks puudane toru ja neli kasti padrunilintidega, millest peaks jätkuma päris korralikuks lahinguks.

Viiskümmend minutit kiirmarssi, kümme minutit puhkust.

Käigult antakse teada ka eelseisev ülesanne. Ei — me ei kiirusta Narva poole. Oodatakse vaenlase dessanti merelt. Me peame kaitse sisse võtma kusagil Luuga jõe suudmes. Sinna on üle poolesaja kilomeetri. Kaardi järele. Tegelikult tuleb tunduvalt rohkem.

Jalad vajuvad sügavasse liiva. Sada meetrit jooksu, sada meetrit kiirkäiku. Pluusid muutuvad algul laiguliseks, siis higist üleni mustaks. Puhkuseminuteiks vajub iga mees maha samale kohale, kus ta seisma jäi, suutmata teha paari sammu tee kõrvale kraavipervele.

Lõuna paiku viskume ahelikku. Eemalt paistab meri. Ainult lamada! Kuid me peame end valmis seadma oodatava vaenlase vastuvõtmiseks. Kaevame. Esialgu vaid laskepesad. Siis täisprofiilis kaevikud, kus saaks vabalt püsti seista.

Kui ka need on valmis, koguneme rühmade ja roodude kaupa, et alustada tagasiteed. Me ei lähe tagasi rivikorras mööda sissesõtkutud radu. Roodudele ja pataljonidele jagatakse uusi ülesandeid. Vaenlane meist viis kilomeetrit paremal! Kaitse sisse võtta paremal asuva metsa teisel serval!

Kolm või neli kilomeetrit läbi soo. Hädavaevu võiksid lapsed sügisel jõhvikal käies mättalt mättale hüpata. Ka meie hüppame. Kandamiseks kolmkümmend, nelikümmend ja rohkemgi kilogrammi. Vajume vööni porri. Libiseme mättalt. Aitame välja kaaslase, kui kandan teda mädasoo põhja ähvardab vajutada.

Küllap homme antakse pärast kahepäevast õppust vaba päev. Siis otsime varjulise koha, koorime ennast porgandpaljaks. Peseme puhtaks porised püksid ja pluusid, millelt higi on ära söönud nende esialgse rohelise värvi. Nühime relvad üksipulgi puhtaks liivast ja roosteplekidest ning õlitame nad hoolikalt. Niisugune ongi sõduri vaba päev.

... Homme hommikul peame forsseerima Luuga jõe. Küllap viimane treening enne Narva jõe ületamist. Eelproov, mille vastu meil pole kõige vähematki.

Terve päeva klopsime kokku palkidest ja lauajuppidest parvi, punume kõrkjamatte. Korjame kokku kõik, mis vee peal ujub, ja tassime jõeäärsesse võssa. Häda, kui vastaskaldal juhtub meie askeldusi nägema vaatleja. Ta küll ei tulista, kuid teatab nähtust komandörile, see omakorda veel kõrgemale komandörile kuni vahekohtunikeni välja. Meie vastame samaga ning fikseerime jõe teisel kaldal kõik «tulepunktid», mis juba enne forsseerimise algust tuleb kahurväetulega «hävitada».

Ja siis me läheme. Laskurid kõrkjapatjade ja palgijuppidega, püsse kõrgel pea kohal hoides. Meie jaol on neljast palgist ja mõnest lauast parv, millel kükitab maksim padrunikastidega. Parvele toetuvad ainult sihturi küünarnukid. Välja on jagatud õppepadruneid ning juba jõe keskel hakkab meie kuulipilduja tööle. Ühe käega hoiame parvest, teisega sõuname. Külma vesi paneb lõdisema. Huvitav, kas homme peaks kellelgi olema nohu? Vaevalt.

ANTS SAAR

Eile ma häbenesin rääkida, et ei oska ujuda. Jõge suudaksin ületada ainult mööda põhja kõndides. Imelik, et ma siiski põhja ei vaju. Keegi ei märkagi, et olen tavaline kuivamaakäpard.

Nüüd peaks Eestimaale minekuks kõik korras olema. Arutame, mida Narva jõe ületamisel paremini teha. Kuulipildujat pole vaja kõrgele parvele tõsta. Parve kõrval ujuvad peavad ennast veel rohkem vee all hoidma. Igal mehel peaks käes olema lauaukk. Sellega sõudmine on jõudsam kui kamaluga vee kühveldamine.

Vabal pärastlõunal aga algavad «palverännakud» laagrist kümme-konna kilomeetri kaugusel olevale künkale. Seal suure kivi otsast on selgesti näha Narva ja tükike Eestimaad. Seistakse mõni minut ning marsitakse tagasi. Eestit on nähtud oma silmaga. Ta on käegakatsutavas kauguses.

... Rong kihutab ikka veel mööda metsadest, küladest ja soodest, mis on täis meie jalajälgi ja higi.

Ma ei tahaks, et järeltulevate põlvkondade kujutlusse jääks Suur Isamaasõda kui aeg, mil nende isad ja vanaisad tormasid ühest lahingust teise, vahetpidamata, kolme ja poole aasta jooksul, kõrvus lakkamatu kahurimürin, ümberringi lõhkevad mürsud ja vilistavad kuulid. Selles pole sõja kogu tõde.

Rinne muidugi ei vaikinud, kuid iga üksiksõduri elus olid otsesed lahingud rinnutsi vaenlasega siiski episoodilised. Ma pole kohanud laskurroodu võitlejat, kes oleks Isamaasõja esimesest päevast alates kuni Berliinini välja hurraa hüüdes aina peale tunginud või lakkamatult tagasi löönud fašistide rünnakuid.

Rinde mõiste võib olla väga veniv. Rinde sügavus oli mitukümmend kilomeetrit. Huvitav oleks veteranide hulgas korraldada küsitlus — kui palju aega oli igaüks nendest vahetuis lahinguis pealetungide ajal? Meil haiglates oli kindel arvamus, et laskurroodu kaevikumees, kes esimesena pidi hüppama vaenlase kaevikusse või kelle kaevikusse püüdsid tungida fašistid, üle paari nädala vastu ei pidanud. Tema aastad koosnesid elu ja surma tsüklitest. Rindelt haavatuna haiglasse, sealt tagavarapolku, kust pärast õppusi mõne formeeritava väeosa koosseisus taas rindele saadeti. Konveier, mille lõpetas surm või lõplik võit fašistliku Saksamaa üle. Oli neid, kes selliseid tsükleid tegi läbi üle poole tosina.

Ülejäänud oli ettevalmistus. Raske, sageli mõttetuna tunduv. Lumes, poris, päikeses, mil juba enne lahingut tuli välja panna võimete maksimum. Teisiti poleks lahinguis suudetud minna veel kaugemale — elu ja surma piirini, astuda sellest üle — teadmatusse.

Mulle tundub, et me liiga vähe räägime sõja-aastate tollest küljest. Suurest Isamaasõjast on möödunud juba kolm aastakümnet. On peale kasvanud mitu põlvkonda uusi isamaakaitsjaid. Igaühel neist on tulnud läbi käia sama tee mis meil. Õppuste raskust pole ära võtnud ka kõige uuem sõjatehnika. Vastupidi, sõjamasinad koormavad inimest füüsiliselt ja psüühiliselt veel rohkem kui meieaegsed kiirmarsid, poris roo-

ANTS SAAR

mamine ja jõgede forsseerimine. Erinevus on ainult ühes — järgne-
nud põlvkondadel pole vaja olnud astuda viimast sammu, üle elu ja
surma piiri.

... Järsku vuhiseb piki vagunikoridori lahtiste hõlmadega hommiku-
mantel ja sarviline pea. Issand! Juba Leningrad. Miks vagunisaatja
õigel ajal ei teatanud! Mille eest nendele küll palka makstakse?

Ümbrus on järsku täis saginat.

Kus kuradi kohal on pardli jaoks kontakt? Ja kas keegi üldse teab,
mis tugevusega vool siin on? Niisuguse habemega ei või Leningradis
ühtegi sammu teha.

Ohkan kergendatult. Alguses viskan auto veokasti laaditud puuvir-
nale sineli ja seljakoti. Siis ronin ise.

Ma ei mäletagi, millal viimati bensiinijõul liikusin. Neljakümne teise
aasta detsembris. Kuid siis ei roninud ma veokasti ise. Mind tõsteti.
Paaritunniseks sõiduks Velikije Luki alt mingisse haavatute kogumise
ja sorteerimise punkti.

Ma ei tea, mis mind rohkem erutab, kas sõidusiht Leningrad või see,
et sinna jõudmiseks leiti mulle sõiduk. Autojuht lööb paugatades kinni
kabiiniukse ja loivab aeglaselt ühte staabi osakonda. Kogu ta olek väl-
jendab sõltumatust, kuuluvust eriklassi. Terved polgud käivad jalgsi.
Rühmade, roodude ja isegi pataljonide komandörid kõrvuti lihtsõduri-
tega. Aga nemad, autojuhid, sõidavad. Kolme-neljakümnekilomeetrise
tunni kiirusega kihutavad mööda. Viimastena hakkavad liikuma ja esi-
mestena jõuavad kohale. Tee ääres «hääletav» major pakub pealevõt-
mise eest pugejalikult «Kazbekki».

Mind aga pidi sohver kaasa võtma mitte omal valikul, vaid kõrge-
malt tulnud korralduse põhjal. Oleks veel mõni diviisi laomees või
staabi kirjutaja. Neid võib mõnikord vaja minna. Aga mingisuguse
roodu jaoulem? Seni on ta Leningradi vedanud polkovnikuid, majo-
reid, kapteneid. Neid on ta isegi kabiini võtnud. Aga mis on Leni-
gradi staapides tegemist ühel nooremseersandil?

Kui ma seda isegi teaksin.

Sean end mugavamalt puuvirna vahele. Veeretan vaigused männi-
tüükad ja kõverad kasejändrikud kõrvale. Küllap needki lähevad
Leningradi mõnele tuttavale. Laotan puhtamatele ja siledamatele puu-
nottidele sineli.

Päike kõrvetab. Ning esmakordselt saan hinge tõmmata nende ime-
liste sündmuste keerises, mis algasid juba varahommikul ning kesta-
vad praegugi.

Meie jaod seisid hommikul muldonnide ees mäenõlvakul õppusele
minekuks rakmes, kui kohale kihutas jooksust hingeldav pataljoni
kaskjalg. Ilmugu ma silmapilk pataljoni staapi. Vanemleitnant ise öel-
nud, et välgukiirusel. Mis siis ikka, seal ennegi käidud. Kuid väntjalg
kõnnib kiirustavalt kannul. Tal võetavat pea maha, kui ma otseteed
astuma ei hakka. Kaskjala järel tuleb rooduvanem. Andku ma kohe
ära automaat, padrunid, labidas, kiiver, granaadid. Kogu lahinguvarus-
tus. Poisid jäävad kuulama. Asi on tõsisem, kui esialgu võis arvata.

ANTS SAAR

Need asjad võetakse ära ainult diviisi peavahti saadetuil. Korjan narilt kateloki ja lusika ning lõunaks jäetud leivatüki. Paar nädalat saigi elada tolles omaette ja mugavas kuuemehepunkris, kuhu ma oletatavasti enam kunagi tagasi ei tule. Tont teab, missugused punkrid ees ootavad. Siin vähemalt oli kuiv, kuigi laest okste seest krabises krae vahele liiva. Ja siinsete poistega oli hea. Nad olid harjunud, et ma vahetevahel omaette naril istun ja midagi paberil nokitsen.

Praegugi seisavad nad onni sissekäigu juures, kuigi neid juba oodatakse õppusele. Surume lahkumiseks käsi.

«Nägemiseni Eestis!»

Nüüd pole see enam sõnakõlks. Kohtumiseni kõigi nendega, kes ellu jäävad, ükskõik missuguseid teid pidi sinna jõuame.

Väntjalg kiirustab — laseb ees parajat sörki. Käskjalad armastavad alati sörkida, eriti võõraste juuresolekul, et demonstreerida oma ajannappust ja neile antud käskude tähtsust.

Seekord käskjalg ei valeta. Pataljoni parteibüroos oodatakse mind tõesti. Ainult selleks, et öelda — mingi ma kohe polgu staapi. Vanemleitnant pomiseb midagi oma nahast ja karvadest, mis pidavat vastuutama, kui ma kiiresti kohal ei ole. Ärgu ma jumalapärast tee peal viivitagu. Ta ju teab, kuidas me oskame aega viita. Mitte laiskusest. Aga inimene tahab vahetevahel üksi olla, kui ta päevad läbi on käinud rühmaga ühte sammu ja mõnikord on narilgi nii kitsas, et küljepööramist tuleb sooritada üheaegselt.

Ära muretse, hea vanemleitnant. Sa oled mulle võimaldanud mõnegi vaba õhtupooliku. Ma ei vea sind alt. Olen nagu välk polgu parteibüroos, kuigi mõnekilomeetrisel teel pole väntjalga mind taga kihutamas. Mind ennastki huvitab mu edasine saatus.

Kahjuks ei saa ma vastust polguski. Pean käima rivi- ja majandusosakonnas, kus minu jaoks olevat juba paberid valmis.

Kuhu? Milleks?

Diviisi. Peaasi, et oleksin polgust võimalikult kiiresti kadunud, sest muidu...

Kas tõesti läheb täide mu soov? Pool aastat olen taotlenud enda üleviimist teise diviisi, kahekümne seitsmendasse polku. Nende poistega koos alustasin sõda, koos nendega tahaksin ka lõpetada. Kahjuks pole mul seal ei venda ega isa. Ainult siis olevat üleviimine võimalik. Teistsugust vendlust, isegi lahinguis sündinut, määrustikud ei tunnista, ning diviisi poliitosakonna ülem Raadik hoiab kümne küünega kinni igast kommunistist.

Jälle astun üksipäini, seekord pool tosinat kilomeetrit.

Ma ei tunne end kuigi hästi higist läbiimibunud pluusis ja püssiõli-plekkidest kirjutes pükstes nende hulgas, kes sagivad siin kirjutajate, laomeestena, käskjaladena või muidu asjameestena, jalas läikivad säärtsaadad ning seljas uued pluusid ja püksid, mis diviisi töökojade rätsep on kandja keha järgi kohendanud.

«Teil tuleb sõita rinde poliitvalitsusse,» teatab Raadik üsna mornilt. Ka tema ei tea, milleks. Või on minul endal veel liiga vara seda kuulda?

Kiirustamisest ja askeldamisest taipan nii palju, et keegi on kusagil midagi õigeaegselt tegemata jätnud, ning nüüd peavad minu jalad kannatama. Lõpuks leitakse siiski veoauto, mis sõidab Leningradi. See sama, mille kõikuvast kastis ma nüüd päikest võtan.

Poolteisetonnilise mootor turtsub liivastel nõmmeteedel.

Mõni kilomeeter sillutist vaheldub ajutiste kõrvalteedega.

Võtan seljakotist produktid. Peaksin kuivikud, suhkru ja neljasajagrammise konservikarbi sisu jaotama kuueks osaks, et iga päev vähe-malt kaks korda midagi hamba alla saada. Enne kui märkan, on pool kaasaantust läinud. Millal ma küll vabanen näljatundest? Pärast neljakümne esimese aasta hilissügist ja talve oleme juba kaks aastat olnud täidetud katelde juures. Kuid ikka veel ei oska näljaaja üleelanute enamik mitmeks päevaks väljaantud produkte päevade peale võrdselt ära jaotada.

Tont temaga. Ühe hea söömaaja eest võib hiljem paar päeva ka tühja kõhtu kannatada. Ja vaevalt uues kohas mind pudruportsjonita jäetakse. Oma lähemat tulevikku aga ei oska ma ka kõige parema tahtmise juures kuidagi ette kujutada. Ühte arvan kindlasti teadvat — tänane päev võib mu elus milleski määravaks kujuneda. Reamehed ja seersandid pole sõjaväes ühekaupa komandeerimiseks, neid saadetakse alati pundiviisi.

Auto peatub hetkeks. Harjumatu vaikus. Rinne on jäänud nii kaugel, et kahurikõmin siia ei kosta. Narva lähistel võis kuulda isegi linnulaulu. Seal olid metsad. Rindeäärses metsas laksutav ööbik pole luuletaja väljamõeldis.

Siin aga on absoluutne vaikus. Ja kuumaastik. Kümneid kordi mürskudest segipuistatud maa seal, kus veel mõni kuu tagasi oli Leningradi piirav raudne rõngas. Uus mürsk tasandas eelmise kraatri ja tekitas uue. Niisuguse, kuhu võiks paigutada vaese popsi sauna. Siis aga tuli uus pomm, pühkis vanad jäljed ja tekitas uue augu. Ja nii päevast päeva, kuust kuusse.

Kõige selle keskel betoonist ja rauast kindlustuste jäänused. Velikije Luki all olid niisugused meie kahurväe jaoks veel purustamatud. Nende korstnatest püüti granaate sisse sokutada, nende ambrasuure kaeti kehaga. Nüüd on meie kahurväe võimsus mitmekordselt kasvanud.

Varemete ja rauakoli vahel on üksikud terveksjäänud dotid, kust fašistid katjuušade tulega välja kõrvetati. Ja kaevikud, kaevikud, kaevikud. Pommidest ja mürskudest segi pekstud. Mitmekordsete traat-tõkete taha peidetud. Suur ämblik on pununud okastraadist võrku Leningradi ümber.

Kogu tee saadavad meid upakil tankid ja kahurid, põlenud autokered. Mõlemal pool teed aga varitseb praegugi surm. Teivaste külge kinnitatud lauaticikesed hoiatavad: «Miinid!» Ainult haruharva rada miiniväljade vahel, kust sapöörid miiniotsijatega on läbi käinud.

Pöörame liivaküngastelt ja hõreda männimetsa alt soisematele mustamullamaadele. Kunagi on siin kasvanud mets. Nüüd aga laiub puude kalmistu. Püsti surnud puud. Murdunud okste ja ärarebitud latvadega.

ANTS SAAR

Üksikud jämedamad oksaharud sirutuvad taeva poole kui armupaluvad või ristilöödud käed. Ei ainsatki rohelist lehte. Helevalgete kaskede tüved on jõudnud juba mustaks tõmbuda. Nad ei kõlba isegi küttepuudeks. Nende tüved on täis mürsu- ja pommikilde, inimestele määratud metall on tunginud valgete kaskede tüvedesse. Oleme niisuguseid puid püüdnud saagida, kuid saehambad murduvad selles puu ja metalli segus.

Kilomeetrite, kümnete kilomeetrite ulatuses, ees ja taga, vasakul ja paremal üksnes mustaks kõrbenud metsad. Ning elutu maa, täis metalli, roostest pruunide veeloikudega, mullaga, mis samuti on muutunud roostest pruuniks. Metallikildude vahel otsivad puhast mulda esimeste arglike rohuliblede juured.

Metsade kalmistute kõrval fašistide enda surnuaiad. Needki laiuvad nii kaugele, kui silm ulatub vaatama. Sõja esimeste aastate hõõveldatud ja värvitud riste on hiljem asendanud kahest lihtsast puutoikast kokkulöödud. Kui palju vedeleb fritse aga matmata, ilma igasuguse ristita, kevadise lume alt väljasulanuina!

Meid vaevab janu. Sõdur on harjunud janu kustutama ükskõik misugusest teeäärsest kraavist, vaatamata komandöride ja arstide keeldudele. Kuid siin me ei peatu. Isegi kõigega harjunud sõduri süda ei pea vastu, kui vett täisvalgunud mürsuaugust vaatab talle vastu mälestus kunagisest inimesest.

Leningradi jõuame ootamatult. Mürskudest segipaisatud soos kerkiavad mitmekorruseliste kivimajade varemed.

... Autojuht alles magab kuskil. Mul pole kunagi olnud ega ole ka praegu kaasaskantavat ajanäitajat. Päikese järgi arvestades, nüüpalju kui teda kivimajadega piiratud hoovist näha, peaksid mu sõbrad kuulipildurid juba õppusel olema.

Süda kripeldab. Öhtul keerasin autokasti magama ja siit ma nüüd tõusengi. Raputan sineli prügist puhtaks ja keeran rulli. Siis veel seljakott. Tuleb jõuda Nevskile.

Hea, et läheneb sõjaväepatrull. Nendelt võib teed küsida. Enne, kui jõuan suu avada, tuleb punase lindiga kaptenilt terve etteheidete rodu. Kas ma üldse teadvat, kuidas tervitada? Tean ja demonstreeringi oma oskust, nii et ka eluaegsel riviohvitseril ei peaks ütlemist olema. Ole tänatud, õpperoodu kapten Kiivet! Näe, kus sinu roodus õpetatud tarkusi vaja oli!

Nüüd aga kästakse mul vaadata oma saapaid, siis tõmmata käega üle näo, kus õilmitseb mitmepäevane habemetüügas. Ja miks pole mul pluusikrae alla ömmeldud valget riideriba? Lõpuks veel lohakalt rulli-keeratud sinel.

Mulle meenuvad kõik anekdoodid, mida olen kuulnud komandantuuri rahva kohta, keda üldiselt peetakse tagalarottideks. Jäetagu mu saapad rahule. Samuti sinel, mida kõrbenud hõlma tõttu ei saagi korralikult rulli keerata. Ma pole tulnud kusagilt kantseleist, vaid otse kaevikust. Et need kaevikud asusid teises ešelonis, pole komandantuuri

ANTS SAAR

tagalaroti asi. Vaatan irooniliselt ta läikivaid säärikuid, mulle keigarlikena tunduvaid ohvitseri-õlarihmu ning tagala kuldpaguneid.

«Vabandage, ma pole kunagi komandantuuris teeninud, oskan vaid sõdida ja tulen kaevikuist.»

«Dokumendid!»

Kõige järgi otsustades tuleb mul pool päeva kuskil kabinetis seletusi anda või hoopis ööpäev peavahis istuda. Säh sulle kiiret kohalejõudmist.

Saan siiski komandeerimistunnistuse tagasi.

«Minge. Kui aga järgmine kord... Ja mis komandantuuri puutub, seltsimees nooremseersant, ma töötan Leningradi komandantuuris esimesest sõjapäevast alates.»

Küll andis obaduse! Mis on minu haavatasamine ja kaevikud Leningradi blokaadi kõrval!

Ronin kivitrepist alla kanali äärde. Pesen puhtaks saapad ja hõõrun nad rõhututiga läikima. Huvitav, miks ma enne sõda üldse saapamääreret otsin, kui peotäis värsket rohtu jalatsid läikima lööb. Otsin seljakotist seebi, väikese peegli ja žiletitera. Pärast rebin uue, veel kasutamata jalarätiriide küljest riba ja õmblen selle pluusikrae alla. Tõmban rihma paari augu võrra koomale ning koristan pluusi voldid ühtlaselt selja taha ja külgedele.

Soo. Nüüd siis olengi Leningradis. Linnas, kus kõik on varemeis, kus alles äsja koristati laipasad. Ent liikuda lubatakse siin ainult viksitud saabastega, valge kraega, läikimahõõrutud nõopide ning pannaldegaga. Järsku tunnetan selle linna vaimu, mis aitas tal vastu pidada blokaadipäevil. Nüüd sammun ka mina ta tänavail ja kuulatan rautatud saabaste kõminat sillutisel.

...Vaatomata varasele hommikutunnile on «Oktjabrskaja» hotelli vestibüülis inimrohke. Külalislahke Leningrad ei suuda suvekuudel kõiki külastajaid hotellitubadega varustada. Hädalised seisavad siin, linna hotellide valitsuse administraatori ukse taga, ja ootavad vastuvõttu, mis peaks algama alles poole tunni pärast.

Lõunamaa pimedate öödega harjunud kirgiisid ja turkmeenid, ukrainlased ja moldaavlased, kes loodavad veel näha põhjamaa valgeid öid. Mu selja taga seisab prantsuse abielupaar, ees aga saksa perekond kahe täiskasvanu-eelikuga.

Hotell magab. Üksainus unetu külastaja ronib pahuralt trepist alla. Kas härra uksehoidja ei teaks juhatada, kust võiks saada seda... noh... Varane ümberhulkuja teeb kõri kohal sõrmedega märgi, mis on arusaadav kõigis keeltes.

Härra uksehoidja teab kahjuks ainult üht — praegu pole kusagilt saada, kuigi küsija arvates on vene vodka hüva rüüp. Soovitab selle asemel minna oma korruse puhvetisse ja juua seal ära pudel kefiiri.

Mõnel teisel maal oleks külastaja niisuguse vastuse eest nõudnud hotelliomanikult uksehoidja päevapealset vallandamist. Aga siin...

Härra ei suuda kuidagi harjuda. Mine tea, mis sellel maal lubatud, mis keelatud. Igaks juhuks tuleb kuldressidega vanapapit veel tänadagi.

Mujal maailmas jookseb hotelliomanik jalad rakku, et saada endale külastajaid. Siin aga ootavad külastajad administraatorit. Ja sellepärast heidab toa omanik trepiastmeilt üleoleva pilgu all ootajaile. Temal on, kus olla. Ning eile pidas ta pidu.

Ma ei kadesta sind, tänastel valgetel öödel pidutseja. Mis on sinu peod võrreldes nendega, mida mina olen «Oktjabrskajas» pidanud. Siis, kui Leningrad oli Eestimaa pealinnaks, «Oktjabrskaja» aga Toompeaks ja Kadrioru lossiks.

Olin enne sõda üksnes mõned korrad sisenenud ustest, mida valvasid kuldresside kandjad, ega teadnudki, kas mind ilma kutseta sisse lastakse. «Oktjabrskaja» ust valvav pikavurruline küsis korraks, kuhu seltsimees sõjaväelane suvatseb minna. Kuulnud, et mind huvitavad eestlased, lõi käega. Mingu ma pealegi. Tont nendest eestlastest ja nende valitsusest aru saab. Mõnikord tuleb mees heas inglise löikega ülikonnas ja mingi välismaise lipsuga. Jooksed talle ust avama, kummardad. Hiljem selgub, et oli niisama pasunapuhuja või trummilööja. Teine tuleb vanas kulunud sõjaväepluusis ja punaseks hõõrdunud kirsavoides. Hakkad talle selgeks tegema, et kuhu sa niimoodi trügid. Paneb tõendi nina ette, et tema on minister või midagi veel kõrgemat. Nüüd on pikavurrulisel üksainus kriteerium — kui on eestlane, siis mingi. Oiendagu nad seal numbritubades ise, kes on minister, kes trummilööja.

Hotellis endas aga avaneb uus, otsekui tundmatu maailm. Olen juba unustanud, et mehed võivad käia ka lahtiste hõlmadega kuues, mille krae pole kurguni kinni nõõbitud. Veider on vaadata inimesi, kes ei kannu rihma. Ja kuidas võib mööda koridori ühest toast teise joosta kerges lillelises ürbis! Tunnen, nagu oleksin südasuvel talveriietuses sattunud päevitajate hulka rannaliivale.

Küllap tuleb hakata uut moodi elamist õppima. Eks õppisimegi. Kas või nii, nagu tol õhtupoolikul koos vana semu Olev Tinniga. Lauda ilmus ka okupantide poolt ammu surnukstunnistatud Paul Pinna. Kolm pudelit õlut ja kakssada viiskümmend grammi viina kolme mehe peale. Lisaks veel kolm singivõileiba. On enne ja hiljemgi võetud. Kuid kunagi pole laudlinad tundunud nii erevalged, kunagi pole laual asuvad kristallklaasid ja pokaalid, küllap veel sõjaeelsest säilinud, olnud nii säravad. Akna kõrval rohetas palm ja ukse kõrval seisis klaassilmi punnitav karu.

Ei varem ega ka hiljem ole makstud nii muinasjutulist arvet.

Ja missugune sünnipäev oli ühes hotellitoas! Sünnipäevalapse toanaabrid olid alles hoidnud nädala juustuportsjoni, et tähtsal päeval kartuleid praadida. Ja nelja inimese peale oli terve pudel veini...

...Juba on majutatud sakslaste perekond ja prantslased. Väljaspool järjekorda on saanud peavarju Leningradi kaitsja medalit kandev sissesõitnu. Langenute mälestamise ja ausammaste püstitamisega käib koos austus veel elavate vastu.

... Selle järgi, kuidas alampolkovnik vastu võtab, võiks mind pidada tema esimeseks abiks. Ta olevat juba nädalapäevad oodanud.

«Eesti keelega on häda. Meil töötab küll teie kaasmaalane kapten Aisenstadt, aga tema ei saa olla kahel pool. Rinde staabis materjali kogumas ja siin. Meie aga ei oska keegi eesti keeles korrektoori teha ega redigeerida. Kas teie saate hakkama?»

Redigeerida ja korrektoori teha ma muidugi mõistan. Ja mida redigeerida, see selgub juba mõne hetke pärast, kui istun laua taga ja loen käsikirja, mis algab sõnadega:

«Eestlased Saksa armees!»

Järgneb lühike ülevaade viimastest rindeuudistest. Nendest järeldus, et fašistlikud väed pektakse varsti Eestist välja. Saksa armeesse mobiliseeritud eesti sõduril aga pole mingit mõtet hukkuda koos fašistidega. Ning lõpuks mulle mõttetuna tunduv seletus, et sõjavange me ei tapa, vaid kindlustame neile elu.

Vähemalt esialgu pole minu asi arutada, mis on hea, mis halb.

Mul on tegemist, et leida kirjutusmasinal tähti, meelde tuletada kõiki vajalikke nuppe ja hoobi. Sõrm ei mahu kuidagi ühele klahvile.

Masinakirjutaja, paguniteta sõjaväepluusis naine, ei kannata mu masinalt kostvaid üksikuid plöksatusi enam välja.

«Las ma löön parem ise.»

Mina seisan kõrval ja ütlen ette tähti, millest ta aru ei saa. Just nimelt tähti, mitte sõnu. Imetusväärne oskus kirjutada teksti, millest midagi ei taibata. Oskus näha mitte sõnu ja lauseid, vaid ainult tähti ja tähekombinatsioone.

Ladujateks trükikojas on kaks soome poissi. Nemad püüavad ka sõnade ja lausete mõttest aru saada. Ning teevad rohkem vigu kui umbkeelne masinakirjutaja. Ikka ja jälle lisandub soomepäraselt mõni ülearune kaashäälik.

Esmakordselt üle kolme aasta tunnen trükivärvi lõhna. Ja tohutut vastutust. Istun ladujate juures ning loen äratõmmet. Valin kirju, et kõige tähtsam oleks rasvaselt esile toodud, et lendleht oleks trükitehniliselt õigesti ja silmale nauditavalt kujundatud. Leian põhjuse keeliseks parandamiseks, leian trükivea. Mu silmad, mis on harjunud relvaga täpselt märki tabama, on võõrdunud nende kuradikeste püüdmisest.

Lõpuks kirjutan alla: «Trükkida», ning viin lehe ülemale viseerimiseks. Kuigi ta trükitus midagi ei mõista, on ta allkiri vajalik. Ta võtab venekeelse tõlke, äratõmbed minu parandustega, laseb seletada iga paranduse sisu ja otstarvet.

«Mis siis ikka, Ants Karlovitš. Las läheb.»

Ka kiirpressi juures istun niikaua, kuni kogu tiraaž on trükitud, kokku pakitud ja autole laotud. Seitsekümmend viis tuhat eksemplari. Mu «Järvaka» tiraaž Eestis oli ainult paar tuhat. Ja selle väljaandmisel oli kümneid õpetajaid ning nõuandjaid.

Hilisõhtul vajun väsinult raudvoodile. Tekk, kaks lina, padi — unistus, mitte voodi. Und aga ei tule.

Eelmisel hommikul valmistusime õppuseks. Hüpped, roomamine. Täna pidin tegema roodu seinalehte. Selle asemel sai valmis lendleht.

Nüüd peaksid pakid olema juba lennuväljal. Vastu hommikut, nii mulle räägiti, tõuseb õhku väike «metsavaht» ja sõidab Eestimaa kohale. Kas niisugune ongi siis minu esimene tervitus sünnimaale? Nendele eestlastele, kelle seljas on Saksa sõjaväe munder. Kes nad on? Vabatahtlikud? Nende bandiitide jäänused, kes meie vastu võitlesid neljakümne esimesel? Või vägivaldselt rindele aetud? Palju neid on?

Ma pole naiivne, et usuksin sõna imettegevasse jõusse, ega looda, et pärast lendlehte juba homme või ülehomme hakkavad «eestlased Saksa armees» üle tulema. Aga siiski . . .

. . . Sain kätte töötõendi, millel seisab, et olen nüüd propagandist vaenlase sõjavägede hulgas. Asjasse mittepühendatul võib jääda mulje, et vahetevahel tõmban selga hitlerliku armee mundri ja käin agiteerimas teisel pool Narva jõge. Mulle öeldi: «Nüüd pead tegema kõik, et võimalikult rohkem vaenlase sõdureid oma elu päästaksid.» Mul on raske üle saada sisemisest tõrkest. Ligi kolm aastat oleme õppinud vaenlast vihkama. Nüüd tuleb olla nende elupäästjaks. Sellega päästame ka oma poiste elusid. Mõistusega saan kõigest aru. Aga juba täna, kui mind kolleegidele tutvustati, juhtus piinlik lugu.

Jõudsime lauani, mille taga istusid Nõukogude armee vormipluusis, kuid paguniteta ja eraldusmärkideta sõjaväelased. — Sõjaväelased vähemalt selle järgi, kuidas nad püsti hüppasid ja peaaegu valvesei-sangut võttes end tutvustasid veel viletsamas vene keeles kui minul:

«Me vähe oskame vene keelt . . . Me oleme Saksa armeest.»

Mu käsi tõusis tervituseks nii aeglaselt, et see ähvardas piinlikuks muutuda. Ma ei tea, missugust tooni kasutada. Igas loengus on rõhutatud, et fašisti ja sakslase vahele ei saa panna võrdsusmärki. Kui Ehrenburg seda tegi, oli juhtiva publitsisti eksitus arutlusobjektiks kõigi poliitöötajate hulgas.

Aga ikkagi . . .

Olukorra päästab tutvustaja.

«Teie, Ants Karlovitš, seadke ennast siia vabale kohale. Kui mõnes küsimuses abi vaja, siis konsulteerige lauanaabritega. Neil on suured kogemused.»

Peale sakslaste on mu kolleegideks veel käputäis soomlasi.

Istun laua taga ja lehitsen kaustu.

Ma ei kohtu ju esmakordselt sakslastega. Nende keeltki valdan paremini kui vene keelt. Õppisime koos. Meie klassis oli saksa poisse tervelt kolm. Kuid ma poleks kunagi uskunud, et 1944. aasta suvel, kui mu sünnimaa ägab veel saksa okupantide all, istun nendega ühe laua taga. Ka nood kolm, kellega enne sõda koos õppisin, läksid ju 1939. aastal Hitleri kutsel *Vaterland*'i.

See, mida ma laskuroodu partorgina teadsin ainult sõnades ja mis mulle tundus teisejärguline, toimub nüüd praktiliselt minu silme all. Me ei taha hävitada Saksamaad. Me tahame, et saksa rahvas püsiks, et Saksamaal asenduks fašism demokraatliku riigikorraga.

Küllap meil tuleb edaspidi veel palju kordi istuda ühe laua taga.

Ühel vaikushetkel küsib naaber:

«Kas te oma perekonnast midagi teate? On nad siin?»

«Ei. Eestis.»

«Meie ka . . . Juba üle kahe aasta ei tea midagi. Sellest ajast kui . . .» Nad ei kasuta sõna «ülejooksmine» või «vangilangemine». Need ei kõla sõduri terminoloogias just hästi.

Me teame, et Eestimaal ei halasta fašistid nende perekondadele, kelle hulgast mõni teenib Punaarmee. Veel vähem halastatakse Saksamaal Punaarmee poole ületulnute naistele ja lastele, isadele ja emadele.

Keegi nähtamatu veab üle laua mind naabritega ühendava niidi. Edaspidi püüan alati sabast kinni pooleldi üle huulte libisenud ja meil roodus nii tavalise «kuradi sakslased», kui ajan vene keeles juttu teiste kolleegidega. Nii palju saavad mu naabrid vene keelest aru, et mõista nende sõnade tähendust. Nad saavad aru, et meil on õigus vanduda saksa sõdurit. Ja siiski on neil valus. Ka meil oli valus kuulda: «Olgu need eestlased neetud!»

. . . Õige pea ristas keegi irvhammas mind teravmeelselt «iseseisvaks eesti üksuseks».

Esialgu seisab mu töö selles, et ühest toast teise käies ja aina pärides segada teiste tööd. Tean, et ma oma ülesannete täitmisest midagi ei tea.

Juba teisel või kolmandal päeval soomlased minu juurde selgust nõutama. Soome rindel sõdivat mingisugune 200. eesti jalaväerügement. Olgu ma hea ja õelgu, mida too endast kujutab. Millal see moodustati? Kellest koosneb? On seal vabatahtlikud või mobiliseeritud? Missugune on nende meeololu? Nende vahekord Soome väejuhatusega ja sakslastega?

See veel puudus! Alles tundsime Narva-tagustes külades oma suguvendade pärast häbi. Paar päeva tagasi sain teada, et neid on ka niinimetatud piirikaitsete üksustes lääne pool Narva jõge. Nüüd on üks rügemenditais ennast veel Soome vedanud.

Kallid soome poisid! Heameelega tahaksin teid aidata, kuid ma ise kuulen mingisuguse 200. rügemendi olemasolust esimest korda.

. . . Vähkren unetult voodis.

Nüüd on enam-vähem selge, missuguseid eesti väeosasid on fašistid proovinud kokku klopsida. Neljakümne esimese aasta sügisel ei saadud kokku rohkem kui ühe pataljoni osa grenadere, kes olid nõus hitlerlastega kaasa minema. Needsamad, kes sõja algul bandiitidena metsas tegutsesid ja kellega meil juba hävituspataljoni tules tegemist teha. Need siis saadeti Narva-tagustesse küladesse «korda looma».

Neljakümne kolmanda aasta alguskuudel viidi läbi sunniviisil vabatahtlik mobilisatsioon. Loodi politseipataljone, üliõpilastelt nõuti sõjaväes teenimist. Ei juletud neidki otse rindele saata. Püüti nende käsi verrega määrada igasugustel «rahustamisaktsioonidel». Kui tagalasanгарid aga regulaararmeelega kokku puutusid, pääses neist veriste peadega ainult käputäis.

Pool aastat tagasi kuulutati ka Eestis välja totaalne mobilisatsioon. Ketikoerad nuhkisid taludes ja metsades. Mundrisse topiti kõik, kelle varem oli õnnestunud kõrvale hoida. Kokkuametud adramadruseid peibutatakse rahvustunnetega. Nendest loodud väeosasid nimetatakse piirikaitserügementideks. Nad pidavat kaitsma Eesti piiride «puutumatus». Eesti soost fašistlikud sulemehed ei kirjuta enam kuigi palju saksa fašistidega koostöö vajadusest. Ridade vahelt antakse mõista, et sakslased lahkuvad Eestist nagunii ning siis peavad «eesti sangarid» asuma

ANTS SAAR

«iseseisvuse» kaitsese. Seda kõike tehakse kokkuleppel fašistliku ülemjuhatuses, kellele on ükskõik, missuguse lipu all mehi itta saadetakse, kellele on vaja kahuriliha, et järgmise pealetungi korral päästa eliitvägesid, anda neile võimalus Eestist taganemiseks.

Võin ainult südamest naerda, lugedes, kuidas üht värskelt vorbitud väeosa püüti kusagile teisele poole Pihkvat rindele saata. Kõige ees läksid üle piiri supikatlad. Lõunasöögi saamiseks pidid soldatid sellele kilomeetrit kümme järele kõmpima. Öhtusöögiks olid köögid jälle pool tosinat kilomeetrit ida poole viidud.

Küllap pärast seda otsustatigi mehed panna «piire» kaitsma.

Ka 200. eesti rügemendi poistega on hõimuväljed teinud kurja nalja. Poisid põgenesid Soome, et pääseda mobilisatsioonist fašistlikku armeesse. Seal aga öeldi juba esimeses eesti põgenike vastuvõtupunktis: kui te Soome armeesse ei astu, saadame teid tagasi Eestisse.

Ikka veel ei tule und.

Meie pealetung peaks olema lähedal. Tean, mida see tähendab nüüd, 1944. aastal ja mis jääb pärast meie lennukite, kahurite ja katjuuśade ühist tulevärki järele nendest adramadrustest, kes seal oma vintpüssidega «piiri kaitsevad». Võib muidugi öelda — kes kurat neil käskis armeesse minna. Nüüd kevade ja suve saabudes, nagu andmed räägivad, suureneb desertöörade arv järjest. Puhkusele lastud ei tule enam väeosadesse tagasi. Kas eestlastega jääbki alati nii, et alles aeg paneb neile aru pähe? Neljakümne esimesel, pärast üht aastat nõukogude võimu, mõnel mehel seda ei jätkunud. Oleks muidu küll meiega Punaarmeesse kaasa tulnud, aga kodus oli parajasti rukkilõikus pooleli. Nüüd, kui oled oma vilja, liha ja kanamunad fašistidele söötnud, hakkab sul vist juba midagi koitma.

Und ei tule ikka veel.

Mida üldse tähendab olla eestlane? Missugused assotsiatsioonid kutsub mu kõiketeadvate kolleegide hulgas esile sõna «eestlane»? Ja missugusele leheküljele ajaloos satub meie rahvas käimasolevas suures võitluses?

Ei, kurat võtaks, käputäis reetureid ei suuda veel meie rahva nime häbistada.

Need olid ju eestlased, kes kohe sõja esimestel päevadel kõhklemata ja tõepoolest vabatahtlikult astusid hävituspataljonidesse. Ma ei tea, kui palju neid hävituspataljone täpselt oli ja kui suured olid nende koosseisud. Kuid Paide hävituspataljoni numbriks oli 15. Seal võitlesid mehed, kes astusid heitlusse kõige raskemal, kaotuste ja taganemise ajal.

Võidukalt edasimarssivad, juba Leningradi ja Moskvat ahistavad fašistid aga ei saanud neljakümne esimesel kokku rohkem kui ainult ühe pataljoni juhuseotsijaid. (Tookord polnud mul ülevaadet nendest reeturitest, kes fašistide otseste käsilastena asusid tööle julgeolekupolitseis ja vangilaagreis ning said hiljem karistuse fašistlike mõrvaritena.)

Me ei suutnud lõunapoolsetes maakondades üldse mehi sõjaväkke kutsuda. Ja ka Põhja-Eestis jätkus vaevalt aega mobilisatsioonikaskude laialikandmiseks. Kes tahtis, see tuli. Polnud mahti käia kodudes uurimas põhjusi, miks mõni kutsutu ei ilmunud. Oli tähtsamatki teha

kui kedagi vägisi endaga kaasa vedada. Me ei jõudnud evakueerida isegi kõiki neid, kellel hädapärast oli vaja fašistide eest põgeneda. Järvamaalt tuli koos minuga 260 kutsealust. Vedelesime kolm päeva Tapa kasarmutes ja ootasime rongi. Igaühel oli võimalik maha jääda. Tallinna mehed ja poisid jutustasid, kuidas nad Lauluväljakult ja hipo-droomilt kodus käisid. Polnud neilgi püssiga tagasundijaid. Meil on korpus, tagavarapolk, partisaniüksused. Kuigi suur osa meestest on tulnud mobilisatsioonikäsuga, võib neid lugeda vabatahtlikeks.

Eestlased teisel pool piiri püüavad iga hinna eest sõjaväest jalga lasta. Ketikoerad jooksevad jalad rakku. Tuhnitakse taludes ja kammitakse metsi. Aga korraldage küsitlus meie korpuse poiste hulgas. Te ei leia ühtki, kes kahetseks, et ta 1941. aastal meiega tuli. Ning eel-seisvaist lahinguist ei püüa ta kõrvale hiilida, vaid ootab neid.

Ei — pole mul ühtigi vaja oma rahva pärast häbi tunda.

Tänane päev on määratud paikadele, mida ei saa jätta külastamata.

Kui oleks minu võimuses, korraldaksin Soome, Varssavi, Vitebski, Moskva ja Balti vaksalis Leningradist ärasõitjate hulgas ankeedi. Ainult ühe küsimusega. Kas te Leningradis viibides käisite Piskarjovi kalmistul? Nendele, kes vastavad eitavalt, lööksin passi templi «Leningradi sissesõit keelatud».

Õhus hõljub leinaviis, matab autode ja trollide vaikse sahina. Kalmistut ümbritsevail parkimisplatsidel ja bussipeatustes ei kuule tavalist liikluskära ja reisijate jutuvada.

Ainult muusika. See pole rahustav, leinajaid trööstiv, leppimisele kutsuv. Ta rebestab südant. Borodino lahinguvälja muusika jutustab vaikselt Venemaa kuulsatest kangelastest. Jerevani Tsitsernakaberdi muusika kostab kauge kajana mägedest, nende tuhandete armeenlaste oietena, kes hävitati Esimese maailmasõja ajal, seda on täis kogu taeva-laotus.

Piskarjovi kalmistu viisides on alles veritsevad haavad, hoiatus, et maailmas leidub veel jõude, kes tahaksid kõike korrata.

Kuussada tuhat. Igaüks neist on ära teeninud kangelase nimetuse.

Tookord, neljakümne neljandal ei öelnud Piskarjovi kalmistu nimi mulle veel midagi. Rohkem rääkisime elavatest, kes ei lasknud ümberpiiratud linnas tekkida epideemiaid, kui kevadel sulas lumi ja tuhanded laibad olid matmata, mitte ainult varemete all, vaid otse tänaval. Neid vedasid ja koristasid näljast nõrkenud inimesed, kes päeva või kahe pärast võib-olla ise heitsid hinge. Aga surnud? Jah — neid veeti kusagile linna taha, mingisugusele kalmistule. Seal, kus võimutseb surm, äratub imetlust ellujäänu. Surnutele saame mõelda siis, kui ümberringi kihab elu.

Kuussada tuhat. Mitte hauaküngast, vaid inimest. Hiidhaudadele on märgitud üksnes matmise aastad. Lõputu haudade rivi. Sadade meetrite pikkuselt mitmes reas plaadid «1941—1942». Neile järgnevad «1942», «1942—1943», «1943—1944». On kalme, mille kohta on teada vaid matmise algus- või lõppaasta.

Ja ometi pole peaaegu mitte ühtegi hauda, millel puuduksid värsked lilled. Palav päike kõrvetab. Kuumale kivile panduna, vee ja niisku-

seta, peavad õied vastu ainult mõne tunni. Kuid selleks ajaks tuleb juba järgmine külastaja, kes vahetab närtsinud lilled uute vastu.

Paneme õie ühele kalmudest, mis kannab aastaarve 1941—1942. Kusagil siin, ühes neist vortest peaks puhkama Enn Kippeli põrm.

Kuussada tuhat... Rinnalastest kuni raukadeni. Kooliõpilased ja sõdurid, mehed ja naised. Lahingus hukkunud, pommitamise ohvrid, vaikselt oma voodis näljasurma suikunud. Ei — te kõik olete võitluses langenud, sest kogu Leningrad oli võitlusväli, iga ta elanik lahingupostil seisja.

Nüüd põleb teie kalmude ees igavene tuli. Ja kivisse raiutud vene naine hoiab teie kohal võidupärga.

Meie ees sammuvad kaks meest. Kepile toetuv keskealine ja ta kõrval musti prille kandev, kohutavate näoarmidega inimene, kelle vanust on raske määrata. Kui tankist mürsutabamuse saanud leegitsevast tankist pääseski, jäid talle eluksajaks näkku kohutavate põletushaavade jäljed. Mehed kummarduvad hauaplaatide kohale, vaatavad ringi, peavad nõu. Küllap otsivad lähedase inimese kalmu. Võib-olla nad ise töid ta siia neljakümne esimesel, teisel, kolmandal või neljandal aastal. Kuid võimatu on praeguste noolsirgete kõnniteede vahelt üles leida kohta, kus kunagi sügisese poris või külmunud pinnases haigutas hii-gelauk, mis pidi vastu võtma kümneid ja sadu kellelegi unustamatult kalleid inimesi.

Midagi kibeleb kurgus, kripeldab silmades. Lubage, me kummardame teile kõigile. Selle eest, et ennast ohverdades päästsite meid, päästsite kogu inimkonna.

Selle eest, et meie, ellujäänud, oleme näinud veel kolmekümnet kevadet, et igal hommikul tõuseb meile päike, et igale päikesetõusule järgneb uus päev. Teile on tänu võlgu kogu uus põlvkond, see, kes on sündinud meist, ellujäänuist.

Kalmistu müüri juures istuvad kolm noorukit. Nad kirjutavad avatud märkmikesse müüri sisse raiutud mälestusteksti. Samasuguste vene trükitähtedega, nagu on müüril, et kodumaale tagasi jõudes tõlkida oma keelde kirjutatu sisu.

Võib-olla on mul sõjast rikutud noriv iseloom. Kuid kas mitte teie kodumaal ei jälgitud kõrvalseisjana Nõukogude Liidu surmaagooniat, nagu tol ajal nimetati meie rahva sangarlikku võitlust neljakümne esimesel, neljakümne teisel ja isegi neljakümne kolmandal? Piskarjovi kalmistu pole ainult austusavaldus langenuile, vaid ka süüdistus neile, kes külmavereliselt vaatasid pealt Leningradi blokaadi ning oma heaolu ja taskuhuvide nimel hoidusid kõrvale võitlusest, kus otsustus inimühiskonna saatus.

Mul on, vähemalt viimaste aastateni oli, kodus kiri, mille leidsin 1944. aasta suvel kirjade hulgast, mis olid korjatud hitlerliku armee sõdurite taskutest.

Ta algas sõnadega «Õisus 15. juulil 1944. Kallis Kutt!»

Too Kutt oli mulle tundmatu, kuid Õisu asus minu vanemate kodust kõigest seitsme kilomeetri kaugusel. Kirjast sain teada, et kirjutaja oli Kutiga veetnud mõnedki lõbusad päevad ja ööd. Ta soovis, et tema Kutt teeks lahinguis mehetegusid, kaitseks eesti meeste au kaugel piiril. Kuti-taoliste poiste käes peaks olema naljategu punased Narva

juures puruks peksta, et siis kiiresti tagasi Õisu tulla, sest paljud peod jäid veel pidamata ja tuttavate juures käimata.

Meenusid kõik lorilaulud, mis okupatsiooniajal Eestis olid tehtud naiste kohta ning mis sõjavangide kaudu jõudsid meieni. Võib-olla oleks Kutt käpad õigel ajal püsti tõstnud ja eluga pääsenud. Aga tal oli taskus kiri, milles talt nõuti mehetegusid. Nüüd oli Kutt koos oma-sugustega juba mitu päeva tagasi kusagil auku aetud.

Pärast Eesti vabastamist ja kodukanti jõudmist kaalusin mitu korda — võib-olla minna, anda kiri tagasi ja öelda saatjale, et ootamine on asjatu. Kuid ei suutnud. Võib-olla oli just kiri ja selle kirjutaja Kuti hukkamise põhjuseks. Kaassüüdlaseks on ta kindlasti. Las ootab kas või elu lõpuni.

Me räägime ja kirjutame palju humanismist ja inimlikkusest sõjas. Inimene peab jääma inimeseks ka kõige koledamate sündmuste kee-rises.

Kuid humanism algab juba valikust. Kelle poolel ja mille nimel sõdi-takse, missugust mundrit kantakse.

... Samuti nagu Ermitaazi, Puškinit, Vene Muuseumi, Iisaku peakiri-kut ja Peeter I ausammast ründavad turistid ka Smolnõid. Ees sam-muva giidi juhtimisel astub raudväravaist sisse üks grupp teise järel, manades oma silme ette kujutluse kaugeist Oktoobripäevist, mil siia tulid tööliste ja madruste relvastatud salgad ja Smolnõi ees põlesid lõkkes. Nüüd loovad purskkaevud ja äsja vihmutatud muru erilise niiske mikrokliima ka kõige kuumemal suvepäeval.

Ja Lenin ei võta külastajaid vastu Smolnõis oma kabinetis, vaid Smolnõi ees graniitalusel.

Gruppidena ja üksikult seistakse Lenini kuju juures. Keegi pere-konnaliikmetest või grupikaaslastest plõksutab fotoaparaati. Igaüks tahab Nõukogudemaalt kaasa viia foto, millel ta seisab Lenini ausamba juures, taustaks revolutsiooni staap. Ühele on foto kõige kallimaks reliikviaks, teisele moeasjaks.

Astun välja linnakomiteest. Peatun hetkeks trepil. All peab mind kinni tüüakas vanahärra. Kuidas ma arvan, kas ka nemad võiksid astuda trepile, sinnasamasse, kus mina seisin? Nad tahaksid väga teha pilti.

Arvan, et küllap võib, kui mister ise ei karda, et tema selja tagant jäävad paistma tahvlid partei Leningradi oblastikomitee ja linnakomi-tee nimetustega.

«Okay!» käib klõpsatus trepi jalamil.

See on hea, kuradima hea, et mister ei karda parteikomiteede puna-seid nimesilte.

Olnuks veel parem, kui ka 1917. a. oktoobris oleks Venemaasse samuti suhtunud.

Te kehtestasite nõukogude võimu? Teie oma asi. Soovite sõlmida kaubalepingut? Okay! Kirjutame alla.

Välistoetuseta jäi Leningrad ka blokaadipäevil.

Mis siis on muutunud?

Mõnest asjast on aru saadud.

Aga millest?

Et Nõukogudemaa ja sotsialismileer on viimase poole sajandi jooksul muutunud jõuks, kellela ei lahendata ühtegi probleemi maailmas ega ka kosmoses. On aru saadud, et jõupositsioonilt rääkida on meiega võimatu.

Selle peale võime tõesti öelda: «Okay!»

Kõigest on tunda, et varsti peaks Narva rindel midagi lahti minema. Nõutakse üha uute lendlehtede väljaandmist. Kapten Aisenstadt aga on seal kusagil «ees». Pean ise kirjutama.

Kausta köidetud lendlehed minu arvates head eeskuju ei anna. Liiga tavalised ja tuimad tunduvad nad mulle. Kordame üht ja sama. Olgu näiteks kas või nood «Kirjad kodustele». Vangilangenud paluvad lendlehtede leidjaid oma kodustele teatada, et nad on elus ja terved. Selleks on antud aadressid. Üks kirjutab, et meie poolel sõjavange ei tapeta, vaid saadetakse laagrisse, kus neid hästi koheldakse. Teine jutustab, et laagrites antakse kolm korda päevas süüa. Kõik see tundub nii endastmõistetav, et poleks tõesti vaja aega ja paberit raisata. Nii ma ütlen.

Vastuseks lükatakse mulle ette kaust, milles on kirja pandud sõjavangide jutustused. Fašistide propagandamasin on sõdurite ajudesse tagunud teadmise, et meil ei jäeta ellu ühtki sõjavangi. Kui kuuli ei taheta raisata, näljutatakse nad laagris surnuks.

Kas on mõtet sellistele lollustele vastu vaielda? Pagana solvav on hakata tõestama — ma pole mörvar, ma pole vägistaja, ma pole röövel.

Mõnes muus olukorras annaksin laimajaile vastu kõrvu. Küllap virutangi, kui koju jõuame. Eelkõige nendele eesti soost sulemeestele, kes kolme aasta jooksul on kodurahvale totrusi pähe tuupinud ja neid hullutanud. Eesti talumeheni jõudis ajaleht ja raamat nii hilja, et ta ikka naiivselt usub igasugust trükisõna ja arvab, et kiri ei valeta. Ta pole veel jõudnud tarkuseni, et paber võib ka kõike välja kannatada.

Praegu aga tuleb mõru pill alla neelata ja aina korrata: saage nüüd aru, illi-kullakesed, me pole pätid ega kõrilõikajad, vaid päris ausad inimesed.

Nähtavasti teab või vähemalt tunnetab ka fašistlik väejuhatuse, et Eestimaa piiridel on midagi algamas. Piirikaitserügementidele on antud SS-vägede nimetus.

Tallinna raadio kilkab. «Vaprad», «sangarid», «kangelased» ja muud selletaolised sõnad aina lendavad. Kus need värskest ristitud eseslased oma sangarikkust ja vaprust on üles näidanud, jääb esialgu saladuseks. Nimetuse andmine on provokatsiooniline võte, millega püütakse ära hoida eestlaste ületulekut meie poolele. Eelmistes lendlehtedes «piirikaitsejale» kirjutasime, et me ei sea neid ühele pulgale vabatahtlike ega SS-väeosadega. Ütlesime otse välja, et viimased saavad teenitud karistuse. Nüüd on see ära kasutatud. Fašistlikud propagandistid pasundavad. Te olete SS-lased. Te ise lugesite, et punased nende väeosadega nalja ei tee. Teie ainuke võimalus on viimase võimaluseni vastu pidada.

Provokatsioonil on veel teinegi, hoopis salakavalam ja kaugemale

ANTS SAAR

ulatuv tagamõte. Lootus, et me tõesti kõiki kodudest väljaetuid ja metsadest kokkukorjatuid hakkame pidama fašistlikeks kõrilõikajaks. Niisugune on juba mõrvari psüühika — tõmmata endaga kaasa võimalikult palju teisi.

Anname välja lendlehe «Mis SS-lased te olete!». Teatame, et me ei sea nn. piirikaitsjaid ühe pulga peale eseslastega, vaatamata sellele, et nad kannavad ühesuguseid kurikuulsaid tähti. (Eesti vabastuslahingud näitasid, et ristimisaktsioonist polnud tõepoolest suurt kasu meeste võitlusvaimu tõstmisel.)

Hitlerlased teevad juba ettevalmistusi taganemiseks. Veetakse välja tehaste sisseseadeid. Taludest rekvireeritakse loomi. Laod tehakse tüh-jaks lihast, võist ja viljast. Üks ešelon teise järele suundub *Vaterland*'i poole.

Nüüd peaks kõigile selge olema, et piiril seisvate väeosade seljataga tahavad fašistid Eestimaa täielikult laastata. Kordame kümneis variantides: Lahkuge väeosadest koos relvaga! Ärge laske oma kodusid rüüstata! Ärge laske välja vedada tehaste sisseseadeid! Ärge laske tüh-jaks teha oma kodutalusid! Meil tuleb pärast fašistide minemapeksmist üheskoos Eestimaa üles ehitada.

Huvitav, millega fašistid püüavad meie sõdureid mõjutada? Mulle sattusid kätte mõned nende lendlehed. Enda arvates on nad kasutanud küllalt kavalat, nende olukorras ainuvõimalikku võtet. Enam ei püütagi tõestada, et nad sõja võidavad — vastupidiselt sellele, mida kirjutavad nende ajalehed Saksamaal ja okupeeritud aladel, kus panakse lootused imerelvale, mille Hitler on jätnud sõja viimasteks päevadeks. Meie võitlejad seda nagunii ei usuks. Arutletakse umbes nii: teie väed tungivad peale, meie taganeme. Kõik see on õige. Te olete jõudnud peaaegu oma riigi piirini. Koduküla, mille eest sõdisid, on nüüd vaba. Su isa, ema, õed ja vennad elavad juba vabastatud kodukülas. Aga sina lähed nendest järjest kaugemale. Ning lahingus järgmise küla pärast võib sind tabada meie kuul. Arvesta, et meie armee hakkab sõdima järjest vihasemalt, sest kaitseme nüüd oma kodusid nii, nagu sina omal ajal kaitsesid Moskvat ja Leningradi. Mõtle järele, kas on sul nüüd, mil su koduküla on vaba, vaja võidelda võõraste külade all. Võid kaotada kõige kallima — elu, ning sul pole midagi kasu võidust, vabastatud kodust.

Lendlehe koostajad on teinud vaid ühe, kuid olulise valearvestuse. Meie sõdurid ei jaota külasid omadeks ja võõrasteks. Ma ei tea meie korpuses poisse, kes neljakümne teise aasta detsembris oleks virisenud, miks peame vabastama võõrast vene linna Velikije Lukit. Ja ma pole ühegi teisest rahvusest sõduri suust kuulnud küsimust: miks peame minema vabastama Eestit? Sõjategevuse lõpp-punktiks loeb iga meie sõdur Berliini.

... Mõni päev tagasi jäid meie toad vaikseks. Üks kolleeg teise järel sõitis ära. Kuhu? Rindele. Mis seal toimuma hakkab ja millal, seda ei tulda mahajääjaile nina peale kirjutama ja vaevalt ärasõitjad seda isegi teadsid.

ANTS SAAR

Täna sai kõik selgeks. Levitani pidulik hääl teatas, et Leningradi rinde väed forsseerisid Narva jõe ja vallutasid linnkindluse Narva. Küllap mu sõbrad kuulipildurid on juba Eestimaal pinnal. Miks aga pole lahinguist osavõtnud väeüksuste hulgas ära märgitud Eesti korpust, välja arvatud kahurväelased?

Vaatame, mis toob järgmine päev. Homses Informbüroo teates peaks juba sees olema Jõhvi, võib-olla isegi Rakvere. Ja kindlasti on ära märgitud ka korpuse poiste meheteod.

Esimesele võidule järgneb aga vaikus.

«Oktjabrskajas» pärivad sõbrad ja tuttavad rindeuudiseid. Nende arvates peaksin ma kõike teadma. Olen ju sõjaväelane. Tühja ma tean. Sõjaväes tead ainult enda ja oma lähema naabri ülesannet. Kui soovite, võin joonistada skeemi vaenlase piirikaitserügementide paigutusest, võin üles lugeda nende koosseisu ja relvastuse. Tean, et igas pataljonis on pataljoniülema kõrval sakslasest staabiülem, sideohvitser või muidu asjamees ning too ongi «eesti üksuse» tõeline peremees. Eestlastest komandörid on vaid maskeering. Tean ka, et 200. rügement sai Soome rindel korraliku sauna, milles kukkus vangi üks mu koolivendi. Tema kirja kodustele andsin äsja trükikotta. Palusin trükkida suuremas tiraažis, et teate kättejõudmine oleks garanteeritud. Ikkagi koolivend.

Eesliinilt hakkavad tagasi saabuma ka kolleegid. Nad tulevad rõõmsas eelvuses. Üks neist on olnud selles sektoris, kus jõe forsseerimist valmistasid ette eesti kahurväelased.

«Need on snaiperid, mitte kahurväelased! Kõvasti kiideti su kaasmaalasi, Ants Karlovitš.»

«Esimeste mürskudega hävitasid ettenähtud objektid. Kui mõni fašist forsseerimise ajal veel nina välja pistis, siis sai uuesti.»

Meie kahurväe löök olnud nii võimas, et jõeäärsetest punkritest leitud ainult üksikud hirmust poolhullunud fritsud. Aga alles see oli, kõigest poolteist aastat tagasi, kui Velikije Luki all tulepunkti hävitamiseks saadi ainult pool tosinat mürsku toru peale.

«Aga Narva?»

Kolleegide näod muutuvad süngeks.

«Narvat ei ole enam. Pole linna, ning ka elanikud on ära veetud. Ainult kahte inimest olla nähtud.»

Kahekümnest tuhandest on jäänud kaks. Eestimaal on umbes kahekümmend linna. Ja kui igaihes neist on ainult kaks inimest...

Meie jalad on villis. Juba kolmandat päeva, hommikust õhtuni, käime, käime ja käime. Kui meiega oleks kaasas «tõeline» turist, jätuks ta meid ammu maha. Nii mõistetamatud tunduksid talle meie teed ja käimised.

Alguses marsime lihtsalt Nevski ühest otsast teise. Siin kusagil ühe kanali ääres ma ajasingi habet ja õmblesin kraed. Astun korra sisse tuttavasse juukselõiklasse. Praegu on see kõige tavalisem kolme-nelja meistriga töötuba. Aga tookord oli ta Nevskil esimene. Ja vist ainuke. Kaevikust tulnule tohutult tore oma vanaaegsete peeglitega, säravvalgete kitlitega ja lõhnaga, milles polnud muldonnide niiskust ja rõskust.

ANTS SAAR

Oleme jõudnud peaaegu Ermitažini. Kuid ma tahan samale kohale jõuda veel teist tänavat kaudu. Sealt, kust tulin igal hommikul. Avasin ukse, mille taha jäi trepp, esik ja esimene oma tuba pärast kolme aastat.

Las ma seisatan korraks tagajalgadele tõusnud hobuse juures. Ma ju mäletan, kuidas ta ümbert kisti ära lauad ja varisesid alla liivakotid. Neid polnud enam vaja kaitseks mürsu- ja pommikildude vastu.

Nevski prospektil inimvool kiirustab, tõukleb, kaob ülesõidukohtadel maa alla ja tõuseb siis uuesti tänavale. Kaob maa-alustesse metroojaamadesse ja väljub sealt lakkamatu vooluna. Kas tõesti käime mööda samu tänavaid, möödume samadest majadest, kus kunagi võis kuulda oma sammude kaja? Jalaastumine andis märku vastutulijaist tükk aega enne nendega kohakuti sattumist.

Tahan tabada hetke, mil õhtul Nevskil süttivad tuled. Ma nägin nende esmakordset süttimist neljakümne neljanda aasta sügisel pärast pikka blokaadiaega. Ning sellest ajast peale pole nad kolme aastakümne jooksul ühelgi ööl kustunud.

Too oli imeline päev. Juba hommikul hakati töökohtadel, poodides, trammis ja tänavail rääkima uskumatuna tunduvat uudist. Nevskile tuleb valgus. Rinne oli ainult poeletunnise lennuteekonna kaugusel ja valgustatud linnu teadsime olevat vaid ida pool Uuraleid. Olime harjunud öösel pimedusse uppuvate linnadega.

Õhtul olid tänavad täis rahvast. Inimesed seisid. Ootasid. Kahtlesid. Võib-olla on kõik üksnes kuulujutt, soovide esitamine tegelikkuse pähe?

Ja siis järsku süttisid tuled. Tänav oli valge.

Karjuti hurraa. Võhivõõrad inimesed kaelustasid üksteist. Too õhtu tähistas linna astumist ühest ajastust teise.

Kogu tänav muutus üheks suureks peoplatsiks. Kusagilt ilmub kohale pillimees. Kohmakad säarikud, tavalised toasussid ja sõduri poolsaapad keerutavad tänavakividel. Keegi alustab laulu. Kusagilt kostab pillihääle sekka käte plaksutamist. Hop-laa! Hop-laa! Pealtvaatajate sõõris vihutakse ehtsat vene tantsu.

Trammijuht tiristab meeleheitlikult, vagun jääb seisma. Kuid noorukese tüdruku nägu juhikabiini klaasi taga pole vihane.

Niisugune oli leningradlaste pidu, millest ma osa võtsin. Kui palju aga oli neid juba varem olnud! Esimene läbimurre blokaadist, kui nälgjast nõrkenud inimesed vaevu suutsid jalgu liigutada. Toidunormide suurendamine. Fašistide lõplik minemakihutamine Leningradi lähistelt. Esimene tramm seni väljasurnud linnas.

Ja nüüd valgus. Tavaline. Tuhmjate lampide kollakas, vaevu ühest postist teiseni ulatuv valgus. Nende tuled eelkäija, mis nüüd Nevskil säravad kõigis vikerkaarevärvides, öise ja päevase valgusega, vilguvad, jooksevad majakatustel, tiirlevad, pöörlevad, pilluvad sädemeid.

... Aeg on ammu üle kesköö, aga mina hulgun ikka veel Neeva kaldal, suveaia kohisevate puude all, Peetri samba ja Iisaku kiriku ümber.

Senised sõja-aastad on koosnenud vaid kahest komponendist — elust ja surmast. Tundus, et peale nende plegi midagi. Siiski on. Armastus.

Inimlik ja sügav. Armastus mehe ja naise vahel, mis võib võita surma, kuigi minu jaoks oli ta täna üksnes teatrilaval.

Hommikul võtsin pileti Kirovi-nimelisse teatrisse balleti «Giselle» etendusele erilise vaivustuseta. Lihtsalt uudishimust. Ma pole näinud veel ühtegi balletti. Neljakümnenda aastani polnud raha Tallinna sõiduks. Pärast neljakümnendat ei jätkunud aega. Piletite jaotamisel arvasid kolleegid, et minu jaoks on ballett kõige sobivam. Seal pole teksti, kõik on arusaadav sõnadeta. Peaasi, kui balletikunst mulle meeldib, kui tantsu keel on mõistetav. Mul polnud julgust öelda, et ma isegi ei tea.

Olin vaid mõned korrad käinud «Estonia» teatris. Läbi sõja-aastate kantuna on muljed muutunud muinasjutulisteks. Nüüd aga viibin ilmsi kroonlühtrite, kulla ja peeglite säras. Astun oma kohmakate säärikutega paksudel tumepunastel vaipadel, vajun pehmesse, sametiga kaetud tugitooli.

Kas näed sa, äsja muldonnist tulnud sõdur, mis on su ümber! Peaasi, ära vaata peeglist, kus näed ennast, lühikeste harjasjuustega, päikesest kõõmendava näo ja käistest kaugele väljaulatavate kätega.

Vaata lavale! Kui kaunid ja graatsilised on tütarlapsed, kui neil pole seljas karedat šinelit, kui nad ei käi viiskudes ega säärsaabastes.

Sa oled näinud surma, kümneid, sadasid surmasid. Surnuid tassides arvasid, et sind ei suuda enam miski liigutada. Nüüd näed laval ühtainust surma, ja seegi on mängult, ometi muutuvad silmad märjaks.

Keegi nagu kraabib südame ümbert maha kareda koore, iga uus etteaste teeb süsti su kivistunud südamesse, mis jälle hakkab elavana tuksuma.

Paremini kui kunagi varem mõistan nüüd Juhan Liivi kangelase tundeid mõisapreili klaverimängu kuulates. Seal oli ainult klaver. Siin saalis mühiseb terve helide ookean.

Kas tõesti on maailmas olemas säärane armastus, mis võidab surma? Simonov küll kirjutab: «Жди меня и я вернусь, только очень жди.»

Hulgun kogu öö. Tahaksin kusagile minna, teha midagi õilist, lõpmatult head. Niisugust, mis vääriks tõelist, surma võitvat armastust.

Aga varahommikul sõidab taas välja lennuk eesti- ja saksakeelsete lendlehtedega. Tiirutab Narva—Rakvere maantee, Narva jõe ja Peipsi läänekalda kohal. Mina aga istun laua taha ja alustan: «Eestlased Saksa armees!»

... Ühel päeval jooksin «Oktjabrskaja» koridoris ninapidi kokku Linda Soobikuga. Pärast tööd Kalinini eesti haiglas, kus saimegi tuttavaks, oli ta Jegorjevskis mingisugustel kursustel. Siis aga kaotasin ta silmist.

«Elus!»

«Elus, nagu näed.»

Nii kõlasid esimesed tervitused kümnetel, sadadel ja tuhandetel kokusaamistel. Ka siis, kui kohtujad ei kandnud sõjaväevormi.

Nüüd lisandub kõigile teistele küsimustele veel üks.

«Millal sõitma hakkad?»

Võru on juba meie käes. Väed on jõudnud Emajõe ni välja. See juhatus kuidagi märkamatu, sest seal on 3. Balti rinne.

«Missuguses grupis sa oled?»

«Oktjabrskajas» on kõigi maakondade jaoks moodustatud operatiivgrupid, kelle ülesandeks on kohe meie armee kannul kehtestada vabastatud linnades nõukogude võim, taastada normaalne elu. Noorukesed tüdrukud ja naised, kellele tagalas on korraldatud lühiajalised kursused tööks partei-, nõukogude või komsomoliorganeis. Mehed, kelle üks käis ripub tühjal, kes käimisel peavad kasutama karku või toetuma kepile. Korpuse komandör kindral Pärn on andnud korpusest spetsialiste ja poliitöölisi vanemate aastakäikude meeste seast.

Mina nende hulka ei kuulu, sest esialgu on kõik luud-liikmed terved ning ka sünniaasta on sajandi algusest üsna kaugel.

Linda Soobik on määratud Pärnu parteikomitee propaganda-agitatsiooniosakonna juhatajaks ja talle ei anna rahu, et «Oktjabrskajas» kõnnib ringi mees, keda pole kusagile ametisse määratud. Neil aga pole grupis ühtki, kes võiks Pärnus hakata ajalehte välja andma.

Nii lähebki mu nimi kirja Pärnu ajalehe toimetajana. Käin korra operatiivgrupi koosolekul sealsamas «Oktjabrskajas». Räägitakse olukorrast Eestis. Jagatakse ülesandeid. Mina pean mõtlema Pärnu ajalehe esimesele numbrile. Võib-olla saan mõnda materjali isegi juba praegu ette valmistada?

Mul on mõttes ette valmistatud mitte üks, vaid mitu ajalehenumbrit. Juhtkiri on peaaegu peas. Kuid ikkagi kipub ta minu isiklike tundide väljendavaks kõrgeleennuliseks kirjatükiks, mis liiga vähe arvestab kolm aastat okupantide all elanud inimeste mentaliteeti, nende kahklusi ja kõhklusi. Ma ju tean neid. Mul on olukorrast Eestis parem informatsioon kui teistel operatiivgrupi liikmetel. Kuid ikka lõövad läbi isiklikud tunded, jällenägemisrõõm, mis esialgu on küll ainult kujutlusis. Küllap tuleb esimest ajalehtegi vist alustada tõdedega, mida kuulutame lendlehtedes: me ei tapa, ei röövi, me tahame võimalikult kiiresti taastada normaalse elu.

Nii ma elangi kahestunult. Tunnen end pooleldi eraisikuna, kuigi kannan sõjaväelase paguneid, ja mul pole aimugi, kuidas võiks toimuda minu üleminek ühest seisusest teise.

Aga sõda on õpetanud, et kõik võib juhtuda üleöö. Ka vahva sõdur Švejki ütles juba Esimese maailmasõja ajal, et kui kuidagi enam ei saa, siis kuidagi ikka saab, või midagi selletaolist.

Selle järgi, kuidas mind töökohal kiirustatakse, võib oletada, et varsti algab uus pealetung. Propagandistlik ettevalmistus algab alati mitu nädalat enne kahurväe ettevalmistavat tuld.

Lendlehtede sisu läheb järjest ründavamaks.

«Kohus tuleb!»

«Viimane aeg on teenida andestust!»

«Veel pole hilja!»

Taas räägime Saksa sõjaväes teeniva eesti sõduri kohustustest. Mingu ära armeest. Asugu sünnimaa vara kaitsele, ärgu lasku sakslastel Eestimaad laastata.

Kirjutan: «Te olete määratud hukkamisele!» Ning kirjeldan üsna värvikalt, mis jääb nende väeosadest ja neist endast järele pärast meie

ANTS SAAR

kahurväe ja katjuušade tuld. Las teavad, mis neid ees ootab. Paanikat peaks too lendleht küll tekitama. Mulle tundub ta ühe paremana, mida olen paberile pannud.

Kuid ülemas ei tekita mu looming üldse vaimustust. Ta ei kirjuta allagi, et võiksin loo ladujaile anda.

«Miks te, Ants Karlovitš, arvate, et kõik teie suguvennad Saksa armees on määratud hukkamisele? Mina küll nii ei arva. Mina teie asemel õpetaksin, kuidas nad võivad ellu jääda.»

«Me oleme seda sada korda teinud. Kes pole üle tulnud või ära jooksnud, hukkub nagunii lahingus.»

«Aga kui ületulekuks polnud sobivat momenti, jooksikuid aga püütakse ja tuuakse tagasi sõjaväkke? Kirjutage parem, kuidas ka lahingute ajal on võimalik elu päästa. Kui algab kahurväe tuli, siis pole vaja koos teistega tõmbuda tagavaravarjendesse. Õigem on tulla ettepoole — meie vägedele vastu. Või oodata punkris tule lõppu ja aega, kuni meie väed on kaitseliinidest juba läbi läinud. Hoidku käes midagi valget, kas või sedasama lendlehte. Eks ju, Ants Karlovitš?»

«Aga kas pole õigem paanika külvamisega nende võitlusvaimu vähendada?» ei taha ma nii kergesti alla anda.

Kuid seegi mu idee ei leia toetamist.

«Hukkamisele määratud inimene võitleb viimase padrunini. Kas ta tulistab paanikas või paanikata, meie mehed jäävad ikka ta kuulide ette... Ja ka nende endi eest tuleb võidelda, kuni on veel vähegi lootust...»

... «Oktjabrskaja» on jäänud vaikseks. Ükskõik missugusest uksest ka sisse astuda, igal pool istutakse kohvrite otsas. Paljud toad on hoopis tühjad või asustatud uute elanikega. Võru on vabariigi ajutine pealinn.

Mina elan vanaviisi, nagu polekski mul Võru ja Eestimaaga midagi tegemist. Mind vaadatakse kui veidrikku. Kas mõtlengi Leningradi jääda?

Imelikud inimesed need erariiete kandjad! Ikka veel pole neil õiget arusaamist, et vormikandjal endal pole midagi kavatseda ega sõiduks ette valmistada. Võib tõesti juhtuda, et sõidan hiljem kui kõik teised, kuigi ma ühe esimesena puutusin kokku sünnimaa ja tema eluga.

Võimalik, et oleksingi Võrus, kuid rindeid ei moodustata vabariikide järgi ja Lõuna-Eestis on 3. Balti rinne. Minu tee läheb koos Leningradi rinde vägedega üle Narva.

Ka Pärnu operatiivgrupp on ühel päeval kadunud ilma ajalehe toimetajata, kuigi tolel oli valmis juba esimese numbri juhtkiri...

... Algas!

Tartu on vaba. Meie väikeses trükikojas plöksuvad kiirpressid öösel ja päeval. Informatsioon pealetungist. Ja soovitus: ärge laske fašistidel perekondi kodudest ära viia! Nõuanne elanikkonnale — minge metsadesse, viige sinna ka kariloomad, vili ja rõivad! Sõdurid, minge ja organiseerige talude ja külade valve! Ärge laske süütekomandodel tuld räästasse panna!

ANTS SAAR

Sündmused arenevad kiiremini, kui liigub meie informatsioon. Enne, kui jõuab Rakvere kohale «metsavaht», on Rakvere juba vaba ja meie väed lähenevad Tallinnale.

... Täna on minu päev.

Käin sünnipäevalapsena ringi kõigis tubades. Mind õnnitletakse. Tallinn on meie. Ma ise aga tunnen tühjust. Tõsi, andsin trükikotta materjali, mis on määratud Lääne-Eesti elanikkonnale. Kuid kõik see on niisama muu seas. Kõrgpunkt on möödas.

Varsti tuleb ka ametlik teade. Nagu tavaliselt hoiatavad Kremli kella löögid ja diktor, et mõne hetke pärast antakse edasi väga tähtis teadaanne. Levitani pidulik hääl loeb ette Kõrgema Ülemjuhataja käskkirja Tallinna vabastamise kohta. Nüüd on käskkirjas sees ka Eesti korpus ja tema allüksused. Tuleb välja, et korpuse tee Eestimaale ei läinud siiski Narva kaudu. Esialgu ei teagi, kuidas nad täpselt Emajõe kaldale jõudsid.

Õhtul ei malda enam toas istuda. Jalutan Nevskil. Ootan, kuni taas kõlab Levitani hääl. Kuulan. Kogu Leningrad kuulab. Tallinn on vaba. Valjuhääldajaist kostab saluut. Tahaksin kõrvalseisjaile hüüda — saluteeritakse Tallinna vabastajaile! Kogu Nevski on saluudimüriinat täis. Seda kuuleb terve Nõukogudemaa. Ja küllap mõneski kohas tuletatatakse meelde meid, eesti poisse. Jegorjevskis ja Uuralite jalamil, Kalininis ja Tšeljabiniskis, kümnetes linnades ja sadades külades, kust oleme läbi käinud.

... Järgmisel päeval toimub midagi tootmisnõupidamise või kokkutuleku taolist.

Ülem teeb teatavaks, et rinde juhtkond on jäänud meie tööga rahule. Et suur osa Saksa sõjaväes teeninud eestlastest lahingute ajal püssi metsa viskas, selles olid kõige suuremad teened muidugi meie vägede vaprusel ja kiirel pealetungil, kuid küllap ehk terake meiegi tööd.

Õnnitlused ja muu juurdekuuluv.

Ülem jätkab:

«Eriti aga õnnitlen sünnimaa vabastamise puhul Ants Karlovitši. Ma arvan, et meil pole õigust teda kauem kinni pidada. Eestis on teda rohkem vaja.»

Ka seekord läheb kõik välgukiirusel. Jõuan teha viimase korrektuuri lendlehel, mida hakatakse levitama kusagil Haapsalu kandis ja saartel. Valminuna ma teda enam ei näe.

Dokumendid ärasõiduks on vormistatud. Alles siis, kui antakse kätte komandeerimistunnistust, saan teada, et mind on määratud kaheksanda armee poliitosakonna juurde. Eks näeb, millega seal tuleb tegelda.

See on lähetus, mida olen oodanud üle kolme ja poole aasta, mille nimel olin verd valanud ja lahingutes kaotanud paljudki head sõbrad.

Ja järsku mul polegi erilist soovi kiirustamiseks. Mul on kahju Leningradist lahkuda.

Peaksin kohe ruttama jaama, et ronida mõnele Narva poole liikuvale sõjaväerongile, või passima tee ääres sinnapoole sõitvaid autosid.

Selle asemel hulgun läbi kõik tuttavad Leningradi tänavad. Astun oma võlvkaare alt Marsi väljakule, teen tiiru suveaias, ümber Iisaku kiriku, seisatan Kirovi-nimelise teatri ees, käin veel juuksuri juures.

ANTS SAAR

Kui tagasi jõuan, on tööruumid tühjad. Pole viga. Ütlesin juba enne tööpäeva lõppu kõigile hüvasti. Vastutasuks selle eest, mida nad tegid minu heaks Leningradis, tahaksin küll nüüd kohe koos nendega ronida Toompeale, sõita mööda Eestimaa külasid, näidata neile oma Eesti-maad.

Ehk jõuab kunagi.

Eluruumides istuvad veel kaks Leningradi tagasisõitnud soome poissi. Hüvasti siis teilegi, põhjanaabrid.

... Rong venib läbi pimedas septembriöö Narva poole. Peatub igas jaamas. Raudteelastelt ja jaamade komandantidelt uuritakse edasisõiduvõimalusi. Pidi olema kas esimene või vähemalt üks esimesi ešelone, mis hädapärast parandatud raudteel püüab sõita võimalikult kaugemale läände.

Istun lahtisel platvormil. Küllap ainukese reisijana kahureid, autosid ja muud sõjaväevarustust täislaaditud ešelonis. Tibutab vihma. Sinel on niiskusest raskeks muutunud. Ronin korraks selja taga seisva veoauto kabiini, kuid seal on liiga umbne. Lisaks pimedusele veel udu-sed klaasid. Ronin teisele platvormile. Taeva poole tõstetud kahuritoru all, kahel pool tuulevarjuks rattaid kattev present, leian lõpuks mõnusa koha.

Niisugusena pole ma sünnimaale tagasispöördumist ette kujutanud. Mõttes olen ikka tulnud lahingutega või siis koos paarimehega roninud üle rindejoone, et täita siin mõnda eriülesannet, või koguni langetarjuga hüpanud Eestimaa metsadesse. Nüüd aga logiseb rong läbi pimedas ja niiske septembriöö, mida pole elustamas isegi raudtee-äär-sed tuled.

Kus võiksid küll olla korpuse poisid? Neil on, millest jutustada. Üks hävitas vaenlase tulepunkti, teine hüppas esimesena vaenlase kaevikusse, kolmas võttis fritsu õnnelikult sihikule ja kirjutas enda arvele veel ühe hävitatud vaenlase.

Missugust arvet peaksin mina pidama, kui see üldse oleks võimalik? Kui palju jäi vaenlasi ellu? Ei kõla just hästi. Kõik läheb oma kohale, kui nii hävitamise kui ka ellujäämise kohta kasutada sõna «kahjutuhtegemine».

Hommikuhämaruses jõuame Narva jõe taha. Kaugemale rong enam ei sõida. Nii astubki üks seljakotiga, kuid relvata ja kiivrita sõdur varahommikul üle Narva jõe. Silla taga orus on sõjaväe liiklusreguleerija. Sinna lõksetule äärde jäängi mitmeks tunniks, kuni saabub Jõhvi poole minev veoauto. Jõhvi jaamas omakorda tuleb oodata õhtuni, kuni seatakse kokku mingi ešelon. Kobin kaubavagunisse heintele. Rohkem ümberistumisi enam pole.

Ka seda ei suutnud ma ette kujutada, et pärast sadu kilomeetreid kõrbetsooni leian Eestimaa eest nii tervena. Taludega, kus pekiga praetud munapuder kas või kümmekonnale poisile pole mingiks eriliseks probleemiks, linnadega, mis siiski on suhteliselt vähe purustatud, ning mis peasi, inimestega, kellega juba homme võib neid taastama hakata.

Küllap oli õige jõu kogumine Peipsi ja Narva taga, et siis ühe hooga jõuda välja Läänemereni.

ANTS SAAR

... Nii seisab ma sageli vaguniaknal. See pole sukeldumine noorusmaailma, mida meieealised kalduvad idealiseerima.

Ma vahtisin rongiaknast välja siis, kui Balti jaamast väljus esimene otseühendusvagn Tallinn—Moskva. Esiolgu üksnes ülepäeviti, ja reisijaid ei jätkunud neilegi, kuigi Moskva oli järsku muutunud pagana lähedaseks. Ainult kaks ööd ja üks päev. Selle sees veel pikk peatus Leningradis.

Selleks ajaks olid raudtee-äärsed blindaažid ja muldonnid muutunud tagasitulnud sõjapõgenike elukohtadeks. Volossovos hakkasid sõna otseses mõttes lendama laastud, sest kirvestega tahuti siledaks seinapalgid. Käsitsi saeti põranda- ja laelauad. Raudtee ääres oli kõrgetele pukkidele tõmmatud palk. Üks mees tõmbab saagi üleval palgil seistes, teine kisub alt. Iga tõmme viib saagi poole tolli võrra edasi.

Nüüd kõrguvad Kingissepas ja Volossovos kõrgkraanad, tõstes korraga kohale terve toa sein, põranda või lae. Kerkivad uute tehaste korstnad. Armetuina kükitavad nende kõrval kirve ja sae abil püstitatud hooned. Needsamad, mis kunagi mu silma rõõmustasid ja millest isegi vaimustatult kirjutasin.

Ainult viimane lollpea võib sellest teha järelduse, et niisugust ehituskunsti me tollal pidasimegi kõige eesrindlikumaks. Kuid lollpäid leidub alati. Mõni neist arvas pärast sõda, et tema Eesti on äärmiselt kõrge arengutasemega maa, sest õnnekombed oli säilinud mõni hobusega veetav aurukatel, mis palke saagis ja laaste lõikas. Volossovos aga, näete, ei teatagi, mis on tehnika. Saevad käsitsi.

Asjata naeris ka Eestimaa kulak, kes üsna kiiresti Leningradi turu üles otsis. Tee ääres lehmaga põldu kündev naine polnud kolhoosikorra tulemus ega näide vene meeste suurest laiskusest. Hobuseid lihtsalt ei olnud. Ja kui mõni mees oligi elusana külla tagasi tulnud, siis tema ühest jalast või ühest käest ei jätkunud adra taga käimiseks ja adrakurgede hoidmiseks.

Toosama kulak hankis vale ja altkäemaksuga veoauto, et Leningradi turul liha ja võid hingehinna eest maha parseldada. Rahast pungil taskutega koju jõudes aga kisas, et venelased söövad Eestimaa paljaks. Kõike tuli ette...

Ma ei väsi vahtimast kahel pool raudteed kõrguvat metsa. Parajad palgijämedused haavad, juba mahla andvad kased, kuuskede tumerohelised salad. Isegi tihe lepa- ja pajuvõsa, karja- ja heinamaade nuhtlus, rõõmustab silma, sest mäletan, kuidas üksik, purustatud kase ladvas imekombel terveksjäänud oks hakkas haljendama, kuidas verrega väetatud ja metalli täis maast tõusis esimene arglik võrse, tema järel teine, kolmas, kerkis ikka kõrgemale, varjates vanu ja vigastatuid. Kadunud on ristide metsad, sest valel poolel võidelnud inimestest jäävad jäljed ainult ajalooramatute kõige mustematele lehekülgedele.

Me võtsime vastu metsade surnuaiad ja tahame üle anda täies elujõus kohisevad laaned. See on meie mets. Meie põlvkonnaga koos üles kasvanud. Ja küllap oleme üht-teist teinud, et viimase kolme aastakümne jooksul pole uus sõjatuli teda kõrvetanud. Küllap kaitseme teda ka atmosfääri saastumise ja roiskvee eest. Veel pole me alla kirjutanud üleandmise aktile. Meile jäänud aastate jooksul loodame teha mõndagi.

ANTS SAAR

TUULELAUL

Vaata, üle
maade, vete ja saarte,
läbi pilvesüle,
mööda vikerkaarte
lausa lendavad tuuled.

Kas sa kuuled
tuuletuhina juttu
kohal sünge salu,
millest möödub ruttu
lennak hüplevi jalu?

Kas sa märkad,
keset laiuvat aasa
kelluke si ärkab
kõlisema kaasa
tasa kõnele tuule?

Eks sa kuule,
oru ammuli suhu
tuul see vestab sellest,
rännak suundub kuhu,
mõte mõlgutab kellest.

— Mina ruttan
kiirust lisades üha
sinna, kus mind tuttav
kaasikute müha
koju kutsub ja nõuab.

Mõte sõuab
kodukaasiku põue,
valgetüvelisse,

õõtsuvasse õue,
okstest elamu sisse.

Tuulepesas
õde õrnuke ootab,
kündes mõttekesa —
kas on koju loota
kaugel viibivat venda.

Nüüd ma lendan
üle tuhande tõkke,
läbi sõja suure,
kaudu karmi lõkke
õrna õekese juure.

Veebruar 1943

MÄGIHARJAL

Savisitke mägihari.
Küljel mägestike tihe ahel.
Orus järvekeste kauge kari.
Istun vaikivate pedajate vahel.

Keset õhuke si pilvi
päiksekahur varjund tulistama.
Nagu plikakesed palja-põlvi
pilved laskund järvedesse sulistama.

Istun, tunnen — imbub valu
järvist, pedajaist ja pilvekestest.
Süda väriseb, kui oleks vilu
talle sadand igatsuse külmast kastest.

Aprill 1943

ILMAR SIKEMÄE

ÄKKI — SINA

Sõda. Sammun päevast päeva,
sõbraks ja kaaslaseks relv.
Kunagi kas leian, näen ma,
kellele olla veel hell?

Aga äkki — unes, ilmsi? —
sina taas ristad mu teid,
vaatad näkku särasilmi,
naeratad, naeratad vaid.

Laubal leebeid mõttemurde,
kiharaid õõtsutab tuul.
Põsil nõtkub naerukurde,
sumedalt sosistab suu.

Vaatad minu tusamõtteid
leekivi silmiga ning
mured nagu peoga võttes
röömsamaks vaatad sa mind.

Päikest õhetavi huuli
mahedalt pajatad loo
kevadest ja lõunatuulist,
naeru mu palgele tood.

Ja ma tunnen — pole raske
rühkida tuisusel teel.
Kuigi näen sind unes vast ehk,
viibi ja naerata veel!

Jaanuar 1944

Minni Nurme

SÕJA LAPSED

Kes kuuleb lapsi? Igaüks neid kuuleb,
kes iial kätkit kiigutand,
ehk küll nii väetilt kaeblevad need huuled
kui tuul, mis haabu liigutab:

«Miks kodutud me oleme? Oh jumal,
kuis lõdiseme külmaga —
kui pikil teedel ema lumes sumas,
meid süles varjas hõlmaga.

Ja ehkki emasilmad nagu tähed
meid valvanud on siiani:
leib, leib — miks leiba olnud meil nii vähe,
et nälg ei unu iialgi!»

1942. a., Aralsk, Kasahstan.

SÜDA, MURELIKULT LÖÖ

Vana kell kui lonkav rauk
toksides käib kepiga.
Õõ kui kuristikuauk.
Lävi madal, trepita,
pilkaspimedusse vajub,
aknasilma valgus hajub
hõörlevasse tuiskeliiva.
Musta tiivaga mind riivab
kaarnalikult kuri õõ:
«Jäta lootus igavest!»

MINNI NURME

Süda, murelikult löö,
teades, et ei iganes
unelm habras täide lähe,
igatsused loevad vähe,
kuigi hing on hardunud —
seda tagasi ei saa,
kelle ohvriks nõudnud maa,
kes on põrmuks tardunud.

1942. a., Bugõn, Kasahstan.

LAGE KÕRB

Kui lage on kõrb,
siin viljatu vihaga võimutseb tuul
ja armutult tulistab päikesekuul
nii ahne ja suur,
et kiduralt kolletab okas ja juur.
Õhk laofuses otsekui pleegifaks end
ja jäljetult kadunud pilvede lend.
On elu — üks viiv,
maa auranud tuhaks ja tolmendab liiv.
Veeläte on ainuke elusoon
ja iga pere ja kaamel siit joob.
Kui sipelgas lagedas liivavöös
on inimene jätmatult töös.
Ja koltub me palg,
ehk küll nõnda noor ja rutakas jalg.
On südamest kurb,
kui tühi on kõrb —
kes seda küll täita jõuaks!
Mis vaeva siin viljakasv nõuaks!

1942. a., Bugõn, Kasahstan.

KILPKONNADE ORUS

Pühaks on siinsele rahvale muutund
kilpkonn, rohtlate rahulik loom,
kirves ei ole ta kilbisse puutund
ega pursanud verine joom.

Poegade kaotusest rahvad on leinas,
muld matab kustunud südametuld.
Targu siin kilpkonnad tatsuvad heinas,
lahkelt neid peesitab päikesekuld.

Lapsena rippus me voodil madonna,
kaitsevalt poja ees laotamas kätt.
Rahu rahvaile! Käivad kilpkonnad
lillede keskel, mis tilguvad mett.

1942. a., Hissari, Tadžikistan.

NOORUKID

Oi, kilkeid, kära, hõiklemist,
kui külas jookstes poistekild,
oi, hüppeid, ringipõiklemist, —
käis luuremäng või kivipild.

Neil poistel tänav kitsaks jäi,
kui nähti põllul traktoreid.
Nad jooksupalu, paljapäi
siis möötsid pikki nurmeteid.

Neid köitis iga kruvi, plaat,
kui käsi paitles masinaid,
kuid kauem peatuda nad
nii harva siingi mahti said.

Neid kutsus sinav laanehiis
ja linnukoori peibutus
ning rändudele kodust viis
neid tihti ülemealikus.

Kui kõueks tõusis isaarm,
ei hoidnud neid siis ükski plank
ei tagasi toond käsklus karm,
neid varjas salu, kaldapank.

Kuid nende uljus näkavat
taas neile lepituse tõi,
kui noorusjõud nii pakatav
töös kibedaimas kaasa löi!

Pea jälle kilkeid, hõiklemist
vaid kuuldus, koos kui poistekild,
oi, hüppeid, ringipõiklemist, —
käis luuremäng või kivipild!

Kui preisi röövel ründas maad,
 maad kallist, inimkodu uut,
 ja läänest kaikus kanonaad,
 siis toimus rutuline muut.

Läks adra tagant isa, vend,
 jäi tühjaks nurm ning nukrus õu, —
 nüüd poistel katkes jooksulend, —
 pilk mõtlik otsis, pidas nõu.

Ning äkki noortel raskus samm
 ja käidi, rinnad ette lööd,
 et silma paistaks meheramm, —
 jäänd neile teha meestetööd!

Neid ootas niidul lamav loog,
 mis laotet ette päikselee,
 neid kutsus küpsev viljavoog
 ja seisev niiduk nurmeteel.

Läks niitu väikemeeste rühm
 ja naistest, näitsikuist brigaad,
 pea poistest kirendas mäekühm,
 kus muhendati kesamaad.

Pea niidukite lõkkamist
 võis kuulda avarustest taas
 ja traktorite rökkamist
 taas kandis nurm ning kodulaast

Kui mõni eit nüüd minetas
 veel väikemeeste tähtsad teod,
 neid pojukesteks nimetas,
 siis otse tuld löid töökad peod.

Siis leekja teoihaga
 võis seltsidagi kemplev söim,
 kuid valuga ja vihaga
 taas kokku kanti viljapõim.

Kui sügis rindelt teateid tõi,
et sangareiks seal isa, vend,
siis julges rahu väita võis:
väärt meesteks noorpõlv kujunend!

Nii tagala ja tuleliin
on ühtse valvsusega seot,
on rinne seal, on rinne siin,
kus võidupandiks meesteteod!

1942

LINN-SÕDUR

Linn-sõdur, linn-võitleja ülev
Volga avaruskaldail kesk laia rohtlaant!
Surmarünnakud tuisand sust üle,
meistermõrvarid siiski sind matta ei saand.

Sind piirand totaalseima sõja
kogu kurjuse koondatuim koledusõud.
Endalt paiskasid okastraatlõad,
puruks tampisid maailma vallutusjõud.

Iga müüridest murrutet kivi
koos su kaitsjaiga metslasi tagasi löi.
Ahervarteks taotud majade rivi
tuha alt leekja viha veel esile tõi!

Lennukite ja tankide parved
nõukogude võitlejaid põrmu ei löönd.
Välja kisti siin metslusel sarved,
surmakartmatus peletas pruunkatkuööd!

Endalt heitnud pruuntõvelased,
kui veel kuumas ja veretas varemeil tuhk,

ju sa korrastasid elamisaset,
sind taas ehtis loova töö esilepukki!

Sinus töörahva surematus
jäävvalt üleva kehastuse on saand,
vapruskuulsuses kustumatus
püsid — võitmatu Stalingrad!

1943

ÜMBERPIIRATUD LINNAS

KAKSKÜMMEND MEETRIT

Üsna kaugele tundus olevat jäänud aeg, kui oli tulnud laevadega läbi pommisaju, läbi pikeerijate huilgamise ja laevade lakkamatu kaitsetule mürina. Nõnda kaugele, et see ruum siin oli jõudnud juba päris koduseks saada. Teadustaja pilk käis tuttavlikult esemeil ja inimestel peatudes toas ringi. Üle laua istus alati tõsise ja asjaliku näoga vastutav toimetaja, temast paremal naised — mõtlik tõlk ja nobedate näpudega masinakirjutaja. Teadustajast vasemal aga kolleeg Tallinna raadiost, endine trükitooline, nüüd toimetaja, kes hoolitses keele ja stiili eest.

Sakslaste raevukad rünnakud ei olnud suutnud Leningradi kaitsest läbi murda. Hoolimata sellest, et lisaks õhurünnakutele oli linn nüüd ka kahuritule all, ei lakanud hetkekski tegevus suures linnas, mis oma töö ja tunnetega toitib ja toetas rinnet. Partei linnakomitee kavandas järjest uusi kaitseabinõusid, juhtis ja suunas nende elluviimist.

Toimetus on nagu rakk selles hiiglaorganismis, mille rütm paneb tedagi elama. Elama selleks, et saata võitlevast Leningradist sõna kodumaale.

Teadustaja silmitses toimetaja näojooni — need olid muutunud teravamaks, samuti kui ta kael kõhnemaks ja nina pikemaks. Aga huumorikurrud suu ümber polnud kadunud, iseõppija veri löi tas praegugi välja — ta pomises vene keele sõnu. Kui masinaplagin vaikis, said need äkki kuuldavaks:

«Risunokk ja rebenokk. Risunokk ja rebenokk...»

Tõlk kallutas valuliselt oma väikesevõitu püstakat pead. Ta oskas mitut keelt, kuid need sõnad siin ei sobinud ühtegi neist, kui eesti keel välja arvata...

«Rissuunok, rebjoonok,» parandas ta.

«Rissuunok, rebjoonok?» kordas toimetaja imestades. «Noh, olgu, kui nii parem on!»

Väike naine, kes masina taga istus, naeratas. Tal oli vene keelest pisut rohkem aimu.

Tõlk tahtis veel midagi öelda, aga toimetaja pistis kähku:

«Praegu pole aega, pean parandama teie ühistööd, seltsimehed!»

Naised vahetasid omavahel pilgu. Nad tundsid toimetajat: liigset õpetamist ta ei sallinud.

Toimetaja sullepea rändas piki ridu. Mehe nägu läks pilve. Lõpetanud läbivaatamise, pani ta lehe teadustaja lauale.

Ka teadustaja jäi mõttesse. Teates räägiti lahingutest Laadoga ääres. Äsja kujuteldud pilt võitlevast linnast, tema lõputust inimvoolust, milles näis peituvat ammendamatu energia, kerkis uuesti silme ette. Aga kui... aga kui? Kui Schlüsselburgi tagasi ei saa, kui meid tõrjutakse Laadoga äärest eemale, siis linn lõigatakse ära suurest maast, ta jääb kahe rinde ja kahe veekogu vahele...

Sisenes vahepeal ära käinud vastutav toimetaja. Tal oli käes terve patakas pabereid.

«Kõik see peab täna saatesse minema,» ütles ta. «Siin antakse fašistidele pihta, paljastatakse nende valet Punaarmee hävitamisest...»

Toimetust läbis stardinöksak. Tõlkija ja masinakirjutaja kohendasid end ootele, kuni vastutav toimetaja loeb läbi esimese lehe vene keeles, teadustaja mõõtis silmadega viimase käes olevaid lehti: kas ikka mahub ära? Ja kas jõuab ära tõlkida?

Toimetaja lükkas kõrvale keeleõpiku, tõmbas ligemale sulepead ja pliiatsid.

«Annab pihta?» küsis ta. «Me tulistame välja mürsu, kuid kes korigeerib tuld? Kust me teame, kas tabame?»

See oli kõiki vaevav küsimus. Toimetus oli surutud siia nelja seinavahele, kodumaa karjed siia peaaegu ei kostnud, või kui, siis ainult kaudselt. Aga tulistada oli tarvis, igal juhul tarvis, see teadmine saatis neid igal hetkel. Nüüd oli sellele teadmisele lisandunud veel teine tahk: meie hääl Leningradist kuulutab kodurahvale, et saksa fašistide jutt, nagu oleks linn neil niisama hästi kui käes, ei vasta tõele...

Esimene leht läks. Masin hakkas plagisema. Tõlk lisas tempot, aga eksituste vältimiseks mitte liiga palju. Paranduseks tagasivõtmised aeglustavad kohutavalt tööd.

Nõnda. Nüüd jõudis esimene leht toimetajani, toimetajalt teadustajani, teadustajalt vastutavale toimetajale viseerimiseks. Ring oligi täis. Konveier käis.

Pilgud vaid riivasid kellaosuteid, mis tegid oma ringe samasuguse järjekindlusega kui lehed siin ruumis.

Äkki lajatas õhutõrjekahur kuskil siinsamas, siis käis teine haugatus. Järgnes terve seeria laske, lisandus teine kahur, kolmas... Metalsete klähvatuste sekka kostis nüüd ka õhutõrjekuulipildujate tärin.

Samal ajal kuuldus valjuhääldajast õhurünnaku häiresignaal.

Tõlk keeras oma pea veidi viltu, nagu oli tema mood. See oli ainus väline liigutus, millega ruumisviibijad õhuhäirele reageerisid. Raadiomajas oli juba ammu loobutud häire puhul varjendisse minekust. Eriti siis, kui ees oli saade. Saade oli püha asi. Miski ei tohtinud sellele takistuseks saada.

Silmad teksti lugemas, vilksatas teadustaja alateadvuses mõte: näe, kuidas ligi hiilisid, alles nüüd anti häire!

Kõik juhtus momentäkki: kõlas kuulmist mattev prahvatus ja mürin, maja vankus ja kostis klaasiklirin. Tuba läbis õhusurve, lükkas inimesed laudadele kummuli ja paiskas ukse lahti. Kuskilt sadas krohvitudükke ja purunenud akendest pahvatas sisse kivitolmu. Lae all vöbises elektrivalgus, lamp kõikus traadi otsas, kuid ei kustunud.

Läbi halli tiheda tolmu nägi teadustaja, kuidas tõlk vupsatas jooksma... aga kuhu? Ta langes istuli põrandale. Väike naine oma

PAUL UUSMAN

toolil hoidis istmest kõvasti kinni. Vastutav toimetaja istus liikumatult ja nagu hämmastunult. Aga toimetaja?

Toimetaja tõstis parema käe, koukis ettevaatlikult krae vahelt klaasikilde ja viskas need maha. Ta oli istunud seljaga vastu akent. Pak-sud eesriided olid püüdnud suurema osa klaasikilde kinni, alles siis end lahti löönud ja tolmupahvaku sisse lasknud.

Ruumisolijad tunnistasid üksteist vastastikku ja jõudsid suure ker-gendustundega peaaegu ühel ajal otsusele, et kõik on elus ja terved.

«Hädal pole viga midagi!» ütles nüüd toimetaja ja pühkis paberiga laualt maha klaasikilde. See kõlas üsna hästi. Mis sa ikka oskad öelda!

Vastutav toimetaja siiski oskas. «Korjame saate lehed põrandalt kokku.» ütles ta.

Järsku märkasid kõik, et põrand oli asju täis — siin lebasid saate lehed, ajalehed ja brošüürid, pliiaatsid, sullepead, lillevaas ja tõlgi õnne-levandikesed . . .

Kuue-seitsme minuti pärast liikus konveier uuesti.

Väljast kostvaid tuletõrjekelli, automürinat ja hõikeid ei pandud tähele, aga kui ükselt kostis Leningradi raadiokomitee esimehe hääl, tõusid kõik pead.

«Kas kõik on terved?»

«Kõik on terved, saade valmib ettenähtud ajaks,» ütles vastutav toi-metaja.

«Väga hea,» lausus esimees ja lisas tasemalt: «Hoovipealne maja läks . . .»

Järgmisel päeval seisis teadustaja ja toimetaja Raadiomaja trepi-kojas tühja aknaaugu juures, mille küljes ripendasid purustatud raa-mid. Nad vaatasid alla hoovi. Vaevalt kakskümmend meetrit eemal suitsesid kivi- ja prüghunnikus veel üksikud palgid. Varem oli siin seisnud mitmekorruseline maja.

«See võis olla suur pomm,» arvas toimetaja, «mis tungis sügavale keldrisse ja maja varises selle kohal kokku.»

Jah, fašistide pomm oli tabanud. Ainult mitte sinna, kuhu ta oli mõeldud.

LEIB

Ümber nurga pöörates nägi mees äkki poisikest, kes temast kõigest paari sammu kauguselt mööda jooksis. Kuidagi imelikult jooksis. Mehe mällu kerkis ammune pilt maalt: väikene põldpüü jooksmas piki süga-vat lumist reejälge paanilises hirmus, et ta sealt välja ei pääse.

Poiss oli hirmu täis, kuid samal ajal välgatas temas ka lootus. Seda lootust hoidis ülal umbes kahesaja grammine leivatükk, mida ta kõvasti vastu rinda surus.

Näljast nõrgad inimesed tavaliselt ei jookse, neil on käiminegi raske. Ainult viha või hirm paneb nälginu jooksmas. Poiss jooksis hirmu pärast, aga naised tema taga viha pärast. Naised jõudsid lähemale, juba kostsid nende hüüded, millest mees eraldas sõna «varas».

PAUL UUSMAN

Poiss ei suutnud enam. Ta jäi hingeldades seisma, toetas selja vastu seinä ja ahmis lõõtsutamise vahel kiiruga leiba.

Naised piirasid poisi käratsedes sisse. Käed tõusid löögiks, aga jäid poolel teel pidama, sest nende hulgast põikas välja pikk ja karmi olekuga naine, kes polnud teistega kaasa käratsenud. Tema selja taha kadus poisi hirmunud, seinakrohviga peaaegu ühte värvi nägu.

«Hullud, tapate lapse ära! Käed eemale!» Ta lisas veel mõned kõvad sõnad.

Naised tõmbusid tagasi, tundsid end äkki väsinuna, mõned haarasid südame kohalt rinnust, teised vajusid istukile lumehange.

Aga üks neist, kõhetunud keha mähitud suurrätikusse, hüüdis üleni värisesed:

«Ta varastas ju minu leiva!»

«Säh — võta oma leib!» ütles vana karm naine ja ulatas talle oma leivatüki, mis oli keeratud puhta valge lapi sisse.

Suurrätiga naine viivitas hetke ootamatusest. Siis haaras ta nobedalt leivatüki ja kadus.

Vana naine võttis poisilt, kelle suu oli täis leivapuru ja silmad ikka veel hirmul, pooleldi söödud leivatüki ja silmitses seda hindavalt. Murdis leiva täpselt pooleks, andis ühe poole poisile, teist hakkas ise sööma.

Ainult mees oli jäänud seda vaatama, teised olid laiali läinud.

«Mis sa vahid, kas sa varem inimesi pole näinud,» ütles naine karedalt nagu raspliga lükates ja lisas: «Hakka astuma.»

Mees hakkaski astuma — ligiduses asuvasse poodi, oma leivatüki järele.

HALJAD KUUSEOKSAD

Kirsasäärrikud läksid piki Nevskit. Need olid suured ja laiad ning jäi mulje, et mitte mees ei olnud hommikul säärikuid jalga tõmmanud, vaid keegi oli hoopis mehe nendesse pistnud.

Tundus, nagu säärikud kannaksidki mehe hallis vattkuues keha. Vastutulijad, kellel jätkus jõudu ja erksust oma ümbruse jälgimiseks, silmitsesid pisut uurivalt seda ettepoole kookus meest, kes üksnes mõningase pingutusega suutis jalgu tõsta. Tema kulunud ülikonnapükstest, mis nüüd olid kuidagi säärikutesse topitud, ja mahakeeratud karusnahkse servaga talvemütsist tegid nad järelduse: ilmselt eestlane, või soomlane, vahest ka lätlane . . .

Mehele endale aga ei tulnud ümberpiiratud linnas ringi liikudes, leivajärjekorras seistes ega muiski toiminguis, mida ta tegi samuti nagu kõik linnaelanikud, pea kunagi erilisel meelde, et ta on eestlane. Ometi oskas ta vene keeles vaid hädapäraseid sõnu. Kas ei sidunud siis kõiki selle linna elanikke ühte ühine võitlus, mis oli tugevam kui keel, rahvus või mis tahes muu? Kas ei ühendanud neid küll erinevad, aga ühtsama eesmärki taotlevad ülesanded, mida igaühel tuli täita; kas ei

piinanud neid kõiki näljatunne ja mure — kas jätkub jõudu, kas suudab vastu panna...

Praegu, kus rasked säärikud viisid teda aeglaselt Raadiomaja poole, mõtles mees just neid mõtteid. Ta teadis, et seal, mikrofoni ees tunneb ta äkki tugevat sidet maaga, kust on pidanud lahkuma. «Surm saksa okupantidele» on saate deviis. Surm neile, kes olid tulnud surma tooma. Häving neile, kes olid tulnud hävitama. Teisiti neist võitu ei saa. Ei Eestis, ei siin, ei mujal! Ükskõik, kui tugevad nad praegu oleksidki! Ajalool on oma seadused, mis lõppkokkuvõttes on alati tugevamad kui nende ignoreerijad...

Nüüd oli ta jõudnud tuttava liivahunnikuni. Siit on veel kolmandik maad raadiokomiteeni. Lumi ei olnud sellele liivale millegipärast pidama jäänud, tillukesed kvartsikillud sätendasid päevavalguse käes. Aga kuidas oli see liivakuhi siia Nevski äärde kahe maja vahele üldse tekkinudki? Milleks? Süütepommide kustutamiseks? Või ehk oli see jääk purunenud liivakottidest, mida sõja algul kõikjale üles laoti?

Säärikute samm aeglustus. Täna istus liivahunnikul inimene. Vana naine valge villase rätikuga. Seljas pikk must palitu, mille alt paistsid hallid, päevinäinud vildid. Nii ta seal istus, haljad kuuseoksad käes. Naeratas õdusalt pisut võõrapärase välimusega mehele. Otseku oleks tahtnud talle kuuseoksi pakkuda.

Okste erk haljus paelus mehe pilku. Nagu oleksid need praegu metsast toodud. Aga kuidas? Siit Nevskilt on mets ju kaugel. Mees vaatas uuesti vanainimesele otsa ja märkas nüüd ligemal olles tema täielikku kurnatust — luud paistsid läbi näo pärgamentse naha... Kuuseoksad, milleks? Mehele meenus äkki koolis õpitud tarkus klorofüllist, tärkli- sest, vitamiinidest ja muust, mis peituvat taimede haljuses. Aga ega neid oksi niisama ikkagi toiduks kasutada saa. Mõnele surnule ehteks kõlbaksid nad küll.

Nüüd kohtas ta vanainimese pilku. Sealt vaatas vastu mingi ootus ja lootus. Kas ta tõesti peaks okste eest raha tahtma? Ei või olla, linnas pole raha-, vaid toidupuudus. Ta tahab arvatavasti natuke leiba. Mõtleb, et mõni, kellel on leiba rohkem, annab haljaste kuuseokste eest talle tükikese.

Mees seisatas vanainimese ees. Naine vaatas talle endiselt sõnalau-sumata otsa. Siis sõnas mees:

«Minul leiba ei ole.»

Lootus vanainimese silmis kustus, aga mitte päriselt, naeratus kadus, aga mitte täiesti. Just nagu häbelikult langetas ta pilgu kuuseokstele. Kui ta selle uuesti tõstis, hõõgus seal siiski tilluke elusäde.

Ta noogutas, nagu annaks mehele loa edasiminekuks.

Säärikud läksid liikvele.

Mikrofoni ees tundis teadustaja, kuidas ta keha läheb palavaks, hääl tõuseb ja elavneb ning väsimus kaob. Ta seletas inimestele, kes kuulasid teda Eestis salaja, vahest õhinal, võib-olla ka hambaid kiristades, kui nad olid fašistid — kõigile seletas mees, mida tähendab deviis «Surm saksa okupantidele!». Et see tähendab võitlust ja veel kord võitlust. Selline on aja Suur Käsk, mille täideviijaks on Nõukogude rahvad koos kogu maailma vabadustarmastavate rahvastega.

PAUL UUSMAN

Kui ta lõpetas, tuli väsimus, tinane väsimus, uuesti tagasi. Ta pidi puhkama enne tagasiteele asumist.

Taas peatus ta liivahunniku juures. Seal lebas surnu, valges villases rätikus pea liival, kõvasti pihku surutud haljad kuuseoksad näo juures.

ANTIKVAAR

Seal nurga taga oli imelik massiivne hallist graniidist maja. Kui tänava ääres oleksid puudunud poleeritud marmorsambad ja ukse juurde poleks tõusnud laiad, madalad trepiastmed, võinuks seda pidada peaaegu kindluseks. Kahurimürsk ei oleks suurtele graniidipankadele küll midagi teha suutnud. Ainult aknad läheksid puruks, seda küll. Võib-olla sellepärast olidki alumise korruse vitriinid nüüd paksude plankudega kinni löödud ning poolest saadik liivakottide varjus.

Igaüks teadis, et seal oli olnud antikvariaat, kuid varjatud akende pärast arvasid kõik, või vähemalt enamik möödujaist, et see on suletud. Arvamust süvendas seegi, et kinni polnud löödud üksnes aknad, vaid ka lai klaasuks. Ometi oli suurt ust varjava kaitse sisse tehtud uus ja väike, nagu mõnikord tehakse salauks plangu sisse.

Igal hommikul täpselt samal ajal astus kõhetu mees, seljas laiguliseks kulunud pruunikas nahkjopp ja peas kandmisest pulstunud karvamüts, paar sammu trepist üles, keeras paremale ja tõmbas taskust suure võtme, millega avas planguukse. Siis pistis suure võtme uuesti taskusse ja kookis välja sneprivõtme, mis avas kaupluse klaasukse.

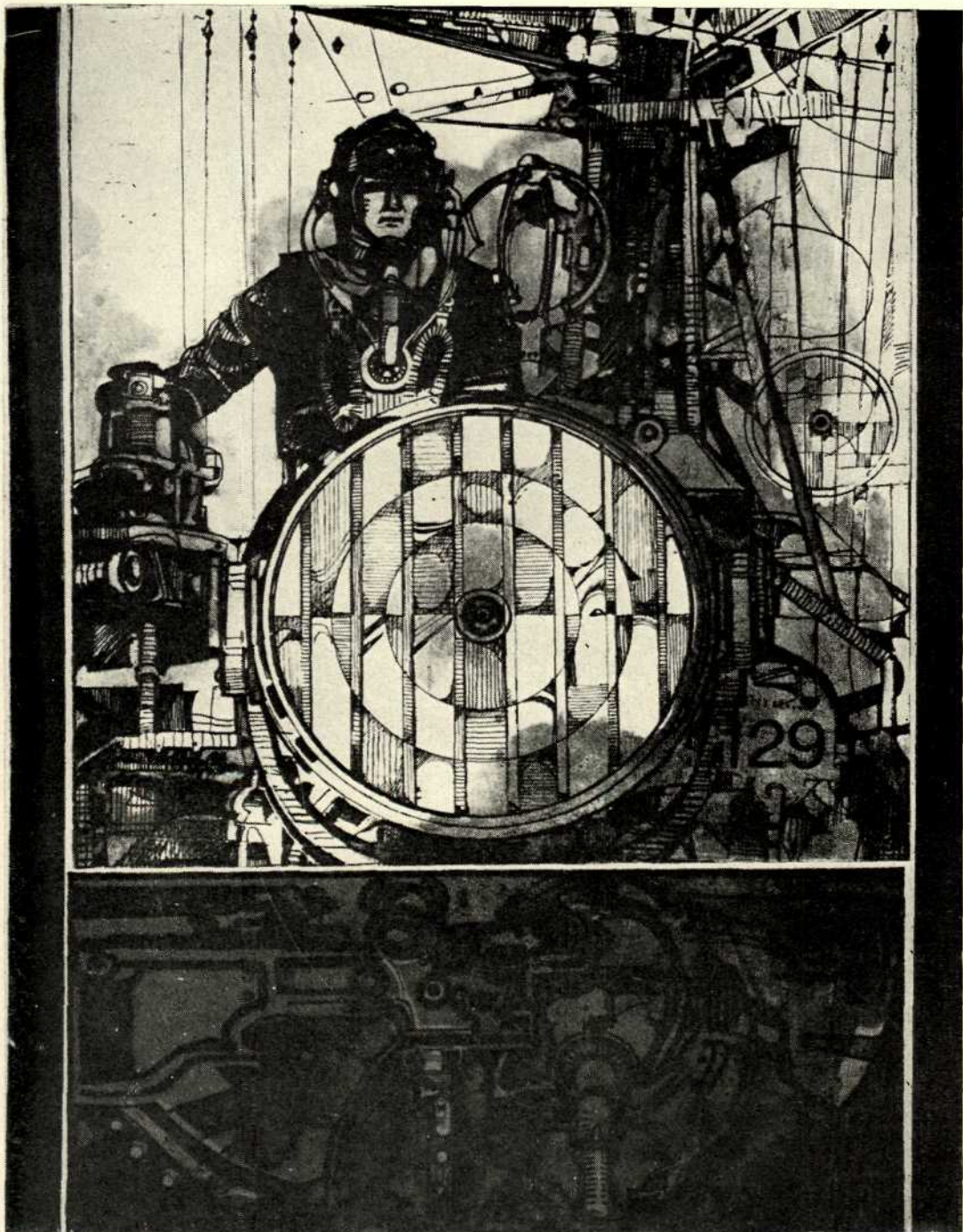
Teed tundja kindlusega, üksnes igaks juhuks kätega laudade nurki kobades, läks ta pimedas läbi ruumi ja tõmbas nõõri, mis avas vaateakna ülaserva varjavate plankude sisse kombineeritud kitsad luugid. Alles siis klõpsutas ta elektrilüliti. Ja oli üllatunud, kui laes mõnikord löi nõrgalt kumama ainus kroonlühtrisse jäetud küünalpirn.

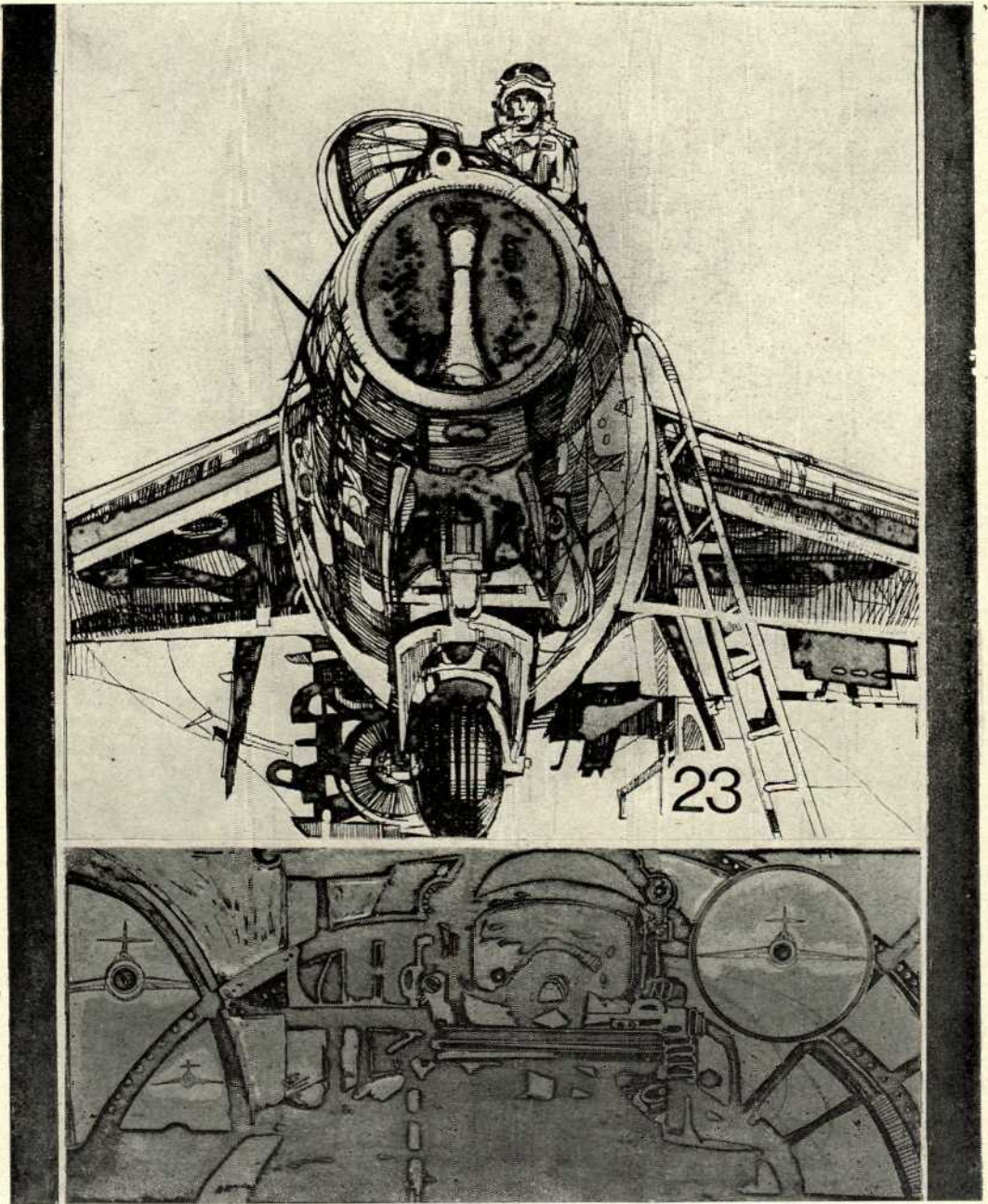
Nüüd kadus antikvaar hetkeks tagaruumi ja kui ta uuesti nähtavale ilmus, kandis ta nahkjopi asemel paksust mustast riidest kitlit, mille kaelusest paistis lambanahkne kasukvest. Kaela ümber oli mähitud sinine villane sall. Pähe oli ta tõmmanud samasuguse spordimütsi.

Selles riietuses, luup punutud paela otsas rinnal kõikumamas, alustas mees hommikust ringkäiku piki avarat ruumi. Suured mõtlikud silmad kortsulises näos peatusid kord ühel, kord teisel maalil, gravüüril, postamendile paigutatud kujul või klaaskapil, mille riulid olid täis portselani. Ringi liikudes pomises ta poolihääli vene- ja võõrkeelseid nimesid ning nimetusi. Vahel võttis ta mõne portselankujukese vaatamiseks välja, silitas õrnalt kumeraid kanne, õnaraid taldrikuid ja ümaraid tiri-naid. Ta tundis sõrmeotstega kombates nii täpselt esemete faktuuri, et oleks võinud pimesi iga eset nimepidi nimetada ja täielikult kirjeldada. Medaleid ja münte uuris ta luubiga ning vaatas lõpuks läbi letitagusel riulil seisvad väikeesemed.

Pärast seda kadus ta tagaruumi ja möödus vähemalt kolmkümmend minutit, enne kui ta sealt uuesti lagedale ilmus ning sisenemisel sneprisse lastud kaupluseukse avas.

PAUL UUSMAN

ALLEX KÜTT

Õppustel I (Söövitus) 1975

Nüüd oli siis kaupluse tseremoniaalne ja ühtlasi asjalik avamisprotseduur läbi.

Väsinult, aga rahuldusega laskus ta akna all olevasse nikerdatud kirjutuslauatooli. Kõik oli alles, kõik oli korras. Ka all keldris, kus ta vahepeal oli käinud. Kunagi oli majas asunud pank ja keldris selle varakamber. Kelder oli sügaval, selle tugev terasplaatidest lagi toetus samast metallist sammastele. Ventilatsioon oli rajatud loomulikule tuuletõmbusele, mistõttu keldris oli vahel parem õhk kui ülal kaupluseruumis. Nüüd olid raamidega ja raamideta maalid seal üksteise kõrvale puusõrestikule asetatud, skulptuurid pandud riulitele ning ka nurgas seisvaise kastidesse oli pakitud mõndagi.

Keldris oli palju väärtuslikum kunstivara kui üleval, kuid see polnud veel kõige väärtuslikum. Kõige väärtuslikum oli siit kauplusest, muuseumidest ja linnastki õigel ajal välja viidud või peidetud veel kindlamasse kohta kui antikvariaadi teraskelder. Ent seegi, mis oli siin majas vana mehe hoole all, oli samuti kunst. Neid pilte seal all läheb inimestele pärast sõda jälle vaja. Tuleb ju uuesti aeg, kus pole purustamis- ega põletamisohu . . .

Purustamise ja põletamise? küsis antikvaar endalt. Kas siis kunsti ei tohi kunagi hävitada? Ei, ei tohi. Seda, mis on unikaalne, seda ei tohi, sest siis jääb korvamatu tühik. Aga siis, kui tulevad n e m a d, mis siis? Kas ei astu siis seniste inimkultuuri seaduspärasuste asemele hoopis teised?

See probleem vaevas vana kõhetut meest alata. Tal oli palju aega istuda ja mõtelda, sest haruharva astus antikvariaati mõni inimene. Isegi müügiks ei pakutud midagi. Siit ju leiba ei saanud. Need, kes tahtsid kunstiteoste vastu leiba, kinnitasid sedeli seinale või läksid turule, kus selline operatsioon vahel harva ka õnnestus. Nii oli ta kuulnud.

Sõja esimesel paaril kuul oli olnud veel teisiti. Ostjate arv vähenes küll järsult, aga leidus neid, kes evakuatsiooni tõttu kunstiesemeid müüsid. Oli ka kahtlasi tüüpe, kes ei tea mis kombel lootsid kunstiteostega äri teha.

Kaks kärarikast meest olid kord antikvariaati tulnud. Nendega oli olnud vastik ja raske rääkida. Ukse virutasid kinni niimoodi, et klaasid klirisesid. Nad pakatasid jõust ja jõhkrusest. Sellist toorest tormakust polnud antikvaar teab kui ammu näinud ja tal hakkas pea ringi käima. Siiski sai ta endast võitu ja vastikustunne muutus trotsiks. Tingedalt silmitses ta mehi, kes ajal, mil kõik nii või teisiti tegelesid linna kaitsega, nähtavasti ajasid mingeid muid asju. Elanikkond oli pidanud loobuma juba paljustki, aga neil siin oli täispuna põskedel ja ei mingit ühise mure märki.

Mehed tahtsid osta palju asju, enamasti portselani, mitmesuguseid kujukesti ja suure rokokoo lauakella. Maalidest nad ei hoolinud. Kui kaupaa saab, lubasid lisaks paar pätsi leiba.

«Mis te nende asjadega teete, rindele lähete niikuinii, noored tugevad mehed . . .» oli ta öelnud.

See jutt meestele ei meeldinud.

«Pole sinu asi,» käratas väiksem mustaverd mees. Pikem lisas rahulikumalt: «Kuule, papi, igauks teab ise, kuhu läheb. Sina müü meile,

PAUL UUSMAN

mida me tahame, saad raha ja leiva endale, sõjaaeg, kes siin kontrollib.»

«Ei, ma ei saa teile midagi müüa. Antikvariaat on müügiks suletud.»
Kuuldes oma häälest kostvat kalkust, jäi ta rahule.

Mustaverd mees tõstis käe, pikem haaras sellest kinni. Nad vahetasid pilgu.

Enne kui üks nende taga kinni klirises, hüüdis mustaverd mees: «Küll sa siia oma koli otsa kõnged, vana rott!»

Vana rott? Antikvaarile näis, nagu oleks talle räpane kalts vastu nägu visatud. Ta tahtis meestele järele joosta, miilitsa kutsuda, midagi teha. Aga ta ei teinud seda, sest jõud ei kandnud.

Nüüdki häiris see ebameeldiv mälestus vahel ta meelerahu. Mõnikord isegi sellal, kui ta oma leivatükki päeva peale kolmeks jaotas.

Äkki käis üks ja äratas antikvaari mõtetest. Tulija oli väike naine. Paistes nagu enamik nälgiijaid. Ta tumedatel juustel istus siiski kenasti sineliriidest müts, mida ääristas pruun karakull. Ta astus nõrgalt ja leti juurde jõudes otsis kohe selle servast kätega tuge.

Antikvaarile ei jäänud see märkamata.

Ta ootas, kuni tulija suurte pruunide silmade pilk mõnda aega piki riiulit uitas, ja kavatses siis juba tolle soovi järele küsida, aga väike naine jõudis enne paluda, et talle näidataks kullakarvalist portselanist kannu.

«Ampiirstiilis kann, tõenäoliselt üheksateistkümnenda sajandi algusest,» seletas antikvaar.

«Ilus kann,» ütles naine.

Ampiirstiili pidulikkusele oli selles kannus lisandunud mingi kodusus, vist sellepärast, et ta oli väike. Ometi mahtus ta kumerale osale ovaalne pilt, millel oli isegi kiri «Ruines d'Athene».

Naine luges seda kirja ja arvas, et see tähendab varemeid. Aga miks? Pildil kujutatud hoone, mille sammaste juurde üles viis trepp, oli ju terve. Paremäl nurgas oli balustraadiga müüriosa, mille taga purskkaev paiskas vett üles. Trepil ees seisid jutlevad naised kreeka riietuses. Aga võib-olla kõik see kokku tähendab seda, et varemed ei jää igavesti?

Antikvaar jälgis naise pilku ja mõtles endamisi: «Ruines d'Athene» ei tähenda midagi. See oli lihtsalt tolleaegne moepilt. Kahjuks pole kannul mingit tehasemärki. Sel ajal jäeti see mõnikord ka ära, eriti kui ese kuulus serviisi, siis võidi märkida ainult üks või kaks suuremat eset. See siin on nähtavasti Vene keiserlik portselanitehas, aga võib-olla ka Gardner ...

Naine aga avastas enda jaoks hoopis uue rõõmu. Algul polnud ta märganudki, et kannu pind on üleni kaetud kuldse võrguga ja igas võrgusilmas peitub millegi kujutis: kord putukas, kord konnakarp, kord liblikas, kord kala, kord rohulible, kord võrseid ajav käänd, kord põrnikas, kord sisalik, kord viljapea, korallitükk ja isegi koerakutsikas!

Antikvaar märkas naise avastust ja naeratas. See oli tedagi kannu juures võlunud. Kui palju kordi oli ta seda luubiga uurinud!

Naine aga imetles elu mitmekülgset kujutamist kannul. Just praegu, siin selles ümberpiiratud linnas, kus elu ja surm olid igal hetkel rinnutsi koos, mõjus see elu jäädvustamine erutavalt.

PAUL UUSMAN

Silmitsedes kannu uurivat naist, mõtles antikvaar, et inimesi on igasuguseid. Sellel siin käivad jalad peaaegu risti, aga tunneb huvi kunstiteose väärtuste vastu. Võib-olla on ta ise koguni sõjapõgenik, ta keel ei kõla just päris venepäraselt...

«Ampiir...?» ütles naine tasa.

«Jaa, vene ampiir.»

«See oli siis...?» vaatas naine küsivalt antikvaari otsa.

«Jaa, see oli siis!» ütles antikvaar naise mõtet aimates. «See võis olla oma sada kolmkümmend aastat tagasi ja siis oli ka sõda!»

«Ma võtaksin selle kannu.»

Antikvaar pani letile oma suure kontoriraamatu, vedas näpuga sissekandeid ülalt alla ja lehelt lehele, leidis õige koha, kirjutas arvu pabe-rile, liitis sellele mingi teise arvu, arvestas mingit protsenti ja võttis selle protsendi saadud summast maha. Lõppsumma ei olnud suur.

Naine pisut imestas.

«Tal puudub signatuur... tundmatu meistri töö, nagu öeldakse...» ütles antikvaar naeratades, «aga lubage, ma pakin ära!»

Naine vaatas ringi, kuskil ei paistnud pakkepaberit.

«Ei ole vaja, ma võtan niisama,» hüüatas ta.

Aga juba oli antikvaar haaranud kannu ja astunud tagaruumi, jättes vaheukse lahti. Naine läks talle pikkamööda järele ja jäi uksele seisma.

Antikvaar võttis tüki halli, tarvitamisest kortsus paberit, keeras kannu mitmekordselt sellesse ja hakkas nüüd pakki, jällegi mitmekordselt, nõoriga kinni siduma.

Naist üllatas tagaruumi kehvus, võrreldes uhke kaupluseruumiga: tsementpõrand, puhkamiseks mõeldud lihtne puust pink halli vaiba ja kirju padjaga, seinä ääres kõrge hunnik nähtavasti kuiva lauatuiki küljest lõigatud peerge ja veidi eemal plekknõu vist petrooleumiga. Küll oli nurgas ka kast liivaga ja selles labidas, aga...

«Teil on siin suur hulk tuleohtlikku materjali,» ütles naine pikka-misi. «Sõjaajal ei tohiks seda olla.»

«Just sellepärast.» Antikvaari tuhkjas nägu tõmbus punakaks. «Kui n e m a d peaksid tulema, siis läheb kõik tuleroaks, nii siin kui...»

Antikvaar sai sõnasabast kinni. Muidu oleks keldri saladuse välja lobisenud. Kas naine märkas seda? Ei, ta ei märganud. Naine mõtles oma mõtet ja ütles selle kuidagi lihtsalt ja igapäevaselt välja:

«N e m a d ei tule... sellepärast ma selle kannu ostangi, muidu poleks mõtet... nad lüüakse tagasi ja mina sõidan ära. See kann jääb mulle mälestuseks sellest linnast.»

Paul Rummo

KULTUURILEMBENE ÕHKKOND

Sõja aegu kirjutas Debora Vaarandi ühes vapustavas luuletuses:

Lähed. Ja kütmata näitusesaalis
pildi ees seisatad tardunult.
Kummarda! Partisan Zoja sel maalil
rahvaga kõneleb võllapuult.

Vaikus. Siis muusika tormina puhkeb,
kohiseb põleval foonil ta.
Kuulata! Võidutseb inimvaim uhke!
Leningrad! «Seitsmes sümfoonia»...

Selle põleval foonil kohiseva muusika minu kõrvu kostmist mäletan hästi. Jaroslavli vanas hotellis, mis 1942—1944 oli Eesti Riiklike Kunstiansamblite kasutada, hakkas ühel 1942. aasta lämbel lõikuskuu õhtul kange sagin. «Kuulake, kuulake!» kostab koridorist läbi jooksusammude kobina. Väljun oma toauberikust, ühinen teistega raadio-reproduktori juures. Küllap oli ka Debora Vaarandi siis seal. Seinal rippuvast kastist kohiseb muusika. Painav, sütitav, igasse hingekiüsse tungiv. «Šostakovičš,» sõnavad teadjamad. Mulle see nimi ütles siis vähe. «Mõtelda, Leningradist,» sosistavad teised. Jah, see pani mõtlema. Ise olin mõne kuu eest linna kägistavast haakristisilmusest välja tulnud. Äsja olime Jaroslavli vaksalis näinud ešeloni, tulvil blokaadirõngast suurima riskiga väljatoimetatud näljast kurtunuid. Mõned neist tulid meiegi ansamblitesse. Muusika kohiseb, süüdistab, ründab. Surmarõngas valminud sümfoonia. Vaenlasi trotsiv, õigluse võidus veendunud sümfooniaorkester Leningradi Filharmoonia saalis, meestel silmad koopasse vajunud, kõhnunud käed kramplikult viiulipoognaid hoidmas. Ümberringi veri ja valu, pommiplahvatused ja põlevad hooned. See polnud üksnes helilooja järjekordne oopus, see oli elusümfoonia ise, surma põlgava kangelaslikkuse sümfoonia. Kindlasti on Šostakovičši Seitsmes silmapaistev heliteos ka väljaspool tekkeloolist tausta. Aga just ajastu kontekstis oli sel määratu mõju ja tohutu tähendus. Sümfoonia esi- ja kordusettekannete järel hakkasin Jaroslavli ja Moskva tänavail tähele panema poisikesi, kes kõndides omaette sümfoonia motiive vilistasid. Sümfoonia, hoopiski mitte lihtsa helikeelega Šostakovičši muusika, poisikeste vilerepertuaariks! Eks seegi kõnele mõnda tolle kultuurisündmuse tähendusrikkusest. Kes suudaks loendada miljoneid, kellele see kontsert vastupanu- ja võiduveendu-

PAUL RUMMO

must süstis! Kes oskaks hinnata selle mõju 1945. a. võidukevade lähendajana!

Seitsmes sümfoonia oli küll mõjukamaid, aga hoopiski mitte erandlik nähtus Suure Isamaasõja kunstisündmuste hulgas. Mäletan näiteks saali erutuspinget Moskva Kunstiteatris Korneitšuki uue näidendi «Rinne» etendusel. Keelebarjäär takistas näidendi finessideni jõudmist, aga sedasigi sisendas näidend mulle võidu-usku oma terava probleemiasetusega juhtimisstiilist ajal, mil võitlus käis elu ja surma peale. Ja kindlasti mitte ainult mulle.

Ühes ümmarguse-laua-vestluses ajalehe «Sirp ja Vasar» toimetuses pillas Paul Kuusberg lause, et Suure Isamaasõja aastail valitses väga kultuurilembene õhkkond. Sõda ja kultuurilembus? Nende kõrvutamine kõlab paradoksina. Aga nii see oli, tõepoolest. Mille muu tunnuseks võiks pidada näiteks Eesti Riiklikele Kunstiansamblitele, kirjaniikele, kunstnikele, heliloojatele kodust kaugel rahvusliku kunsti harastamiseks organisatsiooniliste ja majanduslike eelduste loomist? Luule- ja proosateoste, ooperi ja balleti, kantaatide, kümnete laulude ja instrumentaalpalade kirjutamist, suurte kunstinäituste korraldamist? Mineviku kirjandusest ja kunstist jõu ammutamist? Teaduse ja kõikide kunstiliikide koondrännakut Jüriöö ülestõusu kuuesajanda aastapäeva tähistamisel? Lydia Koidula 100. sünniaasta suurejoonelist pühitsemist, mille finaalsiks oli laevatäie rahvaga Kroonlinnas luuletajanna kalmul käimine? Sõjakindluse garnisoni saluteerimist eesti rahvuskultuuri auks pean selle poliitiliselt targa kultuurilembuse üheks kauniks välis-sümboliks. Ise ajutiselt kodutud, töötasime teise vabariigi territooriumil suveräänse rahva esindajatena, kelle eneseteostusse pererahvas millegagi vahele ei seganud. Vastupidi: alati oldi abivalmid, sõja-aegseist kitsastest oludest hoolimata. Mis puutub vabariigi juhtkonda, siis olid kultuurielu avaldused pidevalt tähelepanu orbiidis. «Loomingu-liste jõudude hoolitsusega ümbritsemine» polnud fraas, vaid igal sammul tajutatav tegelikkus.

Moraalne toetus juba üksi on kuldaväärt. Aga sellele lisandus veel küllalt tõhus materiaalne toetus ajal, kus — kordan teadlikult — võitlus käis elu ja surma peale ja kus rinne nõudis määratud materiaalseid ressursse. Hakkad tagantjärele targutama: miks Nõukogude riik meie rahvuskultuuri, millega vaevalt aasta oli tutvuda jõutud, nii heldekäeliselt toetas? Õigusega võidi arvata, et see tõstab meie rahva võitlusmoraali. Aga meie rahva esindajaid oli Nõukogude rindel ja tagalas vaid mõnikümmend tuhat, millele lisandusid need tuhanded okupeeritud Eestis, kelleni meie kultuurisaavutused üle rinde illegaalselt ulatusid. See oli kaduvväike hulk miljonite heitluses. Tõsi, meie kontserdid, kunstinäitused ja raamatud rikastasid ka teiste Nõukogude rahvaste kultuurielu, aga pearõhk oli oma rahva olevikul ja tulevikul. Tulevikul? Küllap oli otsustajatel ja elluviijatel tarkust mõtelda ajale pärast sõda, pärast võitu, et nõukogulik rahvuskultuur säiliks ja areneks ka siis, kui meid oodanuks ees päris purustatud, tühi ja paljas maa. Nii traagiliseks olukord õnneks ei kujunenud. Kummatigi annavad kolmekümne aasta eest võrsuma hakanud juureniidid toitu tänastelegi õitele.

PAUL RUMMO

Muidugi polnud üksnes meie see äravalitud rahvas, kes hingas kultuurilembest õhku. Panuse väärtus inimkonna kultuurivaramusse ei tarvitse sõltuvuses olla rahva suurusest. Igal nõukogude rahval oli võimalus anda oma jõukohane, teistest erinevalt ainulaadne ning just seetõttu väärtuslik osa.

Sõjaaegne kultuurilembus tulenes meie korra humanistlikest põhiprintsiipidest, millesse sõda tungis julma paratamatusena. Langetades pea kodumaa kaitsjate pretsedenditu mehisuse ning kangelaslikkuse ees, pole ma mõistnud ega mõista sõja romantiseerijaid. Ent ise veidi üleromantiseerides tahaksin Suure Isamaasõja aastaid nimetada eesti nõukogude kultuuriloo üheks kõrgperioodiks.

Robert Vaidlo

KAS MÄLETAD?

Valin telefonikettal soovitud numbri. Kõigepealt esimese... Kena kõrinaga jookseb ketas tagasi. Nüüd teine. Jälle kõrr. Kolmas — kõrr, neljas — kõrr, siis viies ning viimane — kõrr.

Tuut, paus, tuut, paus, tuut...

Abonent ei vasta ja ma jään nii-öelda kuuldele. Mõtlemine on inimesele külgesündinud tegevus, mõtted tulevad iseenesest. Arutad endas kas või seda, et jälle on vaja midagi sõjamälestustest kirja panna. Niisuguse sooviga paber saadeti sulle koju kätte. Pealegi seisis ametliku teksti kõrval sõjakaaslase käsitsi juurdekirjutus... Tolle aja meenutamine on asjaosalistele ühtlasi ka nagu kohustus. Järeltulevate põlvede tarvis.

Aga mida kirjutada? Kõik tundub juba ära öeldud. Sõeluda sellest materjalimäest veel kaalulist, millele tasuks teiste lugemisvaeva kuldada...? Tähtaeg aga, tema sellest ei küsi, et sina alles kahtled ja kohmitsed. Kasvav võlglasetunne hakkab katma laskesektorit, mida mööda sa kavatsesid kõmmutada. Sind vallutab ebameeldiv ärevus, nagu kunagi siis, kui vaenlase mürsud madalalt üle pea vuhisesid...

Vhuut-vhuut-vhuut... Niimoodi üksteise järel.

Korruga tuututamine katkeb ja keegi lausub:

«Hallo.»

Ootamatu hääl paneb su võpatama. Helistasid, jah. Aga kuhu? Kellele? Kohti, kuhu kavatsesid kõne võtta, oli rohkem kui üks.

Sul hakkab piinlikult ebamugav, nagu suudaks teine läbi telefoni traadi näha, et oled kimbatuses. Poolvargsi sirutad käe kõneaparaadi poole ja katkestad ühenduse.

Nüüd, vennas, võta uuesti ühendus ja palun pea meeles, kellele helistad. Sinu «hajameelsuse» põhjus on sul hästi teada. Need on need mitte kellelegi halastavad aastad. Sklerooos, praeguse kõnepruugi järgi. Aeg on ka sinu kallal jõudnud juba tüki tööd teha, kuigi sa kunagi suurejooneliselt arvasid, et sinusuguse peale ei hakka ei tuli ega teras. Tookord, jah, tõesti ei hakanud. Sul lihtsalt vedas. Ja sinu kunagine saksa keele õpetaja võis sind vahetult pärast sõda poolpimedas kaubavagunis kohates käsi kokku lüüa, leides veel kord kinnitust oma armastatud väitele, et umbrohi ei kao. Hing alles ja ihu enam-vähem terve, olid sa välja tulnud pikast madinast. Aga aastate eest ei pääse sinagi kuskile. Nende vastu ei aita maadligi surumine, ärajooksmine, varjumine, kaevumine... Kuigi paljud meist olid siis, kui esimesed paugud käisid, alles verisulis, on nüüd ikkagi juba kolm aastakümnet möödas. Pool inimese eluiga. Miks, pagana päralt, ta küll nii lühike on!

Pealegi jäi inimese kõige roosam aeg, armumise ja armastuse aeg, iseseisva elu alustamise aeg sul sõtta. Ja siis tulid rasked ülesehitustöö

ROBERT VAIDLO

aastad. Kui paljudel lahingukaaslastel jäid needki nägemata! Teinekord omavahel — ma mõtlen rindemehi — nimetame seda edasielamiseks jäetud aega meile kingitud ajaks. Vahel on isegi tunne, et nemed, langenud, maksid need aastad kinni. Aga võlatunnet ka ei teki. Ellujäämine polnud meil kellelgi ainult enda teha. Hoopis uhkust tunded, nagu suurte lähedaste üle, kui seisatad kalmul graniidimüraka juures, millel metalli valatud sõdur. Ja jalamil põleb igavene tuli. On asju, mida ei ole üldse võimalik unustada.

... teel tulevikku tuhanded on surnud,
et miljonid seal elada kord saaks...

Ma tean küll, mis sind vaevab. Kõik sinu endaga seotu tundub sulle nii tühine, nii väheoluline. Ja pealegi on vahepeal, nagu öeldakse, palju vett merre voolanud. Oli see või teine asi või olukord just niisugune, nagu sinule aastate tagant paistab? Sõda vajas oma taplustes täpsust, igal hetkel, kui tahtsid võitjana välja tulla. Küllap seda täpsust vajavad sõjamälestused samuti. Lased viimaks viltu, nagu saksa suurtükivägi Narva lahingute lõpu poole. Kaks kilomeetrit kõrvale või kaugemale kütta oli neil naljaasi. Nagu seisnuks poisikesed torude taga. Võib-olla seisidki?

Küllalt kaua sai fritsudega vastamisi oldud, Narva jõgi vahel. Hommikuti tulid nad kaevikutest ning punkritest välja, tegid võimlemist. Kõrgushüppelattki oli ühtedel üles seatud. Käisid katelokkidega kuskil pudru või supi järel. Ülevalt kalda seest vaatluspunkti olid nad hästi näha. Südapäeval pidasid lõunavahet, ei tulistanud. Aga õhtul pimedas tikkisid tihedalt ning täpselt. Ja ohtlikult. Jalgrajale, teeristile, üksiku põõsa pihta... Nagu mõõdetult. Kohad olid neil päeval valgega kunagi sisse lastud, majanurgad ja metsarajad ambrasuuri kohale taskulambist valgustatud skaalale joonistatud. Kuulipildujalt ulatus näite- traat üles — keera prits paika ja tinista. Või paistab see ainult tagantjärele nii? Ikkagi kolm aastakümnet pluss skleroos.

Endamisi meenutada, rääkidagi on lihtsam kui kirjutada. Mustaga valgele jääb ju dokument. Ühe olen minagi juba jätnud. Oma raamatuga sõjapäevadest. Seal pajatab keegi Peeter Poligon. Ärgu lugeja pahandagu, kui ma selleski kirjatükis veidike tikun Poligoni Peetri selja taha. Too oli sedasorti karakteriga mees, et kippus teinekord natuke vilistama. Kui vahele hakkas jääma, tegi tobeda näo ja laiutas käsi — temale paistnud asi nimelt niimoodi.

Kenasti ütles ühel vestlusõhtul Kirjanike Maja saalis endine sõjamees Lembit Remmelgas. Ta avaldas arvamist, et me polekski kõigile neile raskustele suutnud vastu pidada, kui poleks säilitanud huumorimeelt, elulusti ja optimismi. Loomulikult polnud see päris niimoodi, et poleks suutnud vastu seista, aga ilma igapäevase naljaivata oleks tüki raskem küll olnud.

Elu lõpuni püsib meeles hetk, mil hakkasin tajuma, et meie 23-ndas suurtükipolgus eksisteerib niisugune mees nagu Hardi Tiidus.

... Kuskil Leedumaa metsades. Polk on pehmele samblasele lagendikule üles rivistatud. Mehed seisavad sookailude ja mustikavarte sees.

ROBERT VAIDLO

Toimub väeosa pidulik ülevaatus. Ees ootab järjekordne minek. Kuskile. Lepalattidest on kokku klopsitud elementaarne tribüüangi, mis kannab küll ainult mõnda, aga see-eest kõrges auastmes meest. Papaa-hadega.

Kõned.

Seejärel käsklused, kõlavad ja pidulikud nagu niisugustel puhkudel ikka.

«Polk, kuulata minu käsklust!»...

«Polk — parrrem pol! Paraadsammumu...» Vahepeale seletus, et need üksused sealtkaudu sedamoodi, teised todamoodi, ja siis paneb viimane komando polgu liikuma: «...maaarss!»

Mitusada jalga hakkavad korraga sammalt sõtkuma. Kõrged kasvud segavad.

Ja mürtsuvat orkestrit pole. On küll mehed, kes lähevad jälle lahingusse, aga üürgavaid vaskseid pasunaid ja põrisevaid trumme pole. On vaid üks suur sahin ja suur vaikus. Ühtekokku üks suur sahisev vaikus.

Ja siis hakkab kuskilt rivi eestpoolt kostma kõlav ja selge vile.

Ti-tiit-ti-dit, ti-dididi-tit, ti-tiit, ti-dit, ti-dididi-tit...

Kuigi vile on ja jääb üksikuks, saab polk sellest oma sammule otsekohe rühti juurde. Polk marsib! Paraadi ülemused võtavad vilistaja rivist välja ja seavad ta seisima lattidest kokkulöödud tribüüni juurde.

... ti-tiit-ti-dit, ti-dididi-tit...

Meeleolu on teine. Üritus on ilmet võtnud.

... ti-dit-ti-tit, ti-dididi-tit...

Suurtükipolk läheb rindele. Mehed marsivad ja polgus on mees, kes üksipäini oskab nii kenasti ja valjult vilistada. Ning minejad pole enam ammugi lihtsalt harilikud suurtükiväelased. Pärast Novosokolnikit kannavad nad oma lahingulipul Suvorovi ordenit ja polk ise kaardi-väepolgu nimetust.

Agas võib-olla polnud seegi üldse nii. Poligon ju vahel, teate... Ja Hardi ise on ka kena riukamees.

Neid kordi aga küll keegi teiseks ei kõnele ega ümber ei lükka, kui kogunesime jälle kuskile küüni või sara alla, kus Hardi Tiidus tegi oma kaaslastega isetegevust, väsimatult esinedes alati armetult vahelejääva sturmbannführeri või mõne väiksema saksa ülemuse osas. Meie naersime oma ramedahälset naeru ja läksime pärast seda kõik koos taas taplusse.

Me pidime olema suutelised läbima kiirmarsil pikki vahemaid, kaheksa kilomeetrit tunnis, ja otsekohe paiskuma lahingusse. Kui vahepeal oli ka nalja saanud, paistis kõik muidugi mõnevõrra kergem.

Tookord igapäevaste tegude selekteerimisele ei mõeldud. Tagantjärele neis sobrates tunduvad enda omad lahjad nagu väliladudest läbi-käinud viin. Kuskil diviisi laos võis see olla nelikümmend kraadi või natuke vähem, aga missuguse vahepealse jaotaja suu siis seinapragu oli! Eks sedajagu soristati konnapiiritust asemele. Agas aitas niisugune. Ühe meie mehe pani veel päris purju, kui too kord ratsahobusega üksipäini viina järel käis, tagasiteel terve pudeli kurgust alla kulistas, oma parema jala ojas kubemeni märjaks kastis ja meile seletas, et pudel olla tal kaenlas katki läinud. Nii hoolega hoidnud, et pigistas

ROBERT VAIDLO

puruks. Mine sa tagantjärele taba, kuidas täpselt oli. Igatahes hobuse kaela ümbert hoidis ta tõesti hästi kõvasti kinni, kui patareisse tagasi jõudis.

Kord, juba rahua ajal, oli tarvis kesköö paiku Piritas bussijaamast koju saada. Tol aastal ei tasunud taksodest veel valju häälega rääkida. Autobusse oli vähe, käisid harva ja lõpetasid sõitmise vara.

Aga näe, seal ronib «Pobedasse» sulle teada mees. Ühe jalaväeüksuse endine pealik. Tema sind sitikat muidugi ei tea, aga sa võid ju ennast talle meelde tuletada. Ega tsiviilriietel paguneid ole, et ei sünni...

Juba vist küsimise maneerist taipas autosse istuja, et kah üks sealt läbitulnuist. Nii et kebi aga randuletti sisse.

«Mäletad, kui sa mu Tondil neljaks päevaks kartsa istuma panid?»

«Eh-heh-hee. Mis sa ajad. Pole olnud niisugust asja. Ei mäleta.»

Oli küll. Mina mäletan. Sina ainult praegu ei aima, et ma räägin seda uhkustundega, mitte etteheitmiseks. Sellepärast uhkustundega, et just sina panid. Et teha ennast asjaliseks niisuguse ülemusega, nagu sina olid. Su omad poisidki, keda sa oma ägeduses vahel küll seda- ja teistmoodi nuhtlesid, needsamad sinu omad poisid hindasid sind kui komandöri kõrgelt ja rääkisid, kui kange sõjamees sa oled. Mäletad, kui tankikomandör kahtles, kas maakitsusele sõita — võivat jääda kotti. Ja üks teine äge komandör tõmbas püstoli kabuurist välja ning ütles, et sõitku talle järele, tema läheb ees. Ja läkski. Ja läksidki! Ning ükski kuul sind ei võtnud, kuigi neid lendas seal nagu parme palaval päeval. Tehumardi oli sul siis juba seljataga. Sinu lahingukuulsusele lisandus veel Saaremaa lõplik vabastamine. Üks Saaremaaa vabastajaist. Me kõik olime ja jäime ise ju alati ainult üheks. Alles kõik need võidus veendunud sõjamehed kokku moodustasid selle kirjeldamatult suure jõu, mis pani vaenlase lõpuks Berliinis Reichstagi juures põlvili. Alles kõik need miljonid, paljudest rahvustest mehed, need üksmeelsed mehed ühtekokku oli see armee, kes kirjutas ajalukku, maikuu üheksanda päeva peale kuldkirjaga mõiste Võidupüha, mida nüüd igal aastal pühitsetakse ja tänavu eriti. Selle päeva maailmamahulise tähtsuse ärakirjutamiseks jääb minu meelest ükskõik kui kange kirjasulg ikkagi nõdraks, nagu vanasti armastati öelda. Nii suur on see päev.

Aga kartsa panid sa mu ikkagi, sinna kasarmuvaremete keldrisse, kus pirn hõõgus ainult ajuti ja siis ka nagu soe silm. Üksnes lumesulamiselt vett tilkus laest pidevalt ja korralikult. Sellegi poolest ei ole ma sulle pahane, sest mind ei viinud sinna keldrisse sinu pahatahtlikkus, vaid minu enda jonn. Kuid ega mul kartsas igav olnud. Sinu ägedus ja mõningane ülepingutamine oli meid sinna hulganisti kokku nõristanud. Tagalaolukorra asi. Aga ka nois maa-alustes varemetes ei olnud sul kui sõjamehel halba mainet. Sind hinnati julgeks. Koguni hulljulgeks. Nimetati ka hulluks, mis rindekomandöri kohta öelduna minu arvates tähendab täpselt sama mis eelmine mõiste. Sa pidid oskama ise lahingusse minna ja sinna viia ka oma mehi.

Ma jäin lihtsalt lollilt vahele. Mitte sellega, et ma teise üksuse tallivanemana lasin tolle keldri kõrvale, kuhu sina oma meestel käskisid toidulao sisse seada, sõnnikut edasi vedada. Niisugused kaks asja loomulikult kokku ei passi. Aga minul oli oma ülemuselt käsk ja selle äramuutmiseks tulnuks sul temaga rääkida. Mind vedas alt hoopis Ali-

Baba. Rautamata hobuseid ei tohtinud vedudesse saata. Muidugi teadsin seda, aga mul hakkas Ali-Babast hale. Juba päris terve, ainult laatsaretis ei leidunud nii pisikesi raudu, kui sellele eeslitaolisele kõrvalii-gutajale tarvis läks. Sellesama mustasilmse ülielava loomuga väikese valge ruuna rahutus maksiski mul need neli päeva. Saatsin ta sõnniku-koormaga välja, las proovib vähegi tõsisemalt liigutada, enne kui jälle rindele läheb. Toosama Ali-Baba võttis kätte ja prantsatas oma tormakuses sinu jäisele staabiesisele ristseliti maha, kõik neli jalga vaatamiseks püsti taeva poole. Muidugi oli ta paljasjalgne. Nägijate hulka sattus ka üks sinu lähikondlastest. Alles siis saatsid sa kui garnisoni ülem püssimehed mulle talli järele.

Agaga nagu ma juba ütlesin, polnud sellest midagi. Varsti läksime kõik uuesti jälle rindele, kus niisugused ja teised pisikesed tagalaintsiden-did muutusid mõnusateks muieteks. Tookord Piritalt linnasõidul sai niisama suusoojaks meenutatud. Kui päris aus olla, siis lihtsalt mõista antud, et oleme ennegi kahekesi kokku juhtunud, kuigi sina olid kõrge ülemus ja mina...

Võib-olla kavatsed vastu vaielda, et midagi selletaolist polnud. Niisugusel juhul arvesta, et võin kõik korrastealt Poligoni kraesse keerata. Tema lihtsalt ajas jälle segamini, kedagi või midagi.

Tolle aja sündmuste kohta protokolle suurt ei kirjutatud. Et võtad ja vaatad järele. Tookord märgiti maha ainult suured sündmused. Vabastaja vägi tegi seda oma mehisuse ja oma verega. Iga jalatäis maad, mis vallutaja käest tagasi võideti, nõudis mõlemaid.

Kord udusel varahommikul Kuramaa rindel nägin ühte uljast ratsanikku kihutamas päris eesliini lähedal. Teadjamad seletasid, et see oli meie kindral ise. Mida temal nii ette asja oli, kes seda meile kuulutama käis. Mida sellise vaatepildi nägemine meestele tähendas, tean täpselt. Meie oma kindral ratsutas seal!

Oleksin lähemalt vaadata saanud, oleksin kindrali musta täku otsekohe ära tundnud. Olime tollega teretuttavad. Sealsamas Tondi maneežis läkitas ta mulle ootamatult niisuguse tulise «tervituse», et lõi vöö küljes rippuva pika pussi peaaegu vinklisse. Poisid pärast parastasid, et mis sa lähed kindrali hobust nii lähedalt kõõritama.

Agaga jällegi... Võib-olla nii mõnigi seik ja sündmus ainult paistab alles tagantjärele niisugune. Ega kõiki neid päevi, nädalaid, kuid, talvi ja kevadeid, suvesid ja sügiseid pole sugugi kerge tänasesse tuua niisugustena, nagu nad tegelikult olid. Palju siis majakatust pea kohale juhtus! Tükati lausa lageda all. Või maa sees. Ei kõha ega nohu, ei mingit tõbe. Ja milline suurepärane uni, kui magamiseks mahti jäi. Maa su all põrub plahvatustest, pea kohal taevas, pilvine või selge, vihmane või lumesajune, aga sealtki võid ohtu oodata. Sellepärast me selgeid ilmu väga ei ihaldanudki. Eriti tol ajal, kui saksa õhuvägi veel jõus püsis. Lennuilmadega proovisid ta ründemasinad sulle kaela poetada lõhkekehi, mille vilin luust ja lihast läbi lõikas. Juba see võigas vilin surus su nii maa ligi kui vähegi võimalik ja natuke rohkemgi. Viibisin lühikest aega koos mehega, kes kord pommitamise alt ain-sana oli pääsenud. Üksainus väike nurk suurest hoonest oli imekombel terveks jäänud. Selles nurgas seisis tema ase. Paljas lennukimootorite mürin ajas mehe paanikasse. Ei vaadanud, kas omad või võõrad, muud-

kui pani jooksu. Ükskõik kuhu, ükskõik mis suunas. Vilin võttis täielikult mõtlemisvõime.

Küllap vaenlane seda psüühilist survet arvestas. Narva vabastamise lahingute lõppjärgus, kui sakslaste õhujõud olid sealkandis juba verest tühjaks jooksmas, pildunud nad öösiti alla tühje bensiinivaate, põllutööriistu ja muud kola, mis langedes õhu õudsel undama pani. Et need just nimetatud asjad olid, ei julge vandega kinnitada. Pähe ühtegi ei tulnud, otse kõrvale ka ei kukkunud. Aga tugevalt vastu maad sai undamiste pärast, millele ühtegi plahvatust ei järgnenud, küllalt oldud.

Selsamal ajal kuuldus Narva all ka teistmoodi heli, niisugune, mis sundis pead tõstma ja vedas suunurgad ülespoole. Meie katjuušad! Saaremaa mehed hindasid katjuušade tulelöögi vägevamaks koguni saare õllest, mis pidi olema nii kange, et kuhu kübe kukub, sinna kärn kasvab. Katjuušade muusika tundus nii võimas, et näis, nagu ei kasvaks kahel aastal enam rohtugi selle paiga lähedal, kuhu nad tulistasid. Nõnda segamini keeras. Pidid küll laskma ainult kompassi järgi, aga mis täpsust sellistel võimsatel tarviski. Peaasi, et suu õigele poole.

Nali naljaks, aga kus need rohelistele veoautodele paigutatud võimsad raketrelvad platsi ilmusid, seal hingasid mehed kohe kergemalt ja lugesid lahingu juba ette võidetuks. Kuigi katjuušade mürsud lendasid nii aeglaselt, et loe neid nagu põrsaid taeva all tükikaupa. Öösel oli igapähe vägev tulejutt taga. Praegu filmiski vaadatuna toob veel tugeva tunde südame alla. Sakslaste reaktiivriist, mida me kriuksuks kutsusime — väljalaskmisel tekitas see võigast heli, nagu oleks keegi metall-lusikaga hiiglapaja põhja kaabanud —, oli katjuušade tulelöögi võimsuse kõrval kõõme. Kuigi tal olid samuti väga suure löhkejõuga mürsud. Vaikselt tulid, õhus ei vilistanud, aga plahvatasid ilmkärakaga, ümberringi kuumus ja sädemete meri. Kriuks samuti nalja ei mõistnud ja surus mehed juba oma «kaapamisega» maha. Tema pärast õpetasin ma isegi oma tookordse lahinguratsi komando peale pikali heitma. Muidugi jäi ta alati lootusetult hiljaks. Esimesed kärakad olid ammu käinud, kui tema ükskord küljeli viskas ja siis veel pikalt oma peakolu seadis. Aga ikkagi.

Teekonnal Kurski, kus mullu suvel sai armees teenivat poega vaatamas käidud, rabas mind ühe asustatud punkti ees lausa lummus. Rohe-lusse uppivate majade kohal, just nimelt kohal, paistis korraga vana hea tuttav — katjuuša! Päevinäinud, praegu juba väga tagasihoidlikuna tunduv sõjaaegne veoauto, kaldus relssidel tulistamisvalmis mürsud, seesama meeste lahingutes nii palju julgust ja võiduveendumust juurde andnud katjuuša oli paigutatud mitme meetri kõrgusele pjedestaalile. Minu jaoks lõhnas ta praegugi veel lahingutest. Pildistasin teda mitmest kandist, erinevate rakurssidega, lähemalt ja kaugemalt, seadsin oma naist ja tütart katjuuša foonile, fotografeerisin nii, et koos vana sõjamasinaga jääks pildile ka minu «Moskvitš»...

Mul oli tema juurest lihtsalt kahju ära tulla. Kuigi minu sõjaaegade tuttav oma kõrgel pjedestaalil ei moodustanud eriti võrratut kunstiansamblit, mõtlen tänutundega inimestele, kes meie vana hea katjuuša üles kõrgele, juba kaugelt ärapaistvale aukohale seadsid.

Nii on mälestustega. Ühele ronid või redeliga järele ja katsud käega, teist enam ei taba. Näiteks nõukogude sõjamehe vaprust ja mehisust,

ROBERT VAIDLO

sitkust ja vastupidavust, mille nimel needki read siin on lõppkokkuvõttes püütud kirja panna.

Kolmkümmend aastat on sõja lõpust — Võidupäevast. Imelik, asjaosalistele endile ei tundugi see aeg teab kus mägede taga. Pruugib ainult kokku saada ja alustada — kas mäletad —, kui mingi hiiglamagnet tõmbab tolle aja sedavõrd lähedale, et vahepealsed aastad kaovad hoopis. Needsamad, mis on toonud meile kõigile ütlemata palju head ja pakkunud rohkeid rõõme, aga ka hõbetanud kunagiste kaaslaste pea ja kortsutanud palge. Võlusõnad — kas mäletad? — muudavad nad sinu jaoks endiselt sirgeiks ja saledaiks noorteks meesteks, kellest paljudel oli sõjapäevil mäletada ainult lapsepõlv ja kooliaeg. Nende endiste semudega koos tuleb aastate tagant uuesti meelde...

Aga ei. Ma valin hoopis telefonikettal soovitud numbri ja pean pingutatult meeles, kellele helistan.

Tuut. Tuut. Tuut...

Pingutan küll, aga tuututamise sekka kostab ometi kuskilt läbi, küll vaikselt, aga kostab

... ti-tiit-ti-di, ti-dididi-di...

Herman Sergo

KAKS KILDU*

IRMA

Olin divisjonis varsti omainimene, keda kõik Artjomiks kutsusid. Seersandipagunitele vaatamata anti mulle tõlgi koha täitmise eest ohvitseri söök ja ka palk. Sageli kutsusime üksteist vastava keele oskuse järgi kas «sakslaseks», «soomlaseks» või «inglaseks». Meie hulgas oli koguni «hispaanlane», õigemini «hispaanlanna», ees- ja isanime järgi Maria Semjonovna. Mina aga sain hüüdnimeks Universaal.

Ühel rünnakupäeval meie divisjon peatus ja mulle tehti ülesandeks ronida oma vastuvõtjaga suure kuuse latva soomlasi avastama. Istusin oksal ja kruttisin aparati, aga kuulda polnud midagi. Sealsamas töid mõned mehed puu alla kusagilt leitud pika redeli. Seda mööda tuli üles kogukas ja naiselik leitnant Irma. Roheline seelik ja pluus, pisike revolvritasku vööl. Pilotka alt esiletükkiv pruun juuksepuhmas kuuseokkaid täis.

«Tulin sulle appi, Arteemi,» ütles Irma soome keeles. «Muide, asjata püüame, nad on juba kaugel.»

«Mis abi mulle vaja on, kui ma isegi midagi ei tee?» tõrjusin naljaga. Kuid tavaliselt rahulik ja huumorimeelega Irma jäi tõsiseks. Vaatasin teda terasemalt ning märkasin ta silmalaugudel äsjase nutu jälgi. Ei hakanud pärima. Küllap laotab oma südame mu ette lahti isegi, mõtle- sin. Kui ei usalda, siis ei aita ka küsimine.

«Ütle, oled sa abielus?» küsis Irma ja vaatas mulle otsa.

«Olen küll,» vastasin.

«Lapsi ka on?»

«On.»

«Armastad sa neid?»

«Küllap vist,» vastasin Põrgupõhja Vanapagana sõnadega.

«Ütle, mis sa teeksid, kui näiteks teada saad, et su mitte milleski süüdi naine ja laps tagalas surma on saadetud? Sind aga seovad siin parteipilet ja sõdurivanne.» Irma tavaliselt sõbraliku vaatega silmad muutusid kalgiks.

Miks tuli Irma lahendust otsima just minult? Mispärast ei usaldanud ta mind lõpuni, ei jutustanud mulle kogu oma elulugu nagu Volodja? Küsimused jäid mu mõtteisse rippuma ja ma ei saanudki neile vastust. Irma süda näis lihtsalt olevat niivõrd täis ahastust, et osa kippus üle ääre.

Et me nii madalalt vaenlast avastada ei suutnud, otsustati õhtu eel aerostaat üles lasta. Alla rippkorvi määrati Irma. Pikergune ja särav,

* Teosest «Viis aastat vööra nime all».

tõusis suur õhupall vastu eharoosat taevast. Ainult terasvaierid hoidsid teda maa küljes kinni. Sada, kakssada, kolmsada, nelisada meetrit.

Kuuse otsas pidasin ka mina oma lainesektoril «kõrva peal». Korraga kuulsin kiiret soomekeelset kahekõnet: «Pekka, idas metsa kohal on must täpp, tasuks vaadata,» ütles üks.

«Läki!» vastas teine.

«Vaenlase lennuluure avastas meie aerostaadi!» hüüdsin telefoni.

«Korrake sõna-sõnalt, mida kuulsite,» nõuti staabist.

Kordasin.

«Aga miks siis Irma ei kuule?» imestati traadi teises otsas.

Kust mina seda võisin teada. Võib-olla lihtsalt ei juhtunud peale.

Kiirustades hakati õhupalli alla tõmbama. Aga juba ragises tõrjetuli, kuuldus lennukimürin ja selle sekka lühikesed kuulipildujavalangud. Kaks «soomlast» kihutasid madalalt üle metsa. Aerostaat muutus korraga suureks tulekoonlaks. Mürtsu ja praginaga langes gondel läbi kaharate männilatvade alla.

Sinna Karjala mulda Irma meist jäigi. Väike valge liivakäabas ja neljast lauast kokkulöödud obelisk, punatäht otsas.

«TRANSLEERIME SAADET FLENSBURGIST»

Vana-aastaõhtul saime ülesandeks kuulata ja tõlkida Hitleri kõne. Olin raadio kaudu kuulanud füüreri sõnavõtte ennegi, juba neil päevil, mil ta veel töötas tagasi võita asumaad ja muuta Kolmas Reich taas suurriigiks. Sõja algul lubas ta oma halli sõdurimundri alles siis seljast võtta, kui saabub võit. Hitleri kõnedele oli iseloomulik enesekindel lõviröögatus, sekka artistlikud, kuni sosinani alandatud mõõnad. Polnud kahtlust, et räägib mees, kelle käeviipel varisevad riigid, põgenevad monarhid, marsivad miljonitesse küündivad armeed. See oli Hitleri hiilgeaeg, millele tema jüngrite silmis pidid erilise võlu andma juhi säravad lubadused.

Füüreri viimane kõne aga meenutas koera klähvimist kuu peale. Lahingud käisid juba Saksamaa piiridel, kaotus oli käega katsuda. Küll lohutas juht oma rahvast mingi salajase relvaga, jumala abiga, kes ei lase barbaritel vallutada püha Saksamaad, jne., kuid see kõik polnud enam see mis enne. Hitleri häälest kostis väsimust ja eneseusk oli kadunud.

Pikkamisi roomasid pimedad talvekuud. Viiburi all relvad vaikusid, nagu kõikjal mujalgi Karjala rindel. Soomlane oli mõistuse pähe võtnud ja sõdis nüüd kaugel põhjatundrates oma endise liitlase sakslasega. Läänes liikus Punaarmee üha enam Berliini poole. Levitanil oli tegemist, et kõiki vabastatud asulaid, linnu ja rajoone raadio kaudu rahvale teatavaks teha, sagenesid Ülemjuhatuses käskkirjad kaardiväelaseks nimetamise kohta jne. Kõik niisugused teated muutusid sel talvel igapäevasteks, kuid neid oodati alati ahnelt, sest iga säärane teade tõi lähemale võidupäeva.

HERMAN SERGO

Hakkasime juba ootama Berliini langemist, hetke, mil Hitler oma koopast käppapidi lagedale tiritakse ja rahvale vaatamiseks raudpuuri pannakse.

Ühel udusombusel aprilliõhtul tulime Volodjaga divisjoni kinost. Pärast seansi oli alanud radioola saatel jalakeerutus, kuid ei mina ega mu «sekretär» polnud suuremad tantsumehed, ei olnud meil kummalgi ka oma tüdrukut.

Tulime oma tsitadelli, mansardkorruse tuppa, kus oli valge, soe ja kodune. Tänu majandusmehele Batjukovile leidus meil köögikapis serviis, puhtusest kiiskaval pliidil särasid alumiiniumkastrulid ja pannid, toas oli pehme mööbel, pildid seintel. Juba ammu ei võtnud me toitu divisjoni üldköögist, vaid lasksime endale kuivaineid välja anda otse laost. Batjukov valmistas meile kusagilt hangitud kokaraamatu kaasabil hõrgutisi, mida rahuajalgi otsida annab. Serjoža ise oli juba liig-söömisest nii lai, et vaevalt mahtus uksest läbi. Ka mind hakkas kum-mardumisel nagu miski segama ning saabaste jalgatõmbamine võttis ähkima ja puhkima. Ainult Volodja kitsas nägu ei kosunud, pluss oli endiselt avar, jalad nagu kaks orki tohtu laiades saapasäärtes. Temale rikkalik söök ei mõjunud.

«Olen juba lapsest saati nii ära nälginud, et mind ei ravi ei linnu-piim ega ööbikukeeled lõolaulukastmes,» kurtis Volodja ning kandis rõõmuga oma kerget koormat.

Päevane töö oli tehtud, aeg magamaminemiseks veel liiga varajane. Keerasin Stokholmist rütmimuusikat ja võtsin kuurist leitud soome-keelse päeviku, kus keegi seitsmeteistkümneaastane tütarlaps (küllap meie maja endine elanik) oma rõõmusid-muresid üsna värvikalt kirjeldas. Too noor soomlanna oli väga ettenägelik ja muretses juba praegu, kuidas kunagi kauges tulevikus saaks vältida oma selgroo ülemise osa ettepoole kõverdumist, s. o. küüru, mis on, nagu ta kirjutas, «enamasti iga vanaeide pärisosa». Säärase saatuselöögi ärahoidmiseks otsustas ta juba nüüd magades loobuda pehmest asemest ja padjast, lamada ainult kõvadel laudadel ning selili, pea, kael ja selgroog ühel tasapinnal. Päe-viku kirjutaja nimi oli Marja-Liisa.

Just seal, kus Marja-Liisa oma elu esimese suudluseni jõudis, löigati Stokholmi rütmimuusika nagu noaga pooleks ja diktori hääl teatas:

«Transleerime saadet Flensburgist. Väga tähtsad uudised!»

Marja-Liisa päevik võis oodata. Siin lõhnas asi sensatsiooni järele. Kahmasime Volodjaga paberilehed ja pliiaitsid.

«Siin Flensburg. Kõneleb suuradmiral Dönitz,» jätkus saade juba saksa keeles. Liigutusest värisev vanamehehäääl teatas Hitleri äsjasest enesetapust ja sellest, et füürer olla tema, suuradmiral Dönitzi, mää-ranud oma järglaseks. «Minu esimeseks ülesandeks olgu päästa saksa rahvast niipalju, kui sõda antud olukorras seda võimaldab,» lõpetas admiral üsna lootusetul häälel.

Seejärel kõlas Rootsi ringhäälingus pärast palju diplomaatilisi sekeldusi sünnitanud leinamarss, mida mina enam kuulama ei jäänud.

Leidsime kinosaalist oma polkovniku ja kandsime ette. See ei osanud järsku muud paremat, kui kihutas revolvrüst paugu lakke. Tantsi-vad paarid pörkasid nagu vastu nähtamatut seinu, radioolamees naksas

HERMAN SERGO

muusika vait, kogu saal jäi kuulama. Ning siis pöruatas polkovnik meilt kuuldud uudise välja.

Mehed korjasid majadest söögilauad, intendandid kombineerisid viina ja tüdrukud leidsid suupisteid. Korraldasime Hitlerile uhked peied.

Ainus, kes sellest märulist kõrvale jäi, oli divisjoniülema autojuht, keda kiirsõnumiga ringkonnastaapi saadeti. Järgmisel päeval avaldati sealt meile kiitust, sest olime olnud esimesed, kes suure rõõmusõnumi eestrist kinni püüdsid.

Võidupüha hommik koitis meile Viiburi raudteejaamas, kus meie väeosa vagunitesse paigutati ja Valge mere äärde Kemi linna üle kolis.

Hugo Angervaks

ÕIGE POOLE VALIMISEST

Kord elas mees,
kes siis,
kui neljakümnes aasta
me sünnimaa lõi vabaks
kodanluse saastast,
ei osanud ta valida
ühtainsat õiget poolt.
Ta kartis kaitseliitu,
kartis presidenti,
kaitsepolitseid . . .
Ka uue võimu meestele
ta ütles aralt — ei!

Tal polnud maad,
ei mingit vara,
ja oma elukutselt
polnud suli ega varas,
sest käed tal olid kuldsed
igaks tööks.
Ja ometi ta kartis valgeid,
pelgas punaseid . . .
Ning uue võimu meestele
ta ütles aralt — ei!

Siis tulid hitlerlased.
Mees sai hirmušoki,
lõi verest ära,
pelgas vareseid . . .
Kord naaber koputas
ta õlale ja ütles:
«Ei tahtnud punaseid,
nüüd kaasa löö,
sest olukord on muutund üleöö!»

HUGO ANGERVAKS

Kuid mees ka seekord
ütles ikka — eil

Siis tehti leegion,
mis pidi väljendama,
et eesti rahvas
hitlerlasi tahab.
Ei mehelt küsitud,
kas tahab või ei taha,
ta selga saigi
hitlerlaste vormi.

Nüüd juba hitlerlased
kandsid hoolt,
et mees saaks väljaõppe,
oleks hästi toidet.
Ta langes Narva all
ja jälge tasta ei jäänud,
sest oli kartnud valida
ühtainsat õiget poolt.

1974

Mihhail Šolohhov

NAD VÕITLESID KODUMAA EEST

KATKENDID

Sinises, pimestavalt sinises taevas lõõskav juulipäike ja harvad, uskumatult valged pilved, mida tuul laiali ajab. Tee peal tankiroomikute laiad rööpmed, tugevasti halli tolmu sisse vajunud ja autorataste jälgedega risti-rästi läbi põimunud. Ja kummalgi pool nagu kuumusest väljasurnud stepp: roidunult lamandunud rohi, tuhmilt, elutult valendavad soolakud, helesinine värelev udumine, somp kaugete kurgaanide kohal, ja niisugune vaikus ümberringi, et juba kaugelt kuuleb susliku häälistsust ja veel kaua väreleb leitsakulises õhus rohutirtsu punakate tiibade kuiv sahin.

Nikolai sammus esimestes ridades. Künka tipul vaatas ta tagasi, haarates ainsa pilguga kõiki, kes olid ellu jäänud lahingus Suhhoi Ilmeni küla pärast. Sada seitseteist sõdurit ja komandöri — viimastes lahingutes kõvasti pihtasaanud polgu jäänused — astusid tiheda kolonnina, väsinult jalgu järele lohistades ja tee kohal pilvena keerlevat mörkjat stepitolmu sisse neelates. Kergelt longates kõndis teeserval ka põrutada saanud kapten Sumskov, teise pataljoni komandör, kes oli pärast majori surma võtnud endale polgu juhtimise; nii nagu ennegi kiikus seersant Ljubtšenko laial õlal pleekinud kattesse mässitud polgu lipu varras — lipp oli saadud just enne taganemist, see toodi polku kuskilt põhjatust teisest ešelonist —, ja ikka niisamuti astusid teiste kannul rivis kergemalt haavatud sõdurid määrdunud, tolmuste sidemetega.

Oli midagi ülevat ja liigutatavat purukslöödud polgu aeglases liikumises, nende inimeste mõõdetud sammus, kes olid lahingutest, kuumusest, unetutest öödest ja pikkadest rännakutest ära vaevatud, kuid valmis iga hetk uuesti hargnema ja lahingut vastu võtma.

Nikolai libistas pilgu üle tuttavate, kõhnunud ja tumenenud nägude. Kui palju oli polk kaotanud nende neetud viie päeva jooksul! Nikolai tundis, et tema kuumusest pakatanud huuled värisevad, ja keeras näo ruttu ära. Ootamatult kurku tõusnud klomp pigistas kramplikult kõri, ta laskis pea alla ja vajutas tulise kiivri silmadele, et seltsimehed ei märkaks tema pisaraid... «Olen omadega läbi, täiesti liimist lahti...

MIHHAIL SOLOHHOV

See tuleb palavusest ja väsimusest,» mõtles ta tinaraskeid hõõrdunud jalgu vaevaliselt tõstes ning kõigest jõust püüdes teistega sammu pidada.

Nüüd kõndis ta tagasi vaatamata, suunas nürilt pilgu maha, ja samas kerkisid nagu painavas unenäos silme ette imelikult eredalt mällusööbinud pildid äsjasest lahingust, mis oligi pannud aluse praegusele suurele taganemisele. Jälle nägi ta visalt mürinaga mäekülge pidi roomavat saksa tankilaviini, edasi sööstvaid tolmu mattunud automaatureid, plahvatuste musti sambaid, naaberpataljoni sõdureid, kes põllul niitmata nisu sees hajutatuna ülepeakaela taandusid... Ja pärast — lahing vastase motoriseeritud jalaväega, väljatung piiravast poolrõngast, hävitav tuli tiibadelt, kildudest mahaniidetud päevalilled, soonilist toru pidi mürsulehtrisse tunginud kuulipilduja ja tapetud kuulipildur, kelle plahvatuslaine oli paisanud eemale selili ning üleni katnud päevalille kuldsete õielehtedega, millele oli kummalisel ja kohutaval viisil piserdatud verd...

Saksa lennukid olid tol päeval neli korda käinud polgu rindelõigus eesliini pommitamas. Neli vastase tankirünnakut oli tagasi löödud. «Me võitlesime hästi, aga ei pidanud vastu...» meenutas Nikolai kibedalt.

Ta sulges hetkeks silmad ja nägi uuesti õitsvaid päevalilli, nende rangete ridade vahel kobedal mullapinnal väänduvaid kassitappe, tapetud kuulipildurit... Ta mõtles seosetult, et päevalilled on rohimata, küllap seepärast, et kolhoosis ei jätku töökäsi; mõtles, et paljudes kolhoosides seisavad päevalillepõllud praegu niisamuti kevadest saadik kitkumata, umbrohtu täis, ja et kuulipildur oli nähtavasti täitsa poiss — miks siis muidu sõdurisurm talle armu heitis ja moonutamata jättis, nii et ta lamas täiesti tervena, käed maaliliselt laiali, päevalille kuldsete õielehtede varjul nagu tähelipu all. Aga siis mõtles Nikolai, et see kõik on jama, tal on tulnud näha paljusid toredaid poisse, keda mürsukillud olid rebinud tükkideks ja julmalt ning õudselts moonutanud, kuulipilduril vedas lihtsalt kogemata: lööklaine prahvatas, ümberringi varisesid noored päevalilleõied ja lendasid pehmelt tapetud poisi peale, riivasid tema nagu nagu viimne maapealne paitus. Võib-olla oli see tõesti ilus, kuid sõjas tundub väline ilu pühaduseteotusena, seetõttu jäigi talle kauaks meelde see valkjast pleekinud sõduripluusis kuulipildur, kes oli heitnud kuumale mullapinnale tugevad käed ja midagi nägemata suunanud siniste tuhmunud silmade pilgu otse päikesesse...

Nikolai ajas tarbetud mälestused tahtepingutusega eemale. Ta otsustas, et küllap on praegu kõige õigem mitte millestki mõelda, mitte midagi meenutada, vaid käia sedasi suletud silmil, tabades kõrvaga

sammude raskepärast rütmi ja püüdes võimalust mööda unustada tuima seljavalu ning paistetanud jalgu.

Teda piinas janu. Ta teadis, et vett ei ole mitte üks piisk, aga sirutas siiski käe, loksutas tühja plaskut ja neelas vaevaliselt suhu valgunud paksu kleepuvat sülg.

Kõrgendiku nõlval oli tuul tee puhtaks limpsinud, tolmu kokku riisunud ja ära pühkinud. Ootamatult valjusti kõmasid nüüd paljal maapinnal seni liivatolmu peaaegu kuuldamatuks mattunud sammud. Nikolai avas silmad. Alamal paistis juba küla — ligi poolsada valget kasakatalu keset aedu — ja ülespaisutatud stepijõe avar veeväli. Siit kõrgelt vaadates näisid erksalt valendavad majahütid nagu juhuslikult rohule puistatud jõekivikesed.

Kogu aeg vaikides marssinud sõdurid elavnesid. Kostis hääli:

«Siin tuleks teha peatus.»

«No kuidas muidu, tegime täna oma kolmkümmend kilti.»

Nikolai selja taga matsutas keegi valjusti huuli ja sõnas kähedalt:

«Jäist allikavett pool pange nina peale...»

Nad möödusid liikumatult tiibu laotavast tuuleveskist ja astusid külla sisse. Ruuged laigulised vasikad näksisid aia ääres laisalt kõrbenud heina, kuskil kaagutas meeletlikult kana, tara taga painutasid uniseid päid erkpunased kassinaerid, vaevumärgatavalt liigatas avatud akna ees valge kardin. Sellest kõigest hoovas niisugust rahu ja vaikust, et Nikolai ajas silmad pärani ja hoidis ohet tagasi, otsekui kartes, et tuttav, ammu nähtud rahuaajapilt äkki kaob, hajub leitsakulises õhus nagu terendus.

Tiheda maltsaga kaetud platsil jäi jalaväe ühtlane astumine jälle vaikseks. Kuuldus, kuidas vastu saapasääri sahisesid longuvajunud rasked rohututid, kattes saapaid rohelise tolmukorraga, ja lämmatava tolmulõhnaga segunes äraõitsenud maltsa hõrk ja nukker hõng.

Sõda oli jõudnud ka selle ääretusse Doni steppi varjunud väikese küalani. Õuedes, tihedalt vastu taraseinu, seisid sanitaarpataljoni autod, tänavail kõndisid ringi sapööriväeosa punaarmeelased, kuhjaga täislaaditud kolmetonnilised vedasid jõe poole värskelt saetud pajulaudu, platsi ligidal aias oli aset võtnud õhukaitsepatarei. Osavalt roheliste okstega maskeeritud kahurid seisid puude all, äsja kaevatud kaevikutest väljalootitud mullal lebas närtsinud rohtu, aga jäme õunapuukokk, millel tihedalt rippusid kahvaturohelised pooltoored antoonovkad, embas usaldavalt põiktänavale kõige lähemal asuva kahuri ähvardavalt püstiaetud toru.

Zvjagintsev andis Nikolaile küünarnukiga müksu ja hüüatas rõõmsalt:

MIHHAIL SOLOHHOV

«Aga see on ju meie köök, Mikola! Ära enam noruta! Puhkust saab, ja jõevesi siinsamas, ja Petka Lissitšenko kõige oma köögiga — mis sa hing veel tahad?»

Polk asus suurde raamas aeda otse jõe ääres. Nikolai jõi väikeste sõõmudena külma, pisut soolakat vett, aeg-ajalt katkestades ja jälle ahnelt vastu pangeserva liibudes. Zvjagintsev ütles tema poole vaadates:

«Just nõnda loed sa ka poja kirju: loed, loed, siis jätad katki ja pärast loed jälle edasi. Aga mina venitamist ei salli. Ma olen selleks liiga kärsitu. Noh, too ämber siia, muidu lähed paiste.»

Ta võttis Nikolai käest ämbri, ajas pea selga ja jõi kaua, hinge tagasi tõmbamata, pikkade luristavate sõõmudega nagu hobune. Tema punase tüükaga kaetud kõrisõlm tõmbles kramplikult, hallid pungis silmad olid õndsalt vidukil. Jõi janu täis, ähkis korra, pühkis sõduripluusi käisega huuli ja märga lõuga ning tähendas tusaselt:

«Vesi pole suurem asi, niipalju on, et külm ja märg, aga soola võiks temas vähem olla. Tahad veel?»

Nikolai raputas eitades pead. Siis küsis Zvjagintsev äkki:

«Muudkui poja saadabki sulle kirju, naise käest pole ma neid sul märganud. Ega sa viimati lesk ole?»

Ja endale ootamatult vastas Nikolai:

«Mul ei ole naist. Me läksime lahku.»

«Ammu või?»

«Läinud aastal.»

«Sedasi,» venitas Zvjagintsev osavõtlikult. «Aga kelle juures lapsed on? Sul pidi neid vist kaks olema?»

«Kaks jah. Lapsed elavad minu ema juures.»

«Kas sina jätsid naise maha, Mikola?»

«Ei, tema... Asi oli nii, et tulin esimesel sõjapäeval komandeerin-gust koju, aga teda ei ole, oli ära läinud. Jättis kirja maha ja läks...»

Nikolai jutustas tõrkumata, siis aga lõpetas sõnapealt ja jäi vait. Istus mornilt, huuled kõvasti kokku pigistatud, õunapuu alla ja hakkas niisama vaikides jalgu lahti kängitsema. Ta kahetses juba endamisi, et oli rääkima hakanud. Aasta aega kandis südames tumma, sõnulväljenda-matut valu, ja nüüd äkki, asja ees, teist taga, ladus kõik välja esime-sele ettejuhtuvale inimesele, kelle hääles kostis kaastundlikke noote. Misasja ta ometi lobiseb? Mis on Zvjagintsevil tema südamevaluga tegemist?

Zvjagintsev ei näinud Nikolai norguvajunud sünet nägu, ta jätkas pärimist:

«Mis ta siis, raisk, leidis teise või?»

«Ei tea,» kostis Nikolai kuivalt.

«Tähendab, leidis!» kinnitas Zvjagintsev veendunult ja vangutas rusutult pead. «Näed, mis tegelased nad on, need eided! Sina mees missugune, said muidugi head palka ka, mida kuradit tal veel vaja oli? Kas ta laste peale ka mõtles, va litakas?»

Ent heitnud uuriva pilgu Nikolai kiivrist varjatud näkku, mõistis Zvjagintsev, et seda juttu ei maksa enam edasi veeretada. Lihtsatele ja headele inimestele omase taktiga lõpetas ta pärimise, ohkas ainult ja tammus kohmetult jalalt jalale. Tal hakkas kahju tollest suurest ja tugevast mehest, seltsimehest, kelle kõrval ta on juba kaks kuud sõidunud, kellega jagab kibedat sõduripõlve, tal tuli tahtmine teist lohutada, rääkida talle endast, ja nii ta istuski Nikolai kõrvale ning alustas:

«Ära sina tema pärast muretse, Mikola. Eks siis näe, kui sõda lõpeb. Peaasi — sul on lapsed. Lapsed, vennas, on praegu kõige tähtsamad. Mina saan sest asjast niimoodi aru, et lapsed, see on elu juur. Nende jaoks tuleb segaminiaetud elu uuesti püsti ajada, sõda pole naljaasi. Aga mis naistesse puutub, siis ütlen ausalt, et need on ühed arusaamata tegelased. Mõni keerab ennast kas või kolmekorra sõlme, et aga oma tahtmist saada. Ilma aruta elukad on need naisterahvad, küll ma neid juba tunnen. Näed, mul on siin ülemise huule peal arm? See oli ka läinud aastal. Me rääkisime teiste kombaineritega, et teeme esimesel mail mõned tropid. Tulime kõik kokku, naised ilusti kaasas, löbu laialt, pillimees kah, noh, eks sai siis natuke võetud. Viskasin mõned pitsid muidugi ka, ja naine samuti. Aga naine on mul, kuidas ütelda, nagu saksa automaat: kui täristama hakkab, siis enne järele ei jäta, kuni kõik magasinid on tühjad, tema peab oma tahtmist saama, olgu või väevõimuga.

Oli seal piduõhtul üks neiuke, ilmatu vahvalt tantsis mustlastantsu. Mina vaatan teda niisama heast meelest, pole mul ei tagumist ega eesmist mõtet, vaatan niisama muidu, aga naine tuleb ligi, näpistab käest ja sisistab kõrva: «Ära vahi!» Säh sulle, mõtlen, jälle uued vigurid, mis ma siin külas siis istun, mängin pimesikku või? Vaatan edasi. Naine tuleb uuesti ja napsab mind jalast, keeruga, nii et oleks valus. «Ära vahi!» Pööran siis pea ära ja mõtlen, et kurat temaga, eks jätan vaatamata, ilma sest lõbust. Pärast tantsu istume kõik üheskoos lauda. Naine istub minu vastu, silmad nagu kassil: ümmargused ja pilluvad sädemeid. Aga mul pakitsevad kael ja jalal sinised plekid. Vaatan jälle hajameelselt toda õnnetut neiukest ja mõtlen ise pahaselt: «Sinu kuradima pärast pean mina jumalamuidu kannatama! Sina siputad jalgu, aga mina maksku.» Nii kui sain seda mõelnud, haaras naine laualt plekkaldriku ja virutas täiest jõust minu pihta. Olin paras märklaud küll, mul oli tol ajal veel jäme sihverplaat. Usu või ära usu, taldrik

paindus kahekorra, mul aga purskas ninast ja huulest verd nagu mõnest tõelisest haavast.

Neiuuke oli muidugi hirmu täis ja kukkus ohkima, lõõtspillimees aga viskas diivanile pikali, ajas jalad püsti, naeris ja kisas mis kole: «Pane talle samovariga, tema lõust kannatab välja küll!» Mul läks silmade ees mustaks. Tõusin püsti ja saatsin ta sinna kohta, naise nimelt. «Mis sa pimeloom teed, käi — tead isegi kuhu!» Aga tema mulle rahulikult vastu: «Mis sa tast jöllitad, kuradi punapea. Ma ju hoiatasin sind.» Rahunesin natuke maha, võtsin uuesti istet ja pöördusin viisakalt teietades oma naise poole. Ütlesin: «Nastasja Filippovna, kas te siis niiviisi näitategi oma kultuursust? Igatahes arvestage, et on väga ebaviisakas teiste nähes taldrikuid loopida. Kodus omavahel me veel räägime sellest.»

Noh, pani mul peo tuksi, selge see. Huul lõhki, hammas lahti, valge tikitud särk üleni verine ja nina peas viltu ning paistes. Ei jäänud muud üle, kui pidime seltskonnast lahkuma. Tõusime niisiis lauast, jätsime jumalaga, vabandasime pererahva ees, kõik tipp-toppp, ja hakkasime kodu poole astuma. Naine kõnnib ees, mina järel nagu vaene patune kunagi. Kõndides oli tal kurjalvaimul elu sees, aga niipea kui üle läve sai, langes partsti minestusse. Pikali maas ja enam ei hinga, aga lõust teisel punane nagu peet ja vasak silm pilukil: justkui piiluks minu poole. Mõtlesin, et noh, mis sa siin enam pragad, äkki on eidel veel miskit tõsist viga. Valasin talle vett pähe, ajasin kuidagi elu sisse. Natukese aja pärast minestab uuesti. Seekord oli ka silm kinni. Jälle kallasin talle pangetäie vett kaela, ta toibus natuke, ja kus siis pani nutma ja karjuma ja jalgadega trampima.

«Sina, see ja teine,» ütles, «keerasid mu uue siidpluusi kihva, ajasid vett igale poole ja nüüd ei lähe need plekid enam välja! Petis! Vahib endal silmad peast, kui plikat näeb! Ma ei saa sinuga elada, sa elajas!» Ja muud sellesarnast. Mõtlesin, et noh, kui sa jalgu trambid ja pluusi peale mõtled, siis on sul nähtavasti eluvaim sees, elad veel ületalve, kullake!

Võtsin laua ääres istet, tegin suitsu, vaatasin, armuline proua ajas end püsti, soris kirstus, sidus oma varanatukese kompsu. Astus siis, komps käes, ukse poole ja teatas: «Ma lähen sinu juurest ära. Lähen oma õe juurde elama.» Ma sain aru küll, et tal oli parajasti kurat naha vahel, vastu rääkida ei tohtinud, jäin siis nõusse. Ütlesin: «Mine pealegi, sul on seal parem.» — «Ah või nii!» vastas tema. «Niisugune see sinu armastus siis ongi, sa ei mõtlegi mind tagasi hoida? Aga vaat ei lähe mitte kuhugi, poon enda hoopis üles, et südametunnistus sind koerapoega eluaeg piinaks!»

Mälestustest elavnenud Zvjagintsev tõi lagedale tubakakoti ja hak-

kas naerunäol pead vangutades plotskit keerama. Nikolai hoidis käes higimärgi, kuumakstõmbunud jalanartse ja naeratas samuti, kuid uniselt ja loiult. Ta pidi minema kaevule jalarätte pesema, aga ei tahtnud hoogusattunud Zvjagintsevi katkestada, tal polnud ka nii palju jõudu, et ennast püsti ajada ja palava päikese kätte astuda. Zvjagintsev tõmbas paar mahvi ning jätkas:

«Mõtlesin natuke aega ja ütlesin: «Mis siis ikka, Nastasja Filippovna, poo pealegi, nõör on kirstu taga.» Viskas kompsu maha, kahmas nõöri ja pani tagakambrisse. Nihutas lauda edasi, sidus ühe nõöriotsa konksu külge, kus vanasti rippus lapse kätki, teise otsa tegi silmuse ja pistis pea sisse. Laua pealt alla ei hüpanud, tõmbas ainult põlved kõverasse, surus lõua vastu nõöri ja ähkis mis hirmus, nagu hakkaks tõega lämbuma. Mina istusin laua ääres, kambriuks irvakil ja kogu pilt selgesti silma ees. Ootasin sutike, siis ütlesin valju häälega: «Noh, jumal tänatud, poos enda üles. Sain vaevast lahti!» Eh, kus siis hüppas laua pealt alla ja tuli mulle rusikatega kallale: «Nii et sul oleks hea meel küll, kui ma enda üles pooksin?! Niisugune siis ongi see armastav abi-kaasa?!» Suure vaevaga rahustasin ta maha. Viinauim oli mul nagu käega pühitud, ligi liiter pidulauas sissekaanitud kärakat läks tühja. Istusin pärast toda lahingut ja mõtlesin: inimesed läksid rahvamajja näitemängu vaatama, aga minul on kodus oma etendus, ilma rahata. Naer tikkus peale, aga süda oli kuidagi nukker.

Näed, mis tükke naised teevad — igavene ussisugu! Hea, et lapsi tol ööl kodus ei olnud — minu ema oli nad enda juurde viinud —, muidu oleksid surmani ära ehmatanud.»

Zvjagintsev pidas vahet ja alustas uuesti, kuid ilma endise õhinata:

«Ära arva, Mikola, et me naisega eluaeg niimoodi elasime. Ta läks mul alles kahel viimasel aastal raisku. Ja see sündis ausalt-öelda ilukirjanduse läbi.

Kaheksa aastat elasime nagu inimesed ikka, naine töötas haakijana traktori peal, ei minestanud, ei teinud mingeid muid trikke, aga siis äkki kukkus lugema igasugu juturaamatuid — ja sellest kõik algas. Läks nii suurt tarkust täis, et ei saanud enam õiget sõna suust, kõik muudkui knihviga; raamatud ajasid tal pea nõnda segamini, et luges ööd läbi, aga päeval kõndis ringi nagu uimane lammas ja aina ohkas, ja kõik kukkus tal käest maha. Nii ta ükskord jälle õhkas kangesti, siis aga tuli äkitselt minu juurde, endal sihuke imelik nägu peas, ja ütles: «Sa, Vanja, võiksid mulle kas või üks kord elus sügavat armastust avaldada. Ma pole sinu suust veel kordagi kuulnud sihukesi õrnu sõnu, nagu raamatutes kirjutatakse.» Mul kargas hing täis. «Vaat mis sest lugemisest välja tuli!» mõtlesin, talle aga ütlesin: «Nastasja, sa

oled ogaraks läinud! Kümme aastat oleme sinuga koos elanud, kolm last oled ilmale toonud, mis pagana päralt ma peaksin sulle nüüd äkki armastust avaldama? Mul lihtsalt ei paindu keel niisugust juttu rääkima. Ma ei seletanud noorest peastki midagi õrnade sõnadega, ikka rohkem kätega, ja nüüd ei tee seda ammugi mitte, ma pole nii tobe, nagu sa arvad.» Ja lisasin: «Selle asemel et rumalaid raamatuid lugeda, võiksid paremini laste järele vaadata.» Lapsed olid tõega unarule jäetud, jooksid ringi nagu kodutud, kasimata ja tatised, ja majapidamine oli kah liga-loga.

Mõtles nüüd ise, Mikola, kas see on kellegi asi? Mina ei ole kultuurse meeletulehutamise vastu, ma ise armastan kah vahel mõnda head raamatut lugeda, näiteks tehnikast või mootoritest. Mul oli igasugu huvitavaid raamatuid: traktori hooldamisest, üks oli plahvatusmootorist, diisli paigaldamisest statsionaaris, peale selle muidugi need, kus räägiti kombainidest. Kui palju ma teda keelitasin: «Võta, Nastasja, loe ometi traktoritest. Väga põnev raamat, piltidega, skeemid puha juures. Sul on vaja seda teada, sa töötad ju haakijana.» Kas sa arvad, et ta luges? Ei keda kuradit! Kirjutatas nina minu raamatute peale, nagu oleks paha haisu nuusutanud; temale anna muudkui juturaamatuid, ja veel sihukesti, kus armastus kerkiks nagu taigajuuuretis leivaastjas. Küll ma teda hurjutasin, küll katsusin heaga — mitte miski ei aidanud. Aga kätt pole ma küll elades ta vastu tõstnud, sest enne kombaineriiki õppimist töötasin kuus aastat sepa pealelööjana ja käsi muutus mul ilmatuma raskeks.

Niisiis läkski meil see perekonnaelu kiiga-kooga, vennas, sinnamaale, kui sõjaväkke kutsuti. Aga ära arva, et mul praegu, eemal olles, kergem on. Või veel. Omavahel öeldes: mitte kuidagi ei saa oma Nastasja Filippovnaga kirjavahetust korda. Ei tule midagi välja ja punkt, nuta või naera! Tead isegi, Mikola, rindel on igamehel hea meel, kui kodunt kirja saab, loeb teistele valjusti ette, näe, sinagi loed mulle oma poja kirju, aga mina ei või oma naise kirju mitte kellelegi ette lugeda, sellepärast, et häbi on. Juba siis, kui Harkovi all olime, sain tema käest kolm kirja ühe jutiga, ja iga kiri algas nõnda: «Mu kallis tibuke!» Loen ja kõrvad lähevad tulipunaseks. Kust ta selle kana-sõna küll välja kookis, mitte ei taipa, ju vist juturaamatust. No kirjutanud siis inimese moodi: «kallis Vanja» või kuidagi teisiti, aga tema, näed, «tibuke». Kodus hüüdis enamasti punapäiseks kuradiks, aga nagu rindele läksin, muutusin korrastele «tibukeseks». Ja kõigis kirjades teatab napolisõnaliselt, nagu muu jutu sees, et lapsed on elusad ja terved, et MTJ-is erilist uudist ei ole, aga siis puhub mitu lehekülge armastusest, ja sihukeste arusaamatute raamatusõnadega, et mul võtab pea huugama ja silme ees lööb kirjuks...

Lugesin neid võimatumaid kirjatükke kaks korda järjest ja sihuke tunne oli, nagu oleks viin pähe löönud. Sljussarev teisest rühmast astus ligi, päris: mis su naine ka uuemat kirjutab? Aga mina pistsin kirjad ruttu taskusse ja lõin käega, et mine parem eemale, kulla mees, ära mind praegu puutu. Tema ei jätnud: «Kas kodus on kõik korras? Näen su näost, et sul on mingi õnnetus juhtunud.» Mis ma pidin talle ütleva? Mõtlesin natuke ja ütlesin, et näe, vanaema suri ära. Siis jäi rahule, läks minema.

Õhtul istusin maha ja kirjutasin naisele kirja. Saatsin kõigile tervisi, lastele ja sugulastele, kirjutasin oma sõjaväeteenistusest, kõik nagu kord ja kohus, ja lõpuks kirjutasin veel: palun ära nimeta mind igasuguste ebasobivate nimedega, mul on oma ristnimi olemas, võib olla, et aastat kolmkümmend viis tagasi olin tööpoolest «tibuke», aga praegu olen igatahes turske kukk ja kaalun oma kaheksakümmend kaks kilo, mis sugugi ei passi kokku «tibukesega». Ja siis palun veel: jäta need armastusejutud, ära riku minu tervist, kirjuta parem sellest, kuidas MTJ-is asjad edenevad ja kes sõpradest on veel kodus ja kuidas uus direktor töötab.

Ja näe, saingi just enne taganemist tema käest vastuse. Võtsin kirja, endal käed värisevad, tegin lahti — ja sain nagu puuga pähe!

Kirjutas: «Tere, mu armas kiisu!» Ja edasi jälle neli vihikulehte armastust täis; MTJ-ist mitte üks sõna, aga ühes kohas nimetab mind mitte Ivaniks, vaid mingiks Eduardiks. Mõtlesin, et eit on päris peast põrunud! Küllap kirjutab neid neetud armastuslugusid raamatust maha, kust ta muidu selle Eduardi võttis ja miks on kirjas nii palju komasid. Ta pole elades midagi komadest teadnud, aga nüüd on kõik kohad komasid täis, ei jõua ära lugedagi, rõugearmilisel pole kah näos nii palju arme, kui temal on kirjas komasid. Aga hüüdnimed? Kõigepealt «tibuke», siis «kiisu», mõtlen, et ei tea, mis järgmiseks tuleb. Võib-olla viiendas kirjas nimetab mind Treesoriks või mõne teise koe-ranimega. Mis see siis lõppeks olgu, olen ma tsirkuses sündinud või mis? Mul oli kodunt kaasa võetud õpik Tšeljabinski traktorite kohta — seks puhuks, kui lugemishimu peale tuleb, mõtlesin siis, et kirjutatan õige sellest õpikust mõned leheküljed maha ja saadan talle, siis oleme tasa, aga pärast mõtlesin ringi. Võtab järsku südamesse. Aga midagi peab ju tegema, et teda nendest rumalustest ära võõrutada... Mis nõu sina mulle annad, Mikola?»

Zvjagintsev vaatas kaaslase poole ja mühatas tusaselt. Nikolai oli selili visanud ja magas sügavat und. Tema mustade, sorgus vurrude all valendasid puseriti hambad, aga suunurkades püsisid veel väikesed kurrud — naeratuse vari huultel.

MIHHAIL SOLOHHOV

Tankid liikusid edasi tasasel käigul, otse jalaväe kannul, ettevaatlikult möödudes koopaoravate urumügarikest, kuulipildujavalangutega kombates kahtlasemaid kohti. Nikolai nägi, kuidas umbes kakssada meetrit eespool kasvav viirpuupõõsas õõtsus nagu tuules ja kuidas sellelt kuulidest niidetuna pudenes maha lehti ja oksaraage.

Tankid tulistasid käigu pealt kahuritest. Mürsud langesid enne kõrgendikule jõudmist, enamasti põõsaste lähedusse, aga siis hakkasid plahvatuste mustad sambad kohta vahetama, liikudes edasi kaevikute suunas, ja Nikolai liibus rinnaga vastu kaevikuseina, olles iga hetk valmis kärmesti maha laskuma.

Kui tankid olid läbinud juba üle poole vahemaast ja võsani jõudes lisasid kiirust, kostsid Nikolai kõrvu aeglased käsklussõnad. Peeaegu samal ajal avasid tule tankitõrjepüsside meeskonnad ja kuulipildurid, automaatide tärinasse põimusid kuivad püssiplaksatused.

Mõnda aega jätkas tankidest mahajäänud saksa jalavägi kaotusi kandes edasiliikumist, siis aga sundis tulistamine teda pikali heitma.

Tankitõrjujate lasud tihenesid. Esimene tank peatus enne laukapuu-põõsaid, teine lõi põlema, pidi nagu tagasi keerama, aga jäi seisma, saates taeva poole nõgimusta õõtsuva suitsulondi. Tiibadel süttisid veel kaks tanki. Sõdurid hakkasid ägedamalt tuld andma, nad tulistasid tõusta püüdvat jalaväge, laskeavasid, põlevate tankide luukidest väljahüppavaid tankiste.

Kasutades asjaolu, et keskkoha katva tankitõrjuja Boržõhhi püss oli vait jäänud, jõudis viies tank läheneda kaitseliinile umbes saja kahekümne meetri kaugusele. Aga tankile roomas juba vastu jefreitor Kotšetõgov. Liibudes vastu maad, roomas väike krapsakas Kotšetõgov kiiresti edasi pruunikate koopaoravaurgude vahel ja ainult kergelt õõtsuv stepirohusiil tähistas vaevumärgatavalt tema liikumissuunda.

Nikolai nägi, kuidas Kotšetõgov ennast korruga püsti ajas, eemale sirutatud kätt viibutas ja sealsamas kohe jälle maha langes, kuna roomikuid ragistavale terashiiglasele lendas vastu tankitõrjegranaat, joonistades õhus laia kaare.

Tankist vasakul purskas õhku viltusest kahvatust leegist läbilõigatud võimas mullasammas, nagu oleks tohutu ennetundmatu lind äkki oma musta tiiba lehvitanud, ja tank pöördus kramplikult võpatades ühel roomikul ringi ning tardus paigale, keerates tule ette ristimärgiga külje.

Tankitõrjuja Boržõhhi püss, mis oli mõne minuti eest vait jäänud, tegi nüüd uuesti häält, tulistades läheda maa pealt vigastatud, abitud

külitsivajunud tanki. Kohe pärast esimest lasku hakkas tanki laskevavadest suitsu tõusma. Tanki kuulipilduja tõi kuuldavale pika laskitava valangu ja vaikis taas. Tankistid ei tahtnud või ei saanud enam välja, viivu aja pärast hakkas seal lõhkema laskemoon ning aukudest ja tummunud tornist paiskus tihedaid vahtjaid suitsupilvi.

Kuulipildujatule all pikalisurutud vastase jalavägi tegi korduvalt katsed tõusta, ent heitis iga kord uuesti maha. Viimaks läks see tal siiski korda ja ta liikus lühikeste hüpetega lähemale, tankid aga keerasid samal ajal järsult ümber ning tõmbusid tagasi, jättes nõlvakule kuus põlevat purustatud masinat.

Kusagilt, nagu maa alt, jõudis Nikolaini Zvjagintsevi kume juubeldav hää:

«Mikola! Nad said meie käest sugeda! Nad tahtsid meid võtta käigu pealt, maksku mis maksab, aga said meie käest sugeda! Ja kuidas veel said! Tulgu aga, küll saavad jälle!»

Nikolai laadis tühje kettaid, jõi plaskust lonksu vastikult sooja vett, vaatas kella. Talle näis, et lahing oli kestnud vaid mõne minuti, kuid tegelikult oli rünnaku algusest möödunud üle poole tunni, päike oli kaldunud juba kõvasti läände ja tema kiired lakkasid kurjalt kiirgast.

Nikolai jõi veel ühe lonksu, võttis kahetsusega kuivanud huultelt plasku ja piilus ettevaatlikult üle kaevikuääre. Sõormeisse löi rasket põlenud raua ja bensiini vingu, segatud kõrbenud rohu kirbe tuhahõnguga. Lähima tanki ümber põles rohi, stepirohu latvades visklesid harrad, päevavalgel peaaegu nähtamatud tulekeeled, nõlvakul suitsesid liikumatute tankide tumedad söestunud kered ja näis, nagu oleks koopaoravaurgude kõrvale tekkinud uusi madalaid mügarikke, ainult et need ei olnud enam kõik ühtviisi rusked, vaid paljud paistsid siit ülevalt vaadatuna hallikasrohelist ja lamedad, ning täpsemal uurimisel Nikolai taipas, et need on sakslaste laibad, ja südames kahetses, et noid hallikasrohelisi mügarikke pole nii palju, nagu tema oleks tahtnud...

Nõos hakkasid tärisema kuulipildujad. Nikolai peitis pea rinnatise taha; nõjatas higise selja puhates vastu kaevikukülge ning vahtis taevasse. Ainult seal külmas, kõige vastu ükskõikseks jäävas sinas polnud midagi muutunud: niisamuti tiirutas kõrgel sujuvalt stepi-kanakotkas, aeg-ajalt liigutades alt tulvavas valguses helendavaid laiu tiibu; valge, lilla servaga pilv, mis sarnanes teokarbiga ja sillerdas nagu õrn pärlmutter, seisis endiselt taevalael ja näis liikumatu; nagu ikka, kostsid kuskilt kõrgelt lihtsad, kuid eksimatult südamesse teed leidvad lõõlõõritused; ainult suitsjas vine kaugel kõrgendikul tõmbus vähehaaval

MIHHAIL SOLOHHOV

läbipaistvaks ja künkaid raamivad metsatukad ei tundunud enam kaalutult maa kohal heljuvat, vaid paistsid sinisemad, olles omandanud pilguga kombatava tihkuse...

Nikolai oletas, et sakslaste teine rünnak algab pärast seda, kui tankid ja automaaturid on püüdnud meid tiibadelt haarata, kuid sakslased ruttasid ilmselt läbi murdma teeristile, et jõuda kõrgendiku taga asuva sillutatud teeni: tankid ja neid saatev jalavägi läks nagu esimene kordki nüri kangekaelsusega otsejoont edasi mööda laipadega ülekülvatud mäeveert.

Ja jälle heitis tulega tankidest äralõigatud jalavägi paljale nõlvale pikali, ja jälle söötsid ettekihutanud tankid täiel kiirusel kaitseliini poole. Kahel tankil õnnestus seekord paremal tiival kaevikuteni välja jõuda. Mõlemad said granaadiga pihta, aga üks triikis siiski veel üle paar laskuripesa ja liikus põlevana edasi, müristades jõuetult ja raevukalt ainukese terveksjäänud roomikuga, ikka veel tulistades ja torni pöörates, kuna tulisel soomusel roomasid kiiresti sinikollased tulekeeled ja hõõguvatel külgedel kestendas kurjakuulutavalt rulli tõmbudes tume värvikiht.

Längus päikesekiired pugesis kiivri alla, raske oli vaadata ja kirbul hoida ringijooksvaid, vahel eredast päikesest varjatud tillukesi inimkogusid. Nikolai tulistas lühikeste valangutena, padruneid kokku hoides, ainult kindla peale, aga päikesest pimestatud silmad väsisid siiski, ja kui teine rünnak oli tagasi löödud, ohkas ta kergendatult ning sulges lühikeseks viivuks mõnuga silmad.

«Jälle said meie käest sugeda...» kostis kõrvalt kumedalt, ent sedapuhku tagasihoidlikumalt Zvjagintsevi hääl. «Oled sa elus, Mikola? Elus? Noh, siis on hästi. Häda on selles, et ei tea, kas meil jätkub laskeemootorid lõpuni... Sina peksad neid, aga nemad muudkui tükivad uuesti, nagu kahjulikud mardikad vilja kallale...»

Ta pomises veel omaette midagi ebamäära, aga Nikolai enam ei kuulanud: kusagil lendavate saksa lennukite bassihäälne katkendlik undamine koondas kogu ta tähelepanu endale.

«See just veel puudus...» mõtles ta, asjatult silmadega taevast kobades ning mõttes kirudes vaadet segavat päikest.

Kaksteist «Junkersit» lendasid kõrgendikust loodesse, suundudes ilmselt Doni poole. Esimesel viivul arvas Nikolai, kui oli lennusuuna kindlaks teinud, et lennukid lähevad pommitama ülepääsukohta. Ta koguni ohkas kergendatult, mõeldes põgusalt: «Pääsesime!» Ent pea-aegu samal hetkel nägi ta lennukite nelikut rivist lahku löövet ja hoogu võttes otse kõrgusesse tõusvat.

Nikolai laskus kaeviku põhja, seadis end laskevalmis, kuid jõudis viltu tema poole allasöötva lennuki pihta anda ainult üheainsa

valangu. Mootori mõirgava undamisega ühines aina valjenev pommi-
vilin.

Nikolai ei kuulnud maad vapustavat, kõikematvat plahvatusmüri-
nat, ei näinud enda kõrval raskelt üleskerkivat suurt mullavalli.
Kokkusurutud, rõhuva ja kuuma õhu laine pühkis kaevikusse eesmise
muldrinnatise, tõukas Nikolai pea jõuga eemale. Ta pörkas kiivriga
vastu seina, nii et rihm lõua all rebenes, ja kaotas teadvuse, pooliti
lämbunud ja kurdiks löödud . . .

Nikolai toibus alles siis, kui lennukid, kes olid kahe ringiga oma laa-
dungi alla visanud, juba ammu eemaldusid ja kui saksa jalavägi,
alustades oma arvult kolmandat pealetungi, lähenes visalt kaitseliinile,
valmistudes otsustavaks edasisööstuks.

Nikolai ümber kees äge võitlus. Polgu vähesed ellujäänud sõdurid
pidasid vastu viimase jõuga; nende tuli aina nõrgenes: kaitsevõimelisi
mehi oli vähe alles; juba läksid vasakul tiival käiku käsigranaadid;
allesjäänud valmistusid sakslasi vastu võtma viimase täägilöögiga. Aga
Nikolai, peaaegu mulla alla mattunud, lamas ikka veel nagu kott kae-
viku põhjas ja ahmis kramplikult nuuksudes õhku, iga kord väljahin-
gamisel põsega puutudes kaevikusse kuhjunud mullakamakaid . . .
Ninast jooksis verd, kõditavat ja sooja. See kestis arvatavasti juba
kaua, sest veri oli jõudnud vurrudel koorikuks kuivada ja huuled
kokku kleepida. Nikolai tõmbas käega üle näo ja upitas ennast üles.
Äge iiveldushoog sundis teda uuesti pikali. Siis möödus seegi. Nikolai
ajab end pooliti üles, vaatas tuhmunud silmil ringi ja mõistis kõik:
sakslased olid lähedal.

Jõuetute kätega pani Nikolai aeglaselt, piinavalt aeglaselt peale uue
ketta, vedas end pikkamisi üles, püüdis põlvili laskuda. Pea käis ringi,
väljaoksendatud toidu hapukas lehk ajas uuesti iiveldama. Aga ta sai
võitu nii iiveldusest, peapööritusest kui ka tüütust, kogu keha rammes-
tavast jõuetusest. Ja alustas tulistamist, kurt ning ükskõikne kõige
vastu, mis tema ümber toimub, üleni vallatud kahest võimsast soovist:
elada ja võidelda viimseni!

Nii möödusid minutid, mida tema mõõtis tundidega. Ta ei näinud,
kuidas lõunast mööda nõo teist serva söötsid saksa autode poole kolm
tanki KV, mida saatis motoriseeritud laskurbrigaadi jalavägi, tema
tuhmunud teadvuseni ei jõudnud otsemaid põhjus, miks umbes saja
meetri kaugusel kaevikust ahelikus lamavad sakslased äkitselt tuld
nõrgendasid ja tõtlikult tagasi roomama hakkasid, siis aga püsti tõu-
sid ja korratult jooksmata pistsid, ent mitte nõo poole, vaid loodesse,
sügava kuristikku poole.

Nad veeresid põigiti kallakust alla nagu hallikasrohelist lehed, mida
tugev tuul on küljest rebinud ja nüüd ringi lennutab, ning paljud neist

MIHHAİL SOLOHHOV

kukkusidki maha niisamuti nagu lehed, sulasid rohuga ühte ega tõusnud enam . . .

Alles siis, kui üle lehtrite hüpates tormasid Nikolaist mööda Zvjagintsev, leitnant Gološtšokov ja veel mõned sõjamehed vihast ja võidurõõmust kahvatanud nägudega, mõistis ta, mis seal õieti toimus. Tal hakkas kurgus kipitama ja nagu mööda jooksvad punaarmeeelased, nii pistis temagi karjuma, kuulmata omaenese häält; ta tahtis püsti karata ja seltsimeestega koos edasi joosta nagu varematel aegadel, ent pärast viljatuid katseid kuhugi toetuda hakkasid käed vanainimeslikult jõuetult ja haledalt edasi-tagasi siblima ja libisema krobelistel kaevikuserval. Ta ei saanud mitte kuidagi kaevikust välja . . . Nikolai vajus oiates purustatud rinnatisele, ta puhkes nutma vihast ja nõrdimusest omaenese jõuetuse üle, niisamuti õnnest, et näe — läks ikka korda! —, kõrgendikku suudeti kaitsta, ka abi tuli õigel ajal ja kolmekordselt neetud, vihatud vaenlane laseb jalga! . . .

Ta ei näinud, kuidas Zvjagintsev ja teised pärast seda, kui olid juba päris kuristiku serval põgenevatele sakslastele järele jõudnud, kukkusid tegutsema tääkidega; ta ei näinud, kuidas edasisõostvatest punaväelastest kaugele maha jäädes ja kogu raskusega haavatud jalale toetudes sammus edasi seersant Ljubtšenko — ta hoidis ühes käes kokkurrullitud lippu ja teisega surus vastu külge laskevalmis automaati; ta ei näinud sedagi, kuidas mürsust purustatud kaevikust roomas välja kapten Sumskov . . . Kapten toetus vasakule käele ja roomas kõrgendikult alla, oma võitlejatele järele; tema parem käsi, mille mürsukillud olid küünarvarre juurest otsast ära rebinud, lohises vaevaliselt ja jubedalt järel, seda hoidis koos vaid verest märgunud sõduripluusi tükk; aeg-ajalt toetus kapten vasakule õlale, siis roomas jälle edasi. Tema lubivalges näos polnud verepiiskagi ja ometi liikus ta edasi, ajas pea selga ning karjus lapselikult peenikesel, katkeval häälel:

«Pojakesed! Kullakesed, edasi! . . . Tehke neile uut ja vana!»

Nikolai ei näinud ega kuulnud midagi. Mahedas õhtutaevas oli äsja süttinud esimene õrnalt helendav täht, kuid temale jõudis kätte tume öö — pikk päästev teadvusetus.

Tõlkinud ITA SAKS

Konstantin Simonov

SÕBRA SURM

Jevgeni Petrovi mälestuseks

On vale, et võib sõber surra,
te lihtsalt pole enam koos,
ta leiba sinule ei murra
ja sinu pudelist ei joo.

Muldonnis tuisuhange maetult
te sama laulu viit ei pea,
end ühe sineliga kaetult
raudahju ääres unne sea.

On võimatu, et see, mis sidus
ja tähtis oli teie jaoks,
võiks hävineda haa vilus,
ja nagu maine kestki kaoks.

Sest hetkest, kui su sõber langes,
sa oled tema pärija,
on raev ning põlgus kaksikord kangem,
sa topelt kuulja, nägija.

Mult naine pärib armastuse
ja mälestused pärib poeg,
kuid maal, mis kõrbend sõjatules,
meid ainuüksi sõber toeb.

Ent ootamatu surma vastu
veel pole mingit rohtu ning
me õlul üha pärand raskub,
mis meile jätnud sõprusring.

KONSTANTIN SIMONOV

Kui lähivõitlusesse roomad,
ööks otsaks tule alla jääd,
sa kaasas kanna nende koormat,
et miski maha sest ei jääks.

Pea meeles, et kui langed kandes,
siis oma viimse sammu teed
sa koormat nende kanda andes,
kes sinust jäävad ellu veel.

Ei nendest järgmine sust teagi,
kuid koorma tõstab ta ja siis
täis tasumise viha peagi
siit selle võiduni ta viib.

Vladimir Tsõbin

*

On lausa koldse päevalille kuld
end puistand nurme heledasse kõrde,
ei sega ikaldus,
põld põuast kõrbev
mu sõjajärgset lapsepõlveund.

Täht helgib rihmapandlal sulatuld
ja venna mundrikuuel linte punab,
mil ääris must.
Näen ilmast ilma tuhast
ma sõjajärgset lapsepõlveund.

Saan vaevalt silmad kinni, kui ju näen
taas tulukesi jooksvat tänavatel,
on kustund silmad peas taas pimedatel
ja käistes tühjades on jälle käed.

Ka langenuid ei sõjas ükski sund
pea jäädavalt,

vaid elusad kui rivis
kõik, kõik nad — kindralitest sõdurini
on kesk mu sõjajärgset lapseund.

Käib vaikus ringi mööda põlend maad;
läind läände, kustund lõõsk, mis uhkas . . .
Ons mälust jäänud ainult peotäis tuhka
ning valust toonasest vaid süsi saand?

Kesk kuumavat ja kalki kõrremaad,
mis valkja tolmujuhuga on kaetud,
ning särgis, kus lapp lapi peale aetud,
ma püsin igavesti põngerjas . . .

Mul nende pärast hirm, kel surmatund
nad sõtta jättis
ning ei lase vabaks.
Kolmkümmend aastat ju ei muutu vanaks
nad kesk mu sõjajärgset pikka und . . .

Boriss Slutski

ESIMENE SÕJAPÄEV

Sõja esipäev. Ja rahva saatus
ilmub esimeses rindeteates.
Minu enda saatus — väkkekutse
juba ootab mulle kättesaatmist.
Roodu kannul roode jaama põikab.
Viinamüük on keelu alla seatud.
Meelekindluses ja vihas uksel
õpitud komandosõnu hõikan.

Lähem tulevik on selge õhtuks
ennustajal ning ka vanamutil,
kes toas tulvil kopitanud õhku
närviliselt rätinarmaid krutib:

BORISS SLUTSKI

poegi viis, alt kümne pojapoegi.
Mommel selge kõik, mis me ei selgeks loegi.
Aega vajame, et läbi mõelda,
ebakindlaid ennustusi öelda.

Õo. Peab Moskva õppehäirel valvet,
vanamemm loeb jumalale palvet,
nagu käsiks naabrit röövlil turjast
võtta kiiresti ja raevukurjalt.
Istume me keldris tohutumas
Jelissejevile kuulund poe all.
Häire kõiki siia kokku sumas
lattu, kus on ossetriinad lae all.

Poegi viis, neil poegi alla kümne —
kõik said sellel päeval väkkekutse.
Momm nüüd veenab jumalatki süngelt,
kutsub tunnistajaks õnnetusse.
Varsti teatatakse: õppehäire
lõppes ning ei olnud üldse vaenlast.
Oma väikse kambri poole käies
vanamemm taas appi kutsub taevast.

Käisime kõik komissariaadis
vabatahtlikeks end kirja kandmas.
Miski lõppes
meile ajutiseks.
Aga mommel jäävalt, igaveseks.

TUBLI KAASLANE OLLA

Kaovad kunagi kõik, nii edu kui anne,
näostki kõrkuse ilme kunagi kaob.
Püsib üksainus väikene ülesanne:
tubli kaaslane olla,
lõpuni aus.

Tehas pensioniaastaid su saatis veetma.
Juhtkond andestas tõsised veadki nüüd meelsalt.
Pole kohustused
ega kiindumused
enam vältimatud külgeiitumused.

Aga kuipalju õnne ka korjad sa kaasa teel,
olgu kui tahes kõrge su saatuse lend, —
sinu koolitee kaaslased
ja su rindeteel kaaslased,
ikka meelde sul toovad nad aeg-ajalt end.

Hävimatutest seadustest õigustust saades
abi nõuavad vahel
või armastust meilt,
koolipoisse
sealpoilsusest
hulgani naaseb,
kindlalt nõudes, et kutsuda tuleb neid.

Ära unustal
nõuavad. —
Unustand pole,
kui sa tubli ja tõeline kaaslane oled.

Tõlkinud VALEERIA VILLANDI

Kalle Kurg

KOLMEKÜMNENE SÕJAST

«Teate, ma tahan hetkeks lahti öelda kõigest, et mind miski ei segaks. Et mul poleks poodimineku ja laste kooliviimise (siin ta võpatas) ja ametiühingu koosoleku muret. Et oleks niisugune olukord, kus kõik sündmused saavad su peale tulla täiesti ühesugustena: et ühelgi neist poleks seda eelist, et selle taga on minu oma naine, minu oma laps, vaid et kõik oleksid korraga minu oma maailma mured, millest ma südamega tunnen ära kõige suurema.» Nii räägib oma rahutut, äkilist teekonda seletades Ü. Tuuliku novellis «Tuvid kirikuplatsil» mees, kes tunneb, et temast, kes ta tänast elu sõdurina on kaitsnud, lähevad mööda elu need olulised asjad, mis jäävad igapäevast eemale, ja et isegi sõda — suur, kuid kauge sõda Vietnamis kipub mattuma argisusse ja piasiasjadesse. Aja kõige suuremat muret välja selgitada tahtev inimene, kelles kaugusse kulgeva tee vaatamine sünnitab imeliku rahutuse, püsimatuse, rahulolematuse tunde, on Ü. Tuulikul esinenud mitmes teoses. Oma tungis osa võtta suurest murest, elu-Biskaiadest on see inimene teinekord adunud aga sedagi, et ta ei jõudnud elu reaalsuse äratundmiseni. «Olin sel õhtul nime, suure nime kammitsais, mis mind ahistas, mis ei lasknud mind ise mõelda. Biskaia,» tunnistab minategelane novellis «Biskaia».

Viimases raamatus «Sõja jalus» pihib autor, ühtlasi oma teose tegelane, teda lapsepõlvest peale jälitanud imelikku valu. «Ma ei oska seda valu seletada ega ümber jutustada. Võib-olla on seetõttu minu ainuke võimalus taasluua maastik, segiminevalt sarnane teiste poolt ammu nähtuga, võpatusega äratuntav, ja siis aegamisi, nagu ligineb kumav taevakeha külma horisondi tagant, lähendada see minevikunägemus inimese silmadele, ikka lähemale, nii et ta ei saa pilku toimuvat lahti ja vaistlikult sammu tagasi astub, et sündivas hirmus kangestuda: kas see siis tõepoolest võimalik on?» Taas just nagu kahestumine eelse ja tänase, tuntava ja nimetada osatava vahel. Taas rahutus, mis sunnib tegelast (autorit) otsima väljapääsu ühepäeva-arusaamast, minema teele, selgitamaks kõige suuremat muret. Ja jälle ka lihtsama tõe probleem. Ü. Tuulik ütleb oimavat kahte tõe: päristõde, milles möödunu nähtub algsena, võib-olla julmanagi, aga ausalt ja õiglaselt äratuntuna — ja tõenäosust, mis nagu midagi varjab, ehkki on paistnud talle õigem, ilusam ja eetilisemgi. Nõnda siis taas elu reaalsuse ja reaalselt elu elada tahtmise probleem. Taas tarve leida reaalsid, mis näitaksid aega õigesti, ja hool, et see ei jääks suurte nimede, arvamuste ja käibekujutelmade varju. Kuidas siis Ü. Tuulik aega vahendab?

«Sõja jalus» algab sellega, et saksa sõdur ajab kärü, kus istuvad kaks sõrve last — need lapsed on autor ja ta vend —, ajab mööda küüditööd ära kodust, Sõrvest. Ees on tapiteekond võõrale kaugele Saksamaale. Teos lõpeb sellega, et sõrve naine lükkab vankrit, kus istub teisest rahvusest poisike — selle sõjaheidiku on ta võtnud kasulapseks —, lükkab mööda koduteed. Ees on teekond tagasi Sõrve. Teose keskosas leidub stseen, kus nüüd kolmekümnendaisse eluaastaisse

KALLE KURG

jõudnud autori käest tema laps pärib surma ja surmamise üle ja isa peab vastama: sõjas just tahetaksegi, et inimene kuuli ette jääks, muidu läheb kuul raisku. Paratamatuses nii vastata on nagu midagi niisugust, mis aitab üle sõja traagilisse aega süvenemisel tekkinud väsimusest. «Lapsed kasvasid, ja aina raskem oli jätta lapsi sõja jalgu, neid näljutada, neilt vanemaid võtta, neid kaotsti lasta minna suures sõjasegaduses ja neid matta.

Ma ei kirjutanud enam kaugest sõjast: kirjutasin iseendast.

Ma olin ise sõja sees ja hoidsin oma lapsi.»

Võib-olla tundub see nii mõnelegi teisele lugejale lihtsalt kompositsioonivõttena, ent mina hakkasin lapse-motiivi sellises esitamises nägema tähenduslikkust, kindlat eluvaadet ja isegi, jah, ajaloole lähenemise viisi. Küsides endalt, miks 1960-ndail aastail kirjandusse tulnute loomingus lapseks saada tahtmise, laps olemise ja lapseks jäämise võimatuse motiivistik oma ulatuslikkuse ja valulisuse poolest on üks silmatorkavam ja mõjusam, jõudsin arvamusele, et valu üks püsiv algläte on meie lapsepõlve suurimas traumas — sõjas, mis ei jätnud oma jälgi mitte ainult sõduriaalisesse, vaid heitis varju ka üle liivakasti. See nähtub samuti eakaaslaste teostest. Mõnikord on sõda jõhkralt tunginud lapselikkuteadmatusse jõuna, mis alateadvusse varitsemata jääb (R. Saluri «Ristsed»). Mingi rahutus pesitseb noorukeis, juhuslik assotsiatsioon sõjaga võib neid endast välja viia, paljaste kätega kiskuma naelu, mis meenutavad teisi, mille otsas rippusid sakslaste sinelid (V. Vahingu «Sina»). Teinekord nad nagu ei oska sõjasse suhtuda: sõda ei ole neile kaasaeg (kui kaasajaks pidada ajalõiku, millega erinevalt ajaloost inimesel on intellektuaalse kõrval vahetu emotsionaalne suhe) ega ka ajalugu. Kui pole sõjas käinud, ära tiku sõjast rääkima, heidavad nad üksteisele (V. Vahingu «Sina»). Kas on sõjajärgsed noored inimesed juba kangelastegudest liiga kaugemale jäänud, et neid mõista ja taga igatseda, küsib mõni neist endalt (J. Tuuliku «Legendaarne kindlus»). Nad ei tea sõja üksikasju ja arutavad selle üle abstraktselt, võttes teinekord kergemeelselt sõja tühiste kõneluste aineks, kuid selle vari püsib ikka kuskil tõsiselt nende arutamiste foonil nagu täiskasvanu elutarkus (K. Saaberi «Esimene palk»). Mõni nende hulgast ei leia kirjanikuna sõjale lähenemisel seda eluvõtit, mis on sõja läbiteinud põlvkonnal, ja kaldub sõjast kirjutades pessimismi (Ü. Tuuliku «Kajakad»).

Sõda ei lõppenud 9. mail 1945. Sõja tähendus oli kaugelt avaram, kui paistab kindlate kuupäevade vahele mahtuvate sündmuste kirjeldamisest. Sõja sotsiaalpoliitilised, eetilised-moraalsed, sotsiaal-psühholoogilised ja psüühilised tagajärjed ja tähendus avalduvad veel aastaid hiljem. Säärasena oli sõda ajastut ja atmosfääri nii hõlmav nähtus, et mitte ainult sellest osavõtmine, vaid nähtavasti ka kogemuse puudumine avaldab oma mõju. Säärasena ei ole sõda mingil juhul ajalugu, vaid just kaasaeg. Ka meile, kes me sõja ajal pidanuksime mängima liivakastis, kes me sõda oma esimestes mälestustes aimame ja kellel ometi sõjakogemus puudub. Nähtavasti sõja emotsionaalne järeldus ja sellega vastuolus olev kogemusepuudus on põhjus, miks Ü. Tuulik, J. Tuulik, V. Vahing, R. Saluri, M. Unt ja K. Saaber ilukirjandusteostes, V. Vahing ja R. Saluri ka otseselt publitsistikas on seadnud küsimuse, mida sõda eakaaslastele tähendab ja kuidas see sõjakogemuseeta põlvkond peaks sõda käsitlema. See suure heitluse kaasajana tundmine seletab ka, miks Ü. Tuulik kirjutab romaanis «Sõja jalus», et ta ei tahtnud kirjutada sõjast, lootuses lisada uusi fakte ajalukku, sõja läbikirjutatud ainesse, ja teeb mõistetavaks, miks ta väidab kirjutavat (kolmekümneaastase) valust. Küllap sõjakogemuse puudumine aga seletab paljuski, miks töötaastamise probleem autorile nii terav tundub ja miks ta ei lähe mineviku sünd-

muste üleloomise, vaid nende dokumentaalse tõendamise teed. Nii on sündinud isemoodi kunstikeelega, eri tegurite ühtsust kandev teos, mis tänases proosaloomingus ilukirjandusteosena on vähemasti harjumatu.

Esimene mulje Ü. Tuuliku romaanist: mosaiik. Siin ei ole riburada arenevad sündmustikku. On kompositsioon lühikestest lõikudest. Need on katked 1944. aastal Saksamaale küüditatud sõrulaste päevikutest ja mälestustest; Saaremaa, sealhulgas Sõrve vabastamise sõjaliste operatsioonide ülevaated; üleskirjutused autori vestlustest küüditatute, sõjameeste, eakaaslastega; autori lapsepõlvemälestused, ta pihtimused, teose sünniloo killud ja mõni lüüriline hetk. See kõik pole aga staatiline nagu mosaiik. On dünaamika, on pinge ja teisenemine. Ootus ja täitumatus. Dramaatiliseks järjestatud, kord minevikku siirdub, kord olevikku naasvas dünaamikas on oma korrastatus. Teoses võib eristada kahte kihistust. Nimetagem üht kroonikaliseks. Siin esitatakse faktograafiline, ajalooline lugu sõrulastest. Relvaga ähvardades rebitakse sajad inimesed, naised ja raugad ja lapsed kodust ja kodumaast. Saksamaa ja Poolamaa teedel surevad sajad nälga, haigustesse ja vaimsesse alandatusse. Sakslased küüditavad välja terve rahvagrupi, terve rahva, sõrulased. 1948. aastaks jõuavad tagasi koju 2209 sõrulast, mida autor arvab olevat pisut üle poole küüditatute üldarvust. Niisiis mineviku lugu, mille tegelasteks kodusaares inimesed ja mis esitatakse peamiselt dokumentaalselt. Kuid mitte lihtsalt mineviku sündmuste kroonika, vaid ühtlasi tunnistus kannatustest, mida sõrulastele tõi demagoogiliselt humaansusega põhjendatud käsk koristada tsiviilised sõja jalust. Niisugusena esitab teose kroonikaline kihistus ühtlasi humanismi olemuse probleemi.

Teist kihistust nimetagem pihtimuslikuks. Siin jutustab autor endast, analüüsib oma arusaamasid ja hingeelu, vaeb kolmekümneaastaste, sõjale järgneva põlvkonna elukäsitust ja ellusuhtumist, arutleb kirjaniku eetika ja kohustuste üle, seostab mineviku ränkade sündmuste aegseid läbielamusi tänaste tagasi-tundmustega, eritleb ajaloolise ja psüühilise seoseid. Nõnda siis oleviku lugu, milles autor ise oma teose tegelaseks ja mis põhiliselt esitatakse publitsistlikult. Kuid see ei jää lihtsalt oleviku vahendamiseks, vaid osutub arvamuslikeks ajaloo ja kaasaja vahekorra probleemi lahendusviisidest. Ja niisugusena, autori kui tegelase vaadete kujunemise näitajana, maailmakäsitust üldistavana, selle üle arutavana on see ühtlasi isiksuse kujunemise probleem. See, õieti kogu pihtimuslik-publitsistlik-arvamuslik kihistus ongi teoses juhtiv, ta aktualiseerib aine ja tekitab nn. juuresoleku tunde.

Et need kaks kihistust ei jää suveräänseiks ja teos kujuneb terviklikuks, selleks aitab mõlemaid kihte läbides kaasa teose kujundilisus ja probleemsus. «Sõja jalus» meenutab mõneti reportaaži: eri paigus toimivate üheaegsete või lähestikku tulevate sündmuste rida annab süžeele pinge. Emotsionaalset sügavust lisavad juhtmotiivid (lapse surm ja matmine) ning üksikkujundilised kordused. Situatsioonidele annab mahukuse sama sündmuse vaatamine mitmest vaatepunktist ning varieerimine. Kujudid moodustavad omamoodi süsteemi või teisenduste rea, mille sõlmsõnadeks võiksid sobida *laps, kodu, tee (hirm) ja valu (mälu)*. Teost juhib probleemi uurimise loogika, millele allub juhtumiloo loogika. Inimesi ei kujutata mitte karakteritena, vaid valdavalt on tegelased autorile vajalikud humanismi või isiksuse probleemi mingite külgede, nüansside, üksikasjade esiletoomiseks. (Muide, probleemsus ilmestab teost siiski nii tugevasti, et ei saa nõus olla raamatu impressumis toodud määratlusega «jutustus». Eriti publitsistlikkuse tendentsi pärast tahaks seda nimetada pigem «probleemromaaniks».) Romaanis lähevad kujundilisus ja probleemsus just nagu kõrvu,

üheskoos. Sõja jalus olemine on ühtaegu nii kujund kui ka probleem, nii kujutus kui ka küsimus. Sõja jalus on sõrulased, aga on ka autor seni, kui pole leidnud enesemõttestust sõrulate moraalile kohases lapse kaitsmise hoiakus. Sõja jalus olemine peidab endas nii isiksuse kujunemise vaeva kui ka küsimust humanismist ja traagikast. Sõja jalus olemise üldistatud sisuks on *valu*, seesama, millest autor kõneles enda puhul kui isiklikust, kuid milles ühtlasi nähtub inimese kujunemise probleem üldse. Niisugusena, kujundilisena ja probleemseena, on romaanil äratav tähendus: ta esitab sõrulate ning sõrulasest autori loo ja elu selleks, et küsida: kuidas suhtud sõjasse sina, minu kaasaegne inimene? Niisugune tohiks olla teose sisulis-vormiline sõrestik. Mis annab talle elu?

Ü. Tuulik kujutab teel olevat inimest, keda vaevab elu reaalsuse ära tundmise ja reaalse elu endaskandmise probleem. Sõrulatele tähendas teel olemine pideme otsimist sõjastihihas, mis pidi tunduma košmaarne sellele, kelle elulaadi on määranud eraldatud ja stabiilne saare-elu. Täna rändajat kujutades on Ü. Tuulik rõhutanud ta sideme otsimist eilsega ja seda, et teda vaevab enda mittetundmine. Võtmeks teose põhiteema juurde võiks olla see, kuidas kirjanik mõistab reaalsuse taastamist; olles ise üks sõrulastest ja teose tegevuskäigus sõrulate hoiakuid üha enam omaks võttes annab ta ühtlasi oma eluvaate. Võtame teosest pisikese lõigu, mis rabab oma kontsentreeritusega. Jutt on ühest sõnastikust, mille kirjanik päevikukatketel hulgas ära toob. See on vangi sõnastik, koostatud selleks, et suhelda vangistajatega. Sõrulane on sinna märkinud ainult kuus saksa sõna. Need on: *midagi ei ole; raske; surnud; ainult; halb; vähe*. Nendega sai kõik ära öelda, nendest on näha, mis läbi elati. Neis on üldistus. Neil on dokumendi tähendus. Kuid päevikud või ka autentselt ülesmääritud jutud ei ole dokument sõja sündmustest, vaid inimesest sõjas ja sõjast inimeses. Seda võib Ü. Tuuliku eluvaate ja kujutamiskiivi käsitlemisel oluliseks pidada. Kogu teoses on märgatav teatav uurimuslikkus aine esitamise täpsuse ja objektiivsuse mõttes. Küsimusi ajaloo kohta esitatakse korrektselt: mitte «kes on süüdi?», vaid «mis faktidest järeldub?». Aine ise, selle eri küljed lastakse mitmehäälselt kõlata. Teos on ajaloolise faktograafia osas ilmekas ja usaldatav. Nii võiks romaani iseloomustada ehk sõnaga «inimeseteaduslik». Kuid ikkagi sel tingimusel, et peame meele hoiakut, mis ilmneb vangi päeviku teosesse võtmises, mis surub sündmustiku põnevuse tagaplaanile ja tõstab esile vastuolude teravuse. Kasutades teoses ka arve ja faktilist materjali, väidab Ü. Tuulik ometi, et arvud ja kõrgelennuline filosoferimine ei anna sõjast õiget ettekujutust. Seepärast, et nende abstraktsuse tõttu ei selgu, mida tunti, mida mõteldi, mida läbi elati. Abstraktsuseks jääda tähendaks inimeste valu vähendada, aga inimeste valu vähendada tähendaks neid alandada, arutab ta. Oluline oli mitte langenute arv Termopüülas, vaid see, kuidas nad kannatasid ja kuidas elu mõistsid, arutab ta. Sellest võib välja lugeda arusaama, et moraali ei saa ära õppida, väärtused võetakse tõeliselt omaks alles läbielamistes. Siin see ongi: läbielamiste tõde on Ü. Tuuliku reaalsus, mida ta otsib. Kuid see vajab veel täpsustamist.

Suurima valuna hõõgub sõrulate päevikutes lahtirebituse tunne, küsimus, millest peab kinni pidama inimene, kes on välja kistud kõigest, millesse ta aastasadade jooksul on juurdunud. Sõrulase pidevaks tundmuseks küüditamisaastate jooksul jääb koduigatsus. Väärtus, mis need inimesed rahvakilluks ühendab, on kodutunne. Mida mõista kodu all? Kindlasti mitte ainult hoonet, talu, geograafilist paika. Kodu on elu sünonüüm, kodu tähendab elu kestmist, järjepidevust, sellele vastavat moraali ja käitumist. Sõrulase kodutunnet kajastab see, et isegi

rängal tapiteekonnal võtab mees naise sülle, et sünniks id lapsed, ja naine võtab oma muredest hoolimata hoole alla võõrast rahvusest orvu. Kogu küüditamise aja jooksul mitte ainult ei sure lapsi, vaid ka sünnib ja sirgub. Kas pole see sõjastiihia, traagika madaldamine? Kodutunne on midagi väga salajast, midagi, millest ainult mõeldakse, mida ehk päevikule pihitakse, kuid millest alatasa ei räägita. Nähtavasti nii tuleb aru saada stseenist, kus sõrve naine kavaldab ja tõrgub väljast tulnule, kirjanikule, kes selle õrna suhte avalikuks teeb, päevikut andmast. Kuid see üksi ei seletaks rahvakillu säilimist suures hävingus. Ü. Tuulik meenutab juhust, kus näljased küüditatud, tapnud vasika, lohistasid liha mööda jääd. Ja toob sinna juurde loo rahuajast, mil kalur eluohtlikul hetkel, kui ta merel mootorist jagu ei saanud, võttis ette asjaõienduse üle parda. Midagi peitub saarlase hingeelus, mille võiks sõnastada vahest nii: ka tormi ajal tahab elu elamist. Eks ole traagika madaldamine, stiihia pisendamine seegi. Eks ole jonn ja eluvaim, mis ka küüditamise ajal püsima jäi, omamoodi vastukaaluks fašismi eluhävitavale masinlikkusele. Teose algul mõtiskleb Ü. Tuulik oma isast, kes õpetajana vabalt saksa keelt valdas, kuid küüditajate kõnetlustele ei vastanud. Võib olla, et sõna «jonn» siia ei sobi, võib-olla säärasel üksikjuhul sobiks sõrulase käitumise vasteks sõna «väärikus». Ent romaani läbib ka avaram teema: terve sõrulastest rahvakillu elujõu, vastupidavuse ja kannatustest läbitrügimise mentaliteet. Ja selles üldisemas saab veel selgemaks, et saare jonn osutus kollaboratsioonismist keeldumise vaimuks. Teose tähendusmahu seisukohalt on väga tähtis, et näidata Saaremaa vabastamise lahinguid, selle taustal saab sõrulaste käitumine sügavama põhjenduse ja sügavama põhjenduse saab ka vabastajate mehisus. Autor austab vabastajate ohvrimeelsust nende kahe käsu vahel, mis tingisid sakslaste positsiooni tugevnemise Sõrves ja vabastajate tagasitõmbumise. Nende kahe käsu vahele jäi mitte ainult sõrulaste küüditamine, vaid ka vastase ülekaalukaid jõude ründav dessant, aga Ü. Tuulikule on iseloomulik, et ta ei näita seda mitte lihtsalt kui ohvrit ja eksitust. Massiline mehisus Tehumardi lahingus, dessantlaste vaprus ja Jakob Kunderi kangelastegu on ühe hoiaku avaldused. Seda käsitad, kui loed stseeni, kus autor uurib ebaõnnestunud operatsioonist osavõtnud polkovnikult eneseohverdamise mõtet. Polkovnik vastab lihtsalt: oli käsk. See ei tähenda: algul oli käsk. Selle vastusega ei näita Ü. Tuulik sõjaväelisele distsipliinile allumist ja ei hoopiski nüri kuuletumist, mis ka tagantjärele ei arutle. Sõrulaste teema taustal saab selgeks, et need inimesed olid teinud oma valiku juba v a r e m. Nii nagu saare-elus, töös, meres, kodus pidentumine tingib sõrulaste stoilisuse, mis ei ole äkkvalikuline hoiak, pigem endaksjäämine, nii on vabastajate mehisust määranud see, et juba enne sõda oli ajastus kaks tendentsi — humanism ja fašism —, ja seepärast seisis nendegi probleem pigem endaksjäämises, selles, et nad teadsid end kaitsvat humanismi kandvat ideoloogiat ja võimu. Kui Ü. Tuuliku romaani pidada «katsumuste romaaniks», siis nimelt selle moraalse endaksjäämise teema pärast. Võrreldes nn. Baltikumi kirjanduste eriprobleemiga — maailmavaateline ja sotsiaal-poliitiline valik, mida kiirendas sõda —, on Ü. Tuuliku teema (lokaalset välistamata) üldistatum, mida kinnitab ka autori kui teose tegelase vaatlus.

Lähtudes sellest, et ajaloolisele tõele ei vasta päriselt üksmeel, mis teose järgi näib valitsevat rahvagrupid, võib väita, et autor sõrulasi mõneti idealiseerib. Selle teatavat paratamatust teose terviklikkuse ja väljapeetuse seisukohalt tingib aga sõrulaste grupi kui Sõrulase ja sõrulase kui ideaali osa teoses. Sõrulasi näidatakse siin muutumatutena, sest nad kannavad endas seda realiteeditunnet ja moraalsust, millele autor tegelasena kogu teose vältel läheneb, kuni võtabki selle

omaks. Või teisiti: sõjaolukorda süvenedes ja sõrulaste küüditamise lugu uurides süveneb ja kinnistub autori humanistlik ideaal, mõnede elukäsituste kriitika osutub varasemate hoiakute eitamiseks. Väärtused, mida autor teose tegevustiku (romaani kirjutamise) käigus esile tõstab, on kodused. Teoses leiame pihitumise, et Poolas viibides tundis autor end olevat seotud selle maaga. Mulla läbi, kuhu on maetud küüditel hukkunud sõrulased. Ja küsib endalt: «Kas ma pean sõrulaste kurja saatuse sunnil ka tagantjärele, veel kolm aastakümnet hiljem, oma sisemise suveräänsuse ajal millestki ära ütlema, tõsine, elutark ja reserveeritud olema, inimene, kelle käitumine annaks aimu, et ta teab midagi sellist, mille üksinda kandmine on aus, aga ränk?»

Kas eetika nõuab seda?

Ma küsisin: kas surnud üldse vajavad midagi?

Ei vaja.

Surnud ei tea ega tunne midagi ja mitte midagi nad ei vaja. Nad on surnud.

Ainult minus endas, elavas, kõrvutuvad mineviku ajal segiminevana hirm, kaastunne, austus, kurbus, ängistus ja uhkus, ja surnud on osalised selle tunde sünnis.

Vaid niimoodi oleme seotud nendega, kes läinud.

Võib-olla algab siit rahvastunne — seletamatu, defineerimatu, aga kadumatu.

Sellise mõttekäiguga olin end vabastanud algul pealesurunud kohusest. Samas jõudis minuni arusaamine, et toosama rahulik tuletus tõi kaasa tagasitõrjumatu teadmise: just tänasest päevast ei saa ma edasi elada teadmiseta, et see kauge sõda on mul igavesti jalus.»

Ü. Tuulikut huvitavad asjad, kus puutuvad kokku algus ja lõpp, aga mitte ainult muld, ainult surm, vaid ka laps, ka elu. Jutustus Poolas kohatud noortest, väike pildike tantsuõhtust sisaldab midagi omast, midagi sellist, mis on põhimõtteliselt vastandlik *surma tantsule* ja elu tühisuse ideele. Siin jõuab kunagine abstraktne mõtleja asjaolude elulise tööni. Süvenemine sõrulaste sõjasaatusse osutub osavõtuks nende elust. Vastumeelsus töö demonstreerimise mentaliteedi vastu ja kodutunde sünni viivad äratundmisele, et ta on seotud Poolaga ja Sõrvega ka elu läbi: «Nii hakkab ma aegamisi nägema ja mõistma, et pole vaja filosoferida surma, nälja ja traagilise üle, kuigi mõned filosoofid kinnitavad, et just surm andvatki õiguse ja võimaluse olemise mõtet nii- ja teistpidi vaagida.» Kuid see rahva töö, saare-elanike töö, sõrulaste töö omaks võtmine ei tähenda, et autor-tegelane esindaks, või et üldse see mentaliteet esindaks midagi «vanaaegset», teadvust ja teadlikkust välistavat elukäsitust. Autor räägib, kuidas romaani jaoks materjali kogumas käes tärkas temas kord vastumeelsus Stutthofi sõitmise suhtes. Palju lihtsam, justkui loomulikumgi tundus istuda õdusas privaatkohvikus, nautida kohviaroomi ja elurõõmu. Seda võib mõista kui näidet, kuidas inimese vastutustunde ja eetika vastu võib hakata mängima ta psüühikamehhanism, tõrjudes välja mälestuse ebaseadlikust ja raskest, ning nõnda ähmastada elu reaalsuse. Ü. Tuuliku loomingut tervikuna silmas pidades saab selgeks, et mainitud situatsiooni visandamine ei ole erandlik. Sõja ranga reaalsuse meenutamine tundub talle oluline just sotsiaalse vastutustunde, isiksuse kujunemise probleemi pärast. Järjekestvuse iidne, algne, rahvapärane töö annab Ü. Tuuliku romaanis toodud arutlustele ja faktidele üldistava tähenduse. Mälu-motiiv teoses sisaldab küsimuse mitte ainult valikust ja endaksjäämisest, kestmisest ja järjepidevusest, vaid ka küsimuse järjekestvuse säilitamise viisidest, humanismi olemusest.

Sõrulaste hulgas oli söögivalmistajaks naine, kes isegi nälgivate laste suu kõr-

valt hoidis paremad palad endale. Kui tulid vabastajad, viidi naine püsside vahel õue, ent sõrulased leidsid, et naist pole vaja maha lasta. Vaevalt keegi teda nüüd enam meenutab. Kuigi mitte Sörves, elab ta praegugi kusagil, võib-olla kelleski meie kõrval, lugeja. Siin on sõja realiteet sedavõrd oluline, et Ü. Tuulik veel pärast loo jutustamist hoiatab meid ka otsesõnu unustamis-humanismi eest, mis aastatega võib varjutada algse tõe, asendada tõe tõepärasusega, teadmise oletamisega. Ent asi ei seisne sugugi ühele inimesele andestamises, vaid selles, et rahva järjekesivuse-moraal taunib eelkõige kurjuse süsteemi. Ja ilmselt just sellele tahab Ü. Tuulik tähelepanu juhtida, et fašism oli kurjuse süsteem. Miks muidu räägib ta paralleeliks kujuneva loo fanaatilise hitlerlase «vanemapoolest abikaasast» Dorast, kes askeldas Dresdeni lähedases Königsbrücki kivibarakis, kus elasid viiskümmend sõrulast. Dora seletas, et tema mehega juhtunud Suur-Saksamaa eest võideldes mingi õnnetus ja tuleb teha väike korjandus mehe aitamiseks. Korjandus tehti, aga siis selgus, et raha ei läinud mitte tuliustavale Hitleri-mehele, vaid mujale. Sakslased sidusid Dora selgapiidi vastu tulist ahju ja peksid teda püksirihmade, piitsade ja keppidega... See polnud erandlik juhus. Kuid kirjeldades toda lugu sõrve naisega ja mõnda muud kibestumise või heitlikkuse avaldust, on Ü. Tuulik siiski veendunud, et need jäid humanistlikus süsteemis erandeiks. Vastandina viimasele oli fašistlik süsteem humanismi sildiga varjatud küüniline pragmatism. Rääkides sellest sõrve naisest, rääkides sellest, kuidas Eduard Suurhansus siis, kui ta nägi, et vabastajate sõjavägi oli sunnitud asustama mahajäetud majad, nii et ta ilma koduta jäi, tekkis tagasitõrjumatu ja nimeline viha fašistide vastu, rääkides ränki ohvreid nõudnud dessandist, näitab Ü. Tuulik, et nende nurjumiste ja piinade tekkes oli objektiivselt, ajaloolise tõe ja humanismi seisukohalt süüdi fašism kui sõja algatanud inimvaenulik süsteem.

Siin muutub romaani autor süüdistajaks ja süüdistuseks muutub iga seik, mille ta rõhutatud täpsusega, objektiivselt esitab. Nappidele lõigukestele, mosaiigikildudele annab ta sel määral sügavust, et selles kangastub fašismi olemus. Meie ees on pilt, kuidas saksa sõdur mõnitab sõjapõgenikust last, kes hetkeks küüdirongilt pääsenuna ei saa kombeliselt kasutada WC-d. Vastuolu ühelt poolt fašismi avaliku korra(ikkuse), kombelisuse ja teiselt poolt fašistliku ideoloogia sisemise moraaltuse vahel, mis ei pea paljuks korraarmastuse nimel hävitada terveid rahvaid (tsiviilisikute eemaldamine sõjategevuse piirkonnast — selle sildi all küüditati Saksamaale ju ka Sörve rahvas), on teose üks põhiteemasid. Mitte niisama ei tunnista Ü. Tuulik, et üheks selle sõja sümboliks on talle kuueteistkümnendaastane nooruk Hermann Tehu. Kaks saksa sõdurit viivad seda juhuslikult relva leidnud poisikest ülekuulamisele, ja et kohaletoimetamisest lihtsam on poiss kõrvaldada, siis mõrvavad ta. Nad teevad seda põllul. Ei, nad viivad ta teelt kõrvale põllule, kus pinnas on pehme ja hauda kaevata mugavam... Nii oskusliku mõnuga saab seda toimetada ainult sõjainimene, kelle sünnitajaks saab olla üksnes süsteem, kus tapmine, mõrvamine on tühi asi, võrdne iga muu teoga, mida õigustab otstarve. Ü. Tuuliku romaanis kujuneb mosaiigikildudest teeservadele panoraam, mis võimaldab sisse vaadata aega. Teine panoraam kujuneb suhtumistest ja kildudest teekäija hinges. Nad annavad kokku ajastu dokumendi, milles on kirjas nii säilimine kui ka võitlus. Sellisena on romaanil humanistlik tähendus. Lugenud raamatu lõpuni, leiad mälust seose: Tehu ja Tehumardi.

On öeldud, et kirjandus on inimene. Ü. Tuuliku proosa kuulub eesti uue-emas proosas sellesse suundumisse, kus autor hoidub professionaali hoiakust. Esinedes rõhutatult inimesena, kes kirjutab, loob ta lugejaga intiimse

suhte mitte ainult seeläbi, et räägib «kõige lihtsamate sõnadega», vaid esmajoones seepärast, et kirjutab probleemist otseselt iseenda nimel, taotledes ellu vahele segada, oma sõna sekka öelda. Küllap see on teadlikki hoiak. Miks muidu valis Ü. Tuulik oma probleemromaanini motoks A. Schweitzeri: «See, kes on valust pääsenud, ei tohi arvata, et ta on nüüd vaba ja võib taas rahus edasi elada, nii nagu ta ennegi elas. Nüüd, kus ta teab, mis tähendab valu ja hirm, peab ta aitama valu ja hirmu vastu võidelda...». See on üldse olnud Ü. Tuuliku proosa tunnusjoon: võtta kirjandust mitte ainult kui elu kajastajat ja üldistajat, vaid kui elu vahetatut osa ja selle kujundajat. Sellega on ilmselt seletatav ka dokumentaalse ja publitsistliku algme elavus romaanis «Sõja jalus». See esimene ulatuslikum sõja-ainestikuline teos kolmekümne põlvkonnalt on üpris iselaadne ka eesti sõja-proosa taustal, mõneti kõrvutatav vahest ainult P. Kuusbergi romaaniga «Üks öö». Kuid teosena, millest tunned, et selle sai kirjutada ainult sõrve laps, liitub see raamat loomulikult sellesse eesti proosa liikumisse, mis on läinud ühe ajajärgu mõtestamiselt üle eri ajajärgude mõtteseoste esiletoomisele, isiku saatuse kujutamisel isiksuse kujunemise probleemi juurde, lokaalsete probleemide juurest üldisemate juurde, mis kõik näitab süvenemist aega ja inimesse.

Mart Mäger

LUULE 1974.

ÜLELUGEMISE LUGU

«kõik oli natukene hästi õnnestund»

Jüri Üdi

Eelmisel aastal ilmunud luuletuskogude kohta on kriitika oma sõna ütelnud ning ülevaataja ülesandeks jäänud õeldu omalt poolt üle ütelda, üksikute kogude arvustajatest erinevalt käe all kõik raamatud koos. See peaks võimaldama paralleele tõmmata, üldistada, suundumisi märkida. Ning tavaliselt seda püütakse teha, otsides ning oletades tuleviku liikumisi. Aga vahel on aasta pigem vaikuseilma kui liikumise moega. Kuidas siis? Sobiva kontseptsioonivalikuga ning osava käsitlusega oleks muidugi võimalik asjade seisü dänamiseerida ning näidata olusid paremast küljest — on edasammud, on edasimineku. Kui üksikutest esilekerkivatest kogudest lähtuda, oleks seesugusele lõpptulemusele jõudmine võimalik ning osalt tõene. Tuleks ainult appi võtta üldisemad kategooriad ja vähempaslikest faktidest üle vaadata. Nagu Üdi ütleb: «Kõik on muutuv millest lähtud / selles asi ongi».

Ent lähtud millest tahes ning näitad pilti nii- või teistpidi, reaalsus jääb ikkagi selleksamaks. Üldisem tõde algab üksikust, see on, miks teadlikult püüame vähem teoretiseerida ning enam autorikohases, materjalilähedasest konkreetsuses püsida. Võtmesõnad, väljavõtted ja muud proovid tekstidest osutagu, mida asjadest arvata. Tõsi küll, siit tuleneb mõnesugune metodoloogiline pluralism. Lugejalähedaselt paindliku juurdeminekuuga võib muidugi kaasneda ka annus subjektiivsust, ent kus oleks see välistatud.

Nõnda siis, 1974. aasta luuletuskogud olid tegijate tähestikus järgmised: Paul Haavaoksa «Palumaa pedajad», Lehte Hainsalu «Põhjavesi», Henn-Kaarel Hellati «Vanad fookused», Tõnis Lehtmetsa «Lõkkemõtted», Eha Lättemäe «Metsamarju. Mõtsamarju», Minni Nurme «Kuuvein», Rudolf Rimmeli «Haldjasaar», Milvi Sepingu «Urvad üle müüride», Ly Seppeli «Varjuring ümber tule», Leelo Tungla «Õitsev kuristik», Andres Vanapa «Pihlakaviin», Jüri Üdi «Selges eesti keeles». Loetletutele lisaks valik kogud: Vladimir Beekmani «Pühviluht», Muia Veetamme «Vee ja liiva joonel», mis sisaldab ka seni ilmunuta värsse, ning paar temaatilist põimikut + tõkeluule.

Eelmiste ülevaatajatega ülesannet vaagides tuleb avalikuks, et viimased aastad on olnud vennad: tosin uudiskogu ning üks-kaks üle selle, iga kuu kohta raamat nagu kuusalm vanades kalendrites. Nii et kaksteist kuud kalendri- ja kaksteist kogu luuleaasta. Arvude kõne on umbmäärane asjades, mida tüki järgi või lehekülgi mööda ei saa mõõta, kuid aastatepikkune arvuline ühetasasus näib hakkavat kokku kõlama luule sisulise stabiliseerumisega.

Aasta autorite loetus ei leia vanemaid ja nimekamaid, kes eelmisel kümnendil ilmet andvalt kaasa rääkisid. Mõned on siirdunud proosasse, mõned kirjutanud suuremat avaldamata või vaikinud. Kassetipõlvkonna juhtivad autorid esi-

MART MÄGER

nesid üksikute luuletustega. Kümnendi keskpaiku alanud tasanemisperiood kestab. Suuremat elevust on põhjustanud kassetlaste ankrumees Jüri Üdi (kes välistel asjaoludel kassetist kõrvale jäi). Kui Uno Laht Jüri Üdi kohta küsib: «Äkki kujutab ta endast [— — —] meteoroloogilist posti keset Maarjamaa hetkelis-heitlikku poeesialagedust?», siis on see muidugi hüperboolselt ühekülgne nii Üdi kui ka teiste luuletajate suhtes, ning nagu märkame, ei saa aastaid kestnud ühetasase ilma puhul rääkida ka hetkelis-heitlikust olekust. Ent kas küsimuses siiski ei peitu kriimustavat tõde?

Rohkem kui kogude üldarv, kõneleb uustulnukate osa aastapildi ilmes — nemad võiksid tuua uusi probleeme ning uut elunägemist. Viimastel aastatel siingi võrdarvulisus, ühetaolisus: vastavalt kolm ja neli ja kaks esikkogu. Kui eelmistel aastatel debüteerinud polnud ka just noorukid, astusid 1974. aastal esikkogudega üles väljakujunenud mehed. Sarnasteks on aastad muutunud sellegi poolest.

Alustagem esikkogudega.

Aasta esimene uus mees oli Andres Vanapa. Tema «Pihlakaviin» liigub mitmes mõttes luule äärealadel, kust enam palju kaugemale ei pääse. Rabedad fragmendid piirduvad sageli minimaalsega sellest, mida oleme harjunud luuleks nimetama, mõnigi pala kannab toorvisandi, pooliku teo märke. Vanapa ei ole avangardist: piir, millel ta balansseerib, ei külgne töötavate uudismaadega.

Vanapa absurdiilmega värsid on vähemalt ühes osas võrreldavad hispaanlase Gómez de la Serna loodud gregeriia žanriga — nagu Ain Kaalep arvustajana osutanud. Gregeriia kujutab endast paradokslev-humoristlikke metafoorseid aforisme, milles nonsens omandab siiski pisukese sügavmõttelise varjundi. Üks pentsiku vastuolu loomise võimalusi on tajupildi ning abstraktsiooni vastandus, mida arvustaja näeb näiteks järgmises luuletuses: «MIND TERETA, / kui uksest sisse tuled / ja ukse enda järel suled. / Kust võtab paabulind need suled.»

Koolilastel on küsimismäng: suur vene luuletaja? — Puškin; näo osa — nina, jne. Mängu efekt seisab selles, et stereotüüpsed assotsiatsiooniseosed tingivad alati ühtesid ja samu vastuseid. Luules tähendaks seesugune olukord triviaalsust, igasugune üllatuslikkus puudub. Vastandvõimalus ongi Vanapa oma: näo osa? — «homme on pühapäev», seesama «Kust võtab paabulind need suled», vms. Üllatus on absoluutne, etteaimatavus null ning tagajärjeks absurd. See analoogia võiks osutada, et kaugemale minekuks on tee püsti. Huvitav luule on pisut hulmeelne, pisut mõttetu. Nõndanimetatud absurdiluule pruugib seepärast teisi võimalusi, et mitte igasugust mõttekust minetada. Mõtetustest koostatakse pöördmõttekas tervikpilt (siin näiteks «Paeluss»), üksikud värsid seotakse kõlaseostega («veni, vidi, vici — / ei viitsi») või poetatakse usutavasse esitusse mingi narrus («taevast sai kaks...»).

Vanapa ei ole vaheldusrikkalt, vaid fragmentaarselt ebaühtlane: absurdid killud esinevad läbisegi sidevate luuletustega, kogu poetikat ei ammenda siniste pärlite oma. Kohati kasutatakse kindlama struktuuri loomiseks reeglipärast kordust ja teisi luule tavavõtteid, mõnikord Lorcat meenutavas maneeris. Luule looted, kil-lud tarvitseksid mõtestavat konteksti, seostavat tausta, et olla enamad kui pelgad sähvatused, ehkki omaajagu kirkalt nähtud ning pretensioonitult tehtud. Ent taotluste vähenõudlikkus võib luua mulje ka märklauata paugutamisest, päris- ja paukpadrunitega, juhusliku lahtiminekuuga, sinna ja tänna: kanajälgedest sirgetesse kuuskedesse, kurgede lennust rohelisse sokki. Seesuguse loomisviisi siiraks põhimõtteks võib olla õnn, täppimine: «Selleks, et luuletada, peab õnne olema.»

Kunstiliselt veenvate hulka mahuvad mitu joomarilaulu («Ta püksid olid...», «Kõrtsilühtrid põlevad»), sekka välgatab isegi lapsemeelselt õrna («Lapsepõlve aeg»). Vaevab otsasaamine ja läbipõlemine, surmamotiividel on isikuline veenvus, näit.: «Siis kui armastus must lahkub...». Eriilmelisest materjalist kumab läbi vaieldamatu andekus, nukker oma ekslevas pidetuses — «Pidetu kurbus ujub mu venes». Värssides on tunda meest ennast, kaudnegi isiksuse-adekvaatus väärtustab.

Kokku midagi serviti huvitavat, sihitult piiripealset, isegi poolkirjanduslikku hulgas, ent kahtlemata ilmunisõiguslik, intrigeeriv liikumatusse kippuv tasakaalukuses.

Üsna aastalõpu eel jõudis müügile Henn-Kaarel Hellati esikkogu «Vanad fookused», mille kohta olen autoriga kõrvu juba sõnad öelnud («Sirp ja Vasar» 24. I 1975). Kirjutise pealkiri «Paradoksidelt dissonantsidele» vihjas luule juurest autori proosaraamatule: «Mõttelistel dissonantsidel, paradoksidel, kontrastidel mängib Hellati proosa ja luule. [— — —] On tunda mitte lüürlise elamuse, vaid eruditsiooni ning vastuolulõbu kujundavat võimu.» Siit tuleneb märgatav ironia, intellektuaalne kujundlikkus, ootamatu vastandamine ning seostamine; juba lehitsemisel torkavad silma võõrsõnad ning tsitaatväljendid. Puhtlüürliline alge jääb varju. Hellati haikugi pole looduselamuse vahetu ja otsesõnaline väljendus, vaid pruugib sageli žanrile mitteomast metaloogiat. Loodust näeb autor enamasti urbanistliku kujundlikkuse läbi. Märkimisväärne on seos, mille Hellat oma autoretensioonis sõlmib haikuharrastuse ning «Akordilehtede» vahel, nähes viimastes haiku võimalikku kriitikat või ka edasiarendust. Viimane tsükkel «Akordilehed» aga mängib läbinisti teravmeel, dissonantsidel, rohkem kui eelmine («Dissonetid»). Viimane, lühiluuletuste osa mõjub kõige intrigeerivamana ning näib enim vastavat autori eeldustele ja taotlustele.

Hellati proosaloomingu ja kriitikutegevuse taustal ilmnevad tema luule isikukohased seosed, saab mõistetavaks selle intellektuaalne loogika. Vahest oleks komponeerimisel kõrvale jätud intiimluule näidanud autori-isiksuse emotsionaalset poolt, mis kohati artiklites temperamentsete reageeringutena avalikuks saab.

Autori esimene luuletus ilmus 1957. aastal, kassetikäsikiri pandi kokku kuskil kümme aastat hiljem. Eriti mõned sõnakamad luuletused oleksid kõlanud tol ajal valitsenud suundadega enam kokku. Sellega on Hellat hilinemise läbi kaotanud. Võidu poole peaks arvama praegusest tavapildist hälbiva ironia ning intellektuaalsed teravused — dissonantsides peitub elustav alge.

Erutav elevus on saatnud kõiki Jüri Üdi kogusid esimesest peale. Poetika põhialustes võrdlemisi stabiilse mehena on ta igas kogus siiski mingi ootamatuse valmistanud. «Selges eesti keeles» üllatas erandliku terviklikkuse ning traagilise sügavuse poolest. Üheski varasemas kogus ei ole eksistentsiaalne aeg sedavõrd peategelane ning ajadeformatsioonid niivõrd välja tõusnud.

Tema dramaatilise, vastandustel põhinev groteskne laad on eriti nooremale lugejaskonnale sügavalt imponeeriv. Soe vastuvõtt ei tähenda aga sugugi, nagu oleks tegu kergesti tajutava autoriga. Üdi sisuline tähendus ning luuleloogika ei ole hõlpsad kirjeldada. Erandlik detailitaju, arenduskäikude ootamatus, plaanide pidev muutumine, küllased mitmemõttelisused ning sageli kirjavahemärkidest korrastamata esitus loob esmase mulje kirevast mängust, mille põhimõtteid on raske mõista. Poleemilis-koomilise pealkirjaga Üdi nagu hoiataks: Üdi pole süüdi, elu on niisugune, ta ei tee asju omatahtsi keerukamaks, Üdi räägib selget keelt.

Üdi elunägemise ja luuletegemise põhimalli tuleks näha läbivate vastanduste

MART MÄGER

pingestatud tasakaalus, alalõpmata kaose loomises ning selle taltsutamises — kui pruukida tema enda poeetilist kujundit («oma aja ees ka mina olen väeti»). Ta on kõiges vähemalt kahekülgne, vastandpooled ühitatakse ambivalentes tervikus, aega näeb ta vähemalt Januse palgel ja sageli on ta kahemõtteline, mitmetähenduslik. Dramaatiline nägemine lööb välja juba lihtsates opositsioonides, kontrastides, mis viimases kogus on sagenenud: «siin on valgeid pilvi / musti kleite», «sa surmalastega saad elus üheks pereks, / ükskõik, mis jõud sind lahutaks või liidaks, / kui tuled säält — siin kätt ei anta tereks». Lihtpositsioonide naer—nutt, noor—vana, lahti—kinni jne. struktuurne mudel jätkab kehtivust kõrge ja madala (stiili, vaate), reaalse—fantastilise, koomilise—traagilise, konkreetse—üldise, ajaliku—igavikulise ning paljude teiste kõrgema tasandi vastanduste ühtsuses, ühtivuses ja üleminekus ühest teise. Maise, madala vastu nähakse kõrget, ülevat, igavikulist, metafüüsulist plaani: tulemistest, käimistest, jälgedest ja tegemistest «jääb üle ajast ülevoolav rahu / pilv mägisibul okas rohunnutt». Psühholoog Maasika madalas loos (pedantne ametnikutarkus — loov lapsevaim) lõpetab taas ülev pilt: «lapsed võilillepärgades / lõputus koridoris». «Sõja eelõhtul», «Väljas lõõmab juuli...», «Õhtunägemuses» jt. luuletustes loob igavikulise kontrastplaani taevase valgusallika mängutoomine. Ja vastupidi: ta kujutab näiteks kohtumist surmaga suurejooneliselt, ülevalt, poetades sisse illusiooni rikkuva, pentsiku üksikasja: luukere konte ühendavad hõbeneedid! Ülev pöördub mõndapidi iseene vastandiks. Olukordade ülevus põimub pisiaskjade madala konkreetseusega, seguneb asjade tõsidus ja kerge toon, tehes groteskses kõrvutuses tõsiduse veel tõsisemaks. Alatistest ootamatustest sünnib koomika, fantastilise ning reaalse segust, plaanide muutmistest — grotesk. Ootamatuste ja absurdi taga paistavad argised asjad, traagilised tõed. Naljamehe nägu on Chaplini oma — surmtõsine. Nagu tema tegelik maailm.

Tema poeetika põhiprintsiipe võiks võrrelda karnevalipoetikaga, kus narrile võidakse omistada kuningarüü ning aadlimees kerjuseks moondada. Ta ümberkehastumine ulatub linnakraadeni välja («õhtu Valgas»), suhtumised sisalduvad kujutuses — hindaja vaatepunkt ei eraldu. Üdi mängib tegelikkuse läbi, ta «mängib mängumeest ja tagaaetavat», nagu ise väidab. Loomulikult püsib ta maski varjus, mis seletab mina näilise juuresolematuse. Nagu ikka, tuleb mängu järel lahkumine ning alguse ja olemise järel lõpp: «kõik lõpuni ja sinul hakkab jube...» («ootamatu surm»). Üdi sõnu: «Mis on see luuletaja luule? / See on: kui mõtled elule / ja millelegi muule» («Looming» 1974, nr. 10) tuleks võtta kui pihtimust.

Üdi ei ole filosoof, elu tabab ta pisi-asjanägija pilgu ning intuiitvise tarkuse läbi. Omal kombel ütleb ta selges eesti keeles: maailm ja inimese elu selle sees on dialektilised asjad.

Välise vormi kindlus annab seda suuremaid võimalusi sisemisteks vabadusteks, ootamatusteks, järskudeks aja ning ilma deformatsioonideks. Nagu moodsas romaanis, nagu absurdidraamas.

Üdi julget arendusloogikat aitaks seletada 60-ndate aastate eelkäijate tee; varem eriti lähedane Heiti Talvik (kelle loomingus omal ajal leiti dramaatilist liikuvust!) võiks valgust heita kõrge stiili ning välise range vormi algmõjudele. «Kui öelda ainult üks nimi maailma luulest, siis on see Fernando Pessoa, kelle looming Üdile väga lähedane on,» pihib Üdi. Meenutagem Pessoa nelja *persona*'t, nelja poeedimaski! Meenutaksin ka oma kokkuvõtlikku märkust kogu ilmumise järel («Sirp ja Vasar» 18. X 1974).

MART MÄGER

Ly Seppeli «Varjuring ümber tule» on autori eelmise, esikkogu ilmumisaega (1965) arvestades taastulek, teine debüüt. Vahepealne töö on viinud süvenemise poole. Kunagised lapselikud mõttealged arendatakse poeetiliselt läbituntud tervikkontseptsiooniks.

Kujunduse kaljujoonised on silmaga tajutavad sümbolid luuletaja suundumistest: kõike kõrvalist ära heites püritakse lätetele, algasjade juurde. Maailma olemises ja muutumises otsib luulemina püsivuse pidemeid. Seosed avanevad sissepoole pööratud pilgu läbi, mis ei tähenda üksindust ja ärapöördumist. Nagu pidemed seisavad püsivuse ja voolamise ühenduses: «olla korraga vesi ja kalju». Neid leitakse Pärnumaa nõidade sõnades, ajaloo hirmudes, rohtuvas taluõues, algasjades: «toon oma lapsed taas / lõpmata algusse». Maa ja hõim, keel ja meel teevad enese omaks. Pidemed ulatuvad hetke olemise varjuringist välja, viies kõige elava seosteni: lohutu laotuse all on kassipoeg ja inimlaps võrdselt abitud; inimene võib tunda nagu puu, nagu lind, nagu loom. Ema on üks algusi. Armas-tus toob selguse hetki ja annab võimaluse veerida algkeelt, ainsat ühiskeelt. Ja nii viisi — kuigi üha valgutakse uude anumasse ja olemisse, kuigi «uste rodu avaneb üksteisesse / ühe taga teine» ja päikese käest astutakse varju kätte ja varju käest vihma kätte ja vihma käest öö kätte, tuntakse end olemusitsi vaadates juba olnuna, edasikestvana. Keel on üks kestvaid algasju, keelesidemed seovad eri rahvaid: «aimub hõimlasi / Mongoolia steppideni välja». Sõnadel on tähenduste särad ja sarnastavad sügavused. Suur rahvaring olemise varjuringis — suur tikumäng, eri tavade, käitumiste, sobivuste ja vastakuste kokkusaamine paljurahvuselises peres. Tsüklipealkiri «Peaks ikka ütleva mõtlen» on olustikuliselt sõnastatud ning järgnev olustikuline kribu-krabu küsitav, kuni selgub hõlmav kontekst. «Meie asi on õppida / nägema / teisi enese kõrval / ennast teiste kõrval / kuni veereb päev...» Algasjad — õnn, õnnetus, surm, inimeste näod — ei eraldu keelevahedega. Ümbritsev hõlmab algseoseid oma keelest kaugetesse keeltesse, eri rahvaste sõnadesse ja kultuuri.

Et isegi mägede püsimine on muutumises, leitakse kaunimaks tervituseks pere-emale: «ärgu teie kolle kustugu».

Niisuguse vaate korral võidakse leida, et olemine tuleb tuttav ette, et põskedele paistab praegune ja esiaegade päike, et pidestavat on ühtaegu vähe ja liiga palju, et kestvuses on alati keegi kolmas juures. Mitmesuunalised seosed liituvad ühte pidevusse. Poosita ja ponnistamata reastatakse algasjad nende väärtuste järgi. Ümbritsevale antakse omapoolne filosoofiline tõlgitus. Filoloogiline vaatenurk avab enda hõimu ja keele taga ürgsemaid ühtivusi. Hoiakus aimub kaplinskilikku, aga mitte järeletegemise mõttes.

Kassetivihikut üle silmitsedes märkab seal samasuunalisi küsimusi, sama hoiakut: miks aoaegsed laulud ja pildid papüürusel on nii ühte nagu? Kuidas ühed mõtted kolmes tuhandes keeles tähendavad ikka ühte ja sama? Vaene oleks inimene, kes poleks tajunud elu lihtsaid ilminguid. Sealgi tuntakse seoseid: «Armas-tan üksindust, teades ja tundes, et ma pole üksinda.»

Asjade seoste, lahutamatus ja voolavuse toonitamiseks hülgab Seppel märgid, mis eraldaksid.

«Varjuring ümber tule» on aasta kaasilmunute hulgas üks terviklikumaid nii sisult kui ka poetikalt.

E ha Lättemäe alustab viiendat luuletuskogu «Metsamarju. Mõtsamarju» iseloomuliku *cento*'ga eelmiste raamatute pealkirjadest, otsekui tagasi-pilku heites oma elu- ja luuleteele:

Oma sammude varjust

usn päikesesse.

Pääsuke päevalind,

nõnda ma lähen.

Korjan marju sinisest metsast —

metsamarju, mõtsamarju.

Lättemäe luule on algusest peale luulesse elatud elu, väline sisemisega sedavõrd ühtne, et päike, vesi, õõ, tuul, õhk ja nõnda edasi pöörduvad kujutuse objektidest pigem siseilma väljenduse märkideks: «sinakad metsad, / kaja õhus. / Avatud muld. / Tuule kuju / rohus ja juustes.» Kollaažluuletuses on maha märgitud luuletaja rada päikesearjutusest välja ning edasi rahulikus kindluses. Nõnda, isegi pealkirju järjestades saab nähtavaks keskne, läbiv teema — seose taotlemine ümbritsevaga, ajaga, kaasinimestega. Hoomakem selle lähedust aasta luulenaabri Ly Seppeli omaga. Ehkki viimase haare on avaram, on pidemete otsijad mõlemad. Eks liigu ka Lättemäe omal kombel algasju mööda ning adu kordumisi («kõik tuuled kordamisi»), eks taju ta kaugusi lähedastena («kõik on kaugel, / kõik lähedal, / õhus Tadž Mahal») ning ole ilmutanud piire ületavat ühtekuuluvustunnet. Pole tema tee printsibiis üksiklase tee, ehkki saatusest tingituna kitsam ja eriskummaline väliselt. Kogust teise varieerub sama — püüd pärrale jõuda iseendaks jäädes, soov pimedusest avarusse, üksindusest inimeste sekka: «Anun kodupaigaõigust siin ajas», nagu ta seda varasemas kogus väljendas. Polnud kodupaigaõiguse otsimine kerge elus ega luuleski: karjala soomekeelse ning eesti luule vahelisest kaksipidi olekust eesti luulesse — iseennast tõlkides, tõlgetel pahatihti ümberpanekukonarused peal! Tunnustav mõistmine tuli vaevalise aeglusega.

Olgu varjuskäinu rada ka kitsas, kuid samme on juhtinud avara paiga tunne ning ümbritsevat on vaadatud selgete silmadega. Oma maja on kasvatanud ta palk palgilt, «ja aknad avarusse». Tema hoiak on maksimalistlik: «Ei ole küllalt / pooldest õunast ja kuningriigist [— — —] Tead küll, milles on küsimus.»

Kui Seppel leiab filoloogilises vaates uusi seoseid maailma, on Lättemäe selleski joones lähedane. Mõlemad on rikastunud kokkupuudetes teiste keelte ning kultuuridega. Kahest keelest, milles Lättemäe luuletajaisiksus on väljenduse leidnud — soome ja tarvatu keel —, on viimane siin tõlkelist kirjakeelt vaheldamas. Kujuneb terviku rütm, loomulikult ja enesestmõistetavalt. Murde- ja kirja-keele vaheldusega kaasneb vaevutajutav erisus sisemise ja väljaspoolse, endakohase ja vaatleva vahel.

On loomulik, et luuletaja ei ava viimase koguga endast midagi sootumalt uut. Nii püsikindla kulgeja puhul heidavad praeguselegi raamatule valgust need mõistvad sõnad, mis omal ajal öelnud Hando Runnel, Jaan Kaplinski ja teised. Kasvavas mõistmises näeme hetke luuletaustal eriti hindamisväärsena Lättemäe luule isiksuseadekvaatsust ja konventsionaalsustevaba luuletõe taotlemist.

Paul Haavaoks ei esita oma kümnenda koguga «Palumaa pedaja» tähendusväärselt uut ei enda ega eesti luulesse, kuid raamatus on oma väike liikumine ja teisenemine märgatav.

Haavaoksa arvustamisel oleks esmatähtis tema luuleseisundi tunnetamine, et selle kohaselt saavutusi hinnata. See tunnetus võiks näidata tema rabadusi ja ebaühtlusigi äraseletavas valguses. Sest selge on, et Haavaoksa luuletused kisivad lahkkujundeisse ja üksiku luuletuse ilme on sageli rabadavõitu. Mõte ei tarvitse alati harmoneeruda loodusliku taustaga, millel teda arendatakse. Võõrsõnad ja

uudistuletised võivad eksida võõrasse ümbrusse, *licentia poetica* väärvormid riivavad kõrva. Kooligrammatika kohase märgistamise järel võib ta interpunktsiooni moekohaselt hüljata, lihtsakoelise murdeluuletuse kõrvale pürib sonetikatse. Luuletaja võib vastuvõetavaks pidada lapsikut isikustamist (näit. «Seene-mets»).

Kui nende märgatavate lahknahtuste pinnalt Haavaoksa hindama asuda, ei vastaks see pildile, mis tekib sellest kogust ning tegija muust loominguist.

Paul Haavaoks on olnud ja on ikka Peipsimaa laulik, seistes oma maailmas nagu tare ukseavas — see ta enda kujund! — koduselt ja vabalt, ihkamata võimu ja väge. Siin maal on tema luulet toitev pinnas, siin tahab ta end kindlalt tunda nagu pedaja tüvi ning juur. Murre markeerib paslikult seda asendit, võimaldades ühtlasi mõttekäike, ütlemisi ja suhtumislaadi, mis kirjakeele pruukijal jääks saavutamata. Ent see ei tähenda põrmugi piirdumist külamehe kitsa eluringiga. Ta mõtiskleb valguse ja varju, kõrgumise ja nõrgumise tasakaalu üle ning peab juurdleva vaimu vaimutundi. Suur maailm ei ole Peipsi piirist välja suletud, vaid annab ainet mõtisklemiseks ja eeskuju luuleks. «Suur eloluts lüü sulpsu pilliruu...».

Oma vahendeid teisendab ta võimalust mööda — stroofivormide ja mõtude vaheldus ilmneb juba raamatu sirvimisel. Ent muheda muigega möödab ta ärevil-paraadseid tegijarähklemisi ning omaksvõtmiste kaksipidistust: «Kas olla teiste, olla endalaadsed — / eks seegi veel on veidi pime pilt!» Haavaoksast ei saa iialgi kolkalaulikut, ka luule tehnikas mitte.

Peipsimaa poedis on koos lüüriline maamees, mõtiskleja ning õpitahteline elujälgi. Krobedavõitu, eklektikasugemeline poeetika vastab tema asendile ja laulikunatuurile. Nii vaadates on Haavaoksa luule voorustes-pattudes maameheliikult stiilne ning adekvaatne looja isiksusega.

Milvi Sepingu esikkogust «Heliseval sillal» (1961) on kolmteist aastat möödud, nii et «Urvad üle müüride» on samuti uuestitulek, sisult siiski mitte. Luule põhijõud on jäänud samadeks: rõõm loovast tööst tehases, ümbritsetavatest inimestest, ning maalapse väljajuurimatu igatsus maa järele. Eelmist pingestanud poolused — muld ja metall — määravad sellegi raamatu sisu.

Värsivihikut alustav tsükkel «Urvad üle müüride» on tehasele pühendatud. Vormiliselt ja meeleoluliselt on see sideva poemi poole sihtiv jagu mitmepalgelisem kui järgmised. Lüüriline, kuid asjalik pilk märkab ka suuri sõnu, tühitundide laiska tülpimust, väsimust. Ometi: «tööst / hoian kui käsipuust». Töönimese asjalikkus, pidekus peaks olema teose hindamisel lähtekohaks.

Loodus teise luulepoolusena saavutab ülekaalu nii sisus kui ka mahus. Hingelt on luuletaja maalaps edasi. Kui tehase kivimüüri puutudes kerkib mõte: «oled sa mu võit või oled kaotus?», siis loodus ei põhjusta kaksipidimõtlemist. Siit leitakse jõudu väsitava tee jätkamiseks («Nõlvak kesk lagedat...»). Intiimsed tunded rüütatakse loodusluuleks («Haavapuu laulud»), loodus on küllane meeleoludest ja võrdpiltidest («Aprillilaulud»). Ilujanusele piisab mõnikord põgusatest matkamuljetestki. Poeetiline väljendus kipub siiski pinnaliseks jääma.

Pooliti looduse kaudu, loodustaustas tunnetatakse sidemeid olemast lakanud kodutaluga, maa aja- ning kultuurilooga. «Puid me mälestusmetsas / iial ei raiuta.» Ajalugu, muistendid, kirjandus ning neid loonud inimesed annavad kindluse muutuvas maailmas. Üks luuletus pühendatakse armastatud poetessile.

Sepingu hoiak on valdavalt hell, leebe, lüüriline, nii et ühtlus kaldub ühetaoisuse poole. Mõnd iluimetlevat hekke süvendanuks toon teisevärvilist meeleolu. Mõnikord jõutakse piirini, kust edasi oleks juba magusalt ilus: kui pöördutakse

lille kõnetlema («Ädalalill») või pruugitakse väljakujunenud värviga sümbolikat (allikas, äramindunustalill — lõpuluuletuses).

Eelmise kogu arvustaja kadunud Paul Viiding avaldas soovi, et järgmine tooks rohkem poeetilisi leide, ka mõningaid suuri, meeldejäävaid, säravaid. Eriti säravaid leide pole seegi kord. Huvipakkuvate otsinguteta lihtsus vastab sisule. Üksikluuletused on tuntavalt väiksemad kui sümpaatne üldmulje raamatust.

Minni Nurme luuletuskogu pealkiri «Kuuvein» on sisutruu nagu tema varasemate raamatute pealkirjadki. Ühendusjoon sisusse läheb meeleolulise sideme kaudu. Ühtlasi näidistab sõnaühend autori tinglikku poeetilist keelt.

Viieks tsükliks jagunevas raamatus kujutatakse hetkemeeleolude, unekujude ning poolviirastuste plastilises keeles rahutust, üksindust, nukrust, ülevaid hetki, mõõduva eleeegiat, suures maailmas kangastuvaid hirme ning muid elu sündmusi ja suhtumisi. Luuletuste ilmsi-unenäod, moondumised, hingeliblikas, kehast irdunud varjud ning haldjadki pole sellest maailmast välja tõrjutud, vaid ilmuvad võrdsetena reaalsete piltide ning olenditega. Välise tegelikkuse kontuur läbinisti minakeskmelises luules kaob, eelegilised mälestuspildid, muinasjutulised olukorrad sünnivad malbes tundevirvenduses märkamatu ja vahetult: aknaklaas taganeb, koos lumeräitsakatega tõuseb lendu peotäis luuletusi nagu kirjatuvisid ja liugleb aknast välja; päikesevalgus kergitab põrandapragudest taimed võrsuma — «kui päike kaob / kõik haihtub». Uni hajutab kõik piirid ja ammukadunud ilmuvad oma igapäevases tegevuses. Ja nõnda edasi. Piirjooned muutuvad veel pehmemaks lapselikkuseni küündiva õrnuse tõttu: «Mu lähimaks naabrigi on lind / kel pesa akna taga / ta varakult äratab mind / päevatõusu temaga jagan». Teisal äratab päikeseokas, päike tuleb lakaredelile; luuletaja tunneb võlga rohutirtsude ees, keda kuulatud. Nagu osutatustki ilmneb, liigub Nurme luule ikka looduselähedasel taustal. Loodusesuhete ja meeleolude pinnalt arendatakse sümboolseid-allegoorilisi mõtestusi, nagu «See puretud koer», «Tule — mu tee on kiilastee» jmt.; ohustava pimeduse vastu otsitakse sidet valgusega (tsükli pealkiri «Sõlmin lepingu valgusega»). Ka «Metsaballaadis» toimuv kohtumine nõidpõdraga saab sümboolse värvi («Kuldvasika teener ei ole ma» — põder omakorda eelistab vabadust kuningaseisusele). Õrnus ja malbus on põhimõttelised voorused, mis vastandatakse vihale ning teistele pahedele («Varjame ahastavaid silmi»).

Tsüklipiiridki on pehmed, sujuvad, viimane tsükkel «Tähepuu» eraldub mitte sedavõrd sisuliselt, kuivõrd tankavormi poolest: kahekümne ühe tanka hulgas ka üksik haiku. Enamasti ei kasuta Nurme oma tankades ettenähtud murret. See tsükkel otsekui resümeerib eelnevat, suundudes aimatavalt isiklikumatest suuremate plaanide poole: «kujutlen maakera kui / õuna tähepuu oksal». Peaks toonitama tankavormi erilist paslikkust tema laadile.

Minni Nurme poeetiline keel on välja kujunenud ning juba varasemast tuntud. Poolallegooriline meeleolude kõne, ilmsi-unenägede ning lapselikult muinasjutulise helde esilemanamine hakkab selles kogus välja tõusma, mõjudes paraku distantseerivalt. Ei taha eitada võtestiku ning muutumatult õrna, meeliskleva hoiaku omapära, kuid ei saa ütlemata jätta ka selle kasvavat tinglikkust.

Rudolf Rimmeli «Haldjasaar» asetub üllatusteta tema eelneva loomingu taustale, jätkates eelmistes kogudes ülesvõetud teemat. «Haldjasaare» temaatika ning laad esines «Üöpoeemis» ning jätkus «Ohvrikivis».

«Nii palju armastust,» imetles üks arvustajatest. Raamat sisaldab tõesti kaanest kaaneni värse, mida tavakohaselt nimetatakse armastusluuleks. Pealkirjas toonitatud haldjamaailmast tuleneb, et äratuntavam ajaline või ühiskondlik

tagapõhi jääb maalimata. Sotsiaalselt konkreetne aeg on välja lülitatud. Luuletuskogu üldkompositsioonis puuduvad tõusud ja mõnad, kired lõkkavad ja tunded liiguvad nõnda-ütelda ühel tasandil — varieerudes ja teisenedes. Haldjasaarel läbielatavad tunded lähtuvad enamasti füüsilise üheksõlemise pinnalt. Armastajad sööstavad teineteise poole, asemeks saab sammal, kanarbik, rohi või koguni lumi. Erootiliste piltide loomiseks kasutatakse võrdpilte ja mõistutlemisi: kire lõkkes, rindade kuplid, kahe harujõe suudmes ankrus õõtsuv röövli-laev... Toonitatud hellus piirneb estraadliku tundelisusega («kitarr vaid selleks et mu kurbust saata / kui laulan sinule mu habras unistaja»). Lembelaulude antoloogia koostajale leidsid mõned tõsihellad palad, nagu rediifiga riimi kasutav «kevadpäike hallaloores kannab õulul armas...». Otsesõnalisi hellitusi lausutakse küllaga, aga lüürilise kangelase arvates on luuletus mõistetavam kui paljad sõnad ning lahtirõivastamine omakorda luuletusest arusaadavam («kui sa ei mõista mu juttu»).

«Ööpoeem» algas tingliku kohtumisega laguneval jääl, haldjasaar on tolle sissejuhatusena võrreldav tinglikkus: saar kui eraldatud maailm ainult kahele, armastamise paik. Rimmeli käsitluses ongi armastus endasse sulgub kirk üldpoeetilisel maastikul. Haldjasaarest väljapoole peaks jääma argipäevane maailm, mis aga tungib haldjasaarele omapärasel kombel. Vastikud päkapikud näivad kehastavat mehelikku kurjust, mis haldjaid madaldab. Korra tahrab poriste jalgadega päkapikk Lumivalgekese kleidi ning kaob täina juustesse. Too kurjus ilmub korduvalt ka muinasjutumaskita, mehe kujul, kellel haldjate üle näivad olevat abielulised õigused. Mitmes kontekstis selgub, et kuri mees on «vägivaldne nürinurk» armastuse kolmnurgas, milles naine ja kangelane etendavad teravnurki («armastuse banaalne kolmnurk ei suutnud»). «Võõraste varjude» tsükkel toob sisse kontrastse tagapõhja, seda ilmestabki kõnealune kurjus: «Ööpoeemi» taskunõu-pilkudega mehe asemel on siin pesunaisenäoline, kelle vastutegevust haldjaunistustele näidatakse sügavalt ropuna («Luigelend»). «Võõrad varjud» muudab haldjasaare piirid ning haldja(te) identusegi kahemõtteliselt ebamääraseks. Raamatu paisutatud maht hakkab autori taotlusele vastu toimima: eraldatud saar kipub avarduma paradiisi suunas, mille autor ühes arendatud võrdluses sisse toob («põgenesin tookord justkui naiste paradiisist»).

Tegelikkuse taust mähtub melanhooliasse: haldjad on efemeersed olendid, paraku. «Käisime haldjasaarel vaatamas / ainult roosaid viirastusi». Kõige taga on trööstitu üksindus.

«Haldjasaart» võime vaadelda kui ulatuslikult väljaarendatud «Ööpoeemi», mis sisulisi kvaliteete ei kasvata. Rimmeli tugevam külg näib olevat sotsiaalne luule, «Sfinks sinilillega» vahest ehk selle esinduslikem näide. Ajastu vastuolude ning jõudude kujutamisel läheb autori kohati robustne ütlus ainega enam kokku.

Kui Rimmeli «Haldjasaar» on autori tundeilma ühe piirkonna kaardistamiskatse, siis Lehte Hainsalu «Põhjavesi» luulendab muinasjutuilma rahvaloomingu etteantud mudelite järgi. Folkloorseid aineid, mida eelnevadki ballaadikirjutajad kasutavad, võtab autor latusse värssi panna. Vanade ainete ümbersulatamist, mõtestamist või psühholoogilist pingestamist ei ole eesmärgiks seatud. Puhta riimi tarve võib reprodutseeritavasse ilma ootamatusi tuua — näki väljavalitut ootab «võlutud riik», mida valvab «haldjate piik», ehkki ei ole teada, et piigid oleksid haldjate varustuses kuulunud. Hainsalu vahekord ainega on selline, et «Põhjavesi» kandub eesti ballaadi varasemasse, lugulaulu perioodi. Ent miks ka mitte? Kas ei või mitmekesisuse nimel tagasiteed suunduda? Ehk nagu Hainsalu raamatu lõppvärssides põhjendab: «Siiski on kena kesk rataste ruttu /

uskuda truudust ja muinasjuttu.» Eesti ballaadiklassika selle sajandi meistrid ei ole nii vähesega leppinud, vaid maalinud rahvapärimuslikule taustale elulise ja isikupärase sisu. Hainsalu paar katset olevikuseostele teevad tema lugulauluilma piiratuse veel nähtavamaks. Vahekord tõsirahvaliku ainega jääb ikka reproduktsiooni ning originaali vahekorraks. Pelk tagasipöördumine ei ole ilalgi traditsiooni jätkamine. — Olen sellest raamatust korra kirjutanud («Sirp ja Vasar» 2. V 1974), sellepärast siin pikemalt mitte.

Tõnis Lehtmetsa diskreetsus «Lõkkemõtetes» — leegita lõke — on programmiline: see peab olema nagu põhjamaa päike läbi rähmu, tuli toores puus või turbakamara varjus. Tema elujaatav hingesoojus on usutav — mõistuslikult, mitte kirjanduslikult. Esitatavad suhtumised on läbini sümpaatsed: et linnamehe vabadus astub laaneradadel, et kodupaiga metsakülade tühjenemine äratb eeleegilisi tundeid, et inimtegevus võib põhjustada looduseasukatele hävingut. Autor rõõmutseb looduse suurte vaatamängude ees ning kujutab armastust otsekuulooduse ilmingut sellesamas keskkonnas. Nagu hea halastaja vaim sammub ta metsades, langetab püssi mitmel sobival võimalusel ning meenutab seda, kuidas «sulekerakene käte vahel, / tardusin vetevoorus...». Ka «Lorilauludes» peab ta mõõtu, nii et siia mahub pingutusega üks allegooriline armuluuletuski. Leebe lüüriline toon ei murdu kontrastiloovalt matkamuljetes ega lõõbi puhul...

Lehtmetsa järjekindlus, enesetruudus on silmatorkav ses muutavas maailmas. «Esimestes värssides» alustatud rada sammus ta «Tänavates ja tanumates» ja «Kodumurul» ning jätkab nüüd «Lõkkemõtetes», vahest vähem jutustav on ta praegu. Ligemale kaksikümmend aastat luuletamist. Iga luuletus deklareerib püsimumist, tagasihoidlikku, häbelikku alalhoidu, mida ei suutnud raputada isegi 60-ndate aastate tormiline teisenemine ning uue luuleperioodi tulek. Häbelikkus — Hando Runneli südamesoe sõna Lehtmetsa hoiaku nimetamiseks.

Kased tantsivad küngastel ja uibupuu püksid on hämaras valged, kirsike õitseb ja «pulmi peab ta naerdes —», «härmas puuke / kullalitreid pillab» ja nõnda edasi. Ja et loodusesemed omas leebes olekus leebel viisil toimivad, leiab luuletaja nendega lähema kontakti, tantsib nendega koos, ajab juttu: «Tantsime meiega, minu nõmm», «nüüd ma siis kõnelen kuuga», «puu anub mind», «viipab mulle / vaiksa sahnaga / härmas latv / kui luige tiib». Seda võib nimetada häbelikkuseks, aga häbelikkuse läbi on see ka häbematult tinglik — teisenenud luuletaustal.

Aina kangastuvad meelegujutuse pildid, unes ja ilmsi: «Kõrges unustuserohus helatab tasa», ja silme ette kerkib kadunud sepapada nagu lapsepõlves; «nagu lapseas kõrgumas näen taas kõike», «akna all näen istumas üht memme», «mäetippe unes näen», «nägin unes surmajõge», allikas nähakse näkki...

Isikustamine ning meelemõtte pildid, sündmuste ja võrdkujude jutustav esitus, traditsiooniline värss, tuttav riim ning nelik — piisab neistki Lehtmetsa poeetika markerimiseks. Lapsikult anakronistlik on see poeetika, impersonaalseks kuluunud, steriilselt üllatusvaene. «Lõkkemõtted» võiks osutada, et poeetika on samavõrra tunnetuslaadi avaldus, et isikupärased luulesaavutused käivad koos adekvaatse vormi otsingutega.

Nagu Hainsalu puhul, tõdeme varemolnu ületegemist, siin reproduktsiooni ka enesekindamise mõttes.

Pole vist juhuslik, et Hainsalu ja Lehtmetsa eelmistes kogudes ilmutavad põhimõttelist hoiakut uuema luuletehnika suhtes. See on üllatavalt sarnane — vabavärss on mõlemale põlastusväärne, ironiseeritav moenarrus, mida snoobidest kohvikuplikad kiidavad (Lehtmetsa «Kirjanduslik kõnelus meie Tiuga»), mis on

MART MÄGER

tehtult kena nagu valejuuksed, selle hindamine aga mae asi («On uhkelt avali küll koon, küll kärss»). Taunitakse samalt positsioonilt, ironiliselt ja üleolevalt, õige luule seisab riimipatsi plettimises.

Leelo Tungla kassetivihik «Kummaliselt kiivitajad kurtsid» («Noored autorid», 1965) näitas andekat looduslast. Luuletustes oli nukrat loodusetunnetust, kujutuses fantaasiat. Uues kogus «Õitsev kuristik» on pöördumine täielik. Kui varem luuletaja kuulas kiivitajate kurtmist, siis siin «vintide laulus ma / ——— / seisan võõrana enese kõrval». Eelmisest kanduvad «Õitsvasse kuristikku» mõned üksikud kuminad («Suveõhtu», «Talv — see on rahu»). Praegused dekoratsioonid on loodusvõõrad. Eelmist kogu meenutaksid vahest veel selgepiirilisema kujundusega palad, nagu «Tõime nailonkuuse sahvrist», «Alasti kuningas», «Pilt», mida huumorivarjund elustab.

Luuletaja on pöördunud räigevärviliste sisemaastike maalimisele, pruukides kunagiste pooltoonide asemel barokselt raskeid värve, enim kuldset, punast, musta. Kuristikusümbol pealkirjas saab järgnevat katet. Kõik iseloomustuseks tarvilik on kogust endast ehedal kujul võtta: võtmesõna-meetodist piisab.

Raamat algab palavikuretkega lossis, kus sulatatakse südameid, silmad keevad ning kus kajab hõbeda hää, jook on nagu haud ja sõrmi ei ehi «jääsõrmuste hõõg». Väärismetalli on rohkem kui juveeliäris: on juustekulda, kuldpruune kardinaid, on kuldseid urbi, lehti, liblikaid, linde, madu, huuli, õunavisse ja grimmi, silmadelt kerkivad hõbedast laud, «taldade külge rautab end maanteede tolmune hõbe», lõhnab tigidaid hõbedast lilli, kaugus on tumedast kullast ja «kuldkülma vett või valget kurbust valab». Huuled on külmad nagu relvaraud või hütibunud arm, «huulil hurmelisil» kõlab igatsus ja lahkumiselaul. «Mustal vaibal kumavad mu küünte kümme poolkuud. / Arvad nägevat vast kümnet kuu all poodut.» Tuleb võimalus hulluks minna: pargiteel on lomp nagu laip, sinises linnas timuka maja. Oleks see ometi ironiline nuripidistus!

Mida siis sünnib südantlõhestavate sõnade ja hirmuäratavate dekoratsioonide keskel, kuupaistes kuristiku, laipade, poodute ning haudade, lossi ja timukamaja taustal? Igatahes mitte nähtavalt traagilist, pigem näitemäng ja maskeraad («Näitemäng» ja «Maskeraad» luuletuste pealkirjad!), nii et raamat võidakse lõpetada pisut kelmika «Kõielkõndijaga». Ehk kui luuletajat uskuda, on «ainult endasseviivate radade mõttetud käänud». Koguvälise, kokkuvõtva sõnaga: manerism. Ka üksikute estraadlik-sentimentaalse paladega ei saa kaasa minna. Olgu siis juba ehtne estraadivärk tõlkes või originaalis.

Tavakohaselt ignoreerivad ülevaated valikkogusid, möödudes neist nimetamisi. Õigustust nähakse selles, et luuletused on varem ilmunud ning arvustatud; eeldatakse, et uus kokkupanu ei võta ära ega lisa juurde. Mis on muidugi väär. Üksikluuletused omandavad täie tähenduse sihiteadlikes seostes, tsükli või kogu kontekstis. Võime isegi täheldada tendentsi luuletuste sulanemisele suuremateks tsükliteks, nii et üksikuid, sagenevalt pealkirjata luuletusi võetaks vastu suurema terviku osadena. Kasvab arusaamine luuletuskogust kui komponeeritud ühtsusest ning selle ühtsuse loomisest kui loominguilisest tööst. Ka valikkogude põhimõtteline kokkupanek peaks seepärast ülevaates lühidat märkimist leidma.

Vladimir Beekmani kaheksa kogu põhjal koostatud valikkogu «Pühviluht» võtab kokku rohkem kui kaksikümmend aastat luuleteed. Uue terviku loomisel ei ole kronoloogilist järjestust printsibiiks seatud, ent mitte ka jäägitult hüljatud. Raamat algab värssidega esikkogust «Laul noorusest».

Suuremad valikud liigendatakse tavaliselt arvukateks tsükliteks. Beekmanil

pole seda tarvet tekkinud, sest kodanikuluulena moodustab teos terviku, milles poemid eraldatakse mitte sisulise, vaid žanritunnuse põhjal. Autor on valimikus toonitanud oma loomingu seda osa, milles kajastub muutuva maailma areng vastuoludes, nii välistes avaldustes kui ka inimeste teadvuses. Nimetame siin proovina kas või ühtainsat iseloomuliku pealkirja ning sisuga luuletust, nimelt «Ajalaulu». Valik on tehtud praegushetke seisukohalt, mistõttu põhiosa annavad kolm viimast kogu. Ent tagasivaates tajume sama tunnetust näiteks juba luuletuses «Esimesele inimesele maailmaruumis», mis ilmus kogu lõppluuletusena 1958. Ning jah, tagasivaates on lõbustav meenutada, kuidas luuletust ilmumise ajal tõlgendati... Arenguvastuolude näide toogi!

Muia Veetamme «Vee ja liiva joonel» on samuti valikkogu — «Luuletusi aastaist 1940—1973», ent peamiselt viimased tsükliid sisaldavad ka kogudes ilmumata luuletusi. Tsükkel «Oh sa aeg küll seda teatrit» on tervenisti 1973. aasta toodang ning värsistab teatrilava ja eluteatri jantlikke vastakusi. Valimiku kolmteist tsükliit on kokku pandud väga erinevatelt alustelt — teatava paigaga seotud luuletusi, lembeluulet, matkavärsse jne. Seni ilmumata teosed paiknevad enamasti matkameeliskluste hulka. Veetamm võtab luulendada kohalikke ja kaugemaid muistendeid, legende ning ballaade, nõnda näiteks «Kivi kõne» seletab Lohusalu veidra kujuga kivide lugu. Hakkab silma kõlavate (koha)nimede pruukimine kui sihiteadlik võte (*Trojanda, Latoritsa, Ala-tood* jt.). Praeguse pilguga vaadates on autori poeetiline keel võrdlemisi vähenõudlik.

Eduard Ertise vaevast on kokku saanud valimik eesti luulest Nõukogudemaal 1920.—1930. aastail, «Tulekeeled». Raamat on ühtaegu inimlik, ajalooline ning kirjanduslik dokument. Koostaja saatesõna annab sissevaate ajatausta, toob esile sealse kirjanduselu perioodid iseloomulike tendentside, arusaamade, võitlustega aastani 1937. Nõukogude Liitu jäänud 200 000 eestlase hulgast kerkinud ning varasemat kirjanduslikku tegevust jätkanud viieteistkümne autori värsiloomingu valimik annab ettekujutuse tolle luule ideedest, laadist ning tase-
mest. Lühiaandmed autorite kohta on lünklikkusele vaatamata teretulnud.

Vaime Kaburi koostatud ««Loomingu» Raamatukogu» vihik «Ärgem rääkigem raamidest! Kujutava kunsti motiive eesti luules» on kõrvutatav Ain Kaalepi kokkupandud temaatilise valimikuga «Muusikalisi hetki» (««Loomingu» Raamatukogu» 1961, nr. 4). Koostaja on vahest tarbetult püsinud autorite kronoloogia joonel, sest materjali sisuline suhtestamine võinuks anda põnevamaid kombinatsioone (näiteks kunst tegija poolelt, vaataja poolelt vmt.).

«Tuli öös. Pärjaks lauluisa Kreutzwaldile» on väike kenasti kujundatud tähtpäevalimik, pühendatud Fr. R. Kreutzwaldi 170. sünniaastapäevale, koostajaks E. Priidel.

Suurväljaande tähtsust arvestades pidanuks valimike-kogumike üleslugemist alustama «Eesti rahvalaulude antoloogia» (toimetaja Ü. Tedre) IV ning viimasest köitest, mis sisaldab üldülevaate rahvalaulust ja selle kogumisest, sõnaseletused, tüübikommentaariid ning registrid. Kaua seisnud käsikiri viimaks siis niikaugel! Valimis-, koostamis- ja toimetamistöõ on juba pälvinud tunnustuse vabariikliku preemia kandidaadiks esitamise läbi.

Lõpuks mainigem veel üht, heliantoloogiat «Eesti noort luulet 1962—1972», mille kümnest plaadist on ilmumata A. Suumani oma. Valimik autorite eelistuses ning nende endi elavas ettekandes esitab kassetipõlvkonna poeesiat. (Elavate autorite puhul tuleks alati eelistada nende enda häält näitlejate ilulugemisele.) Ilmselt on plaadisari leidnud soodsat vastuvõttu, nii et näiteks Hando

Runneli plaati pole müügil peaaegu märganud. Õienduseks: Mats Traadi plaadile on sattunud ekslik sünniaasta ning ümbrisel nõuaks parandust käibiv ebatõde, nagu oleks autor tööpõlve alustanud traktoristina; nimetamata on haridusjärk filmistsenaristide kõrgematel kursustel.

Kirjanike ühiskogumik «Kirjanduse sirvilauad» sisaldab ka luulet, ent nagu kogu raamat on natuke heterogeenne ja juhuslikuilmeline, ei saa sisalduva luulegi kohta vastupidist väita. Mõni luuletus oleks justkui raamatusse eksinud või välja eksimata jäänud, näit. H. Runneli oma. Jääb isegi mulje, nagu komponeeritaks «Loomingu» tarvis esinduslikumaid valikuid. Kokkukõnalisemate kimpudega ning kandvamate üksikluuletustega tõusevad esile N. Baturin, J. Kaplinski, O. Kruus, E. Niit, R. Parve, P.-E. Rummo, D. Vaarandi. Raamatu pika viibimise pärast ilmusid Paul Haavaoksa kaks luuletust siin ja kogus üsna üheaegselt! Biograafilise leksikoni ilmumiseni on muidugi väärt asi raamatu teatmeosa.

Ja perioodika? Enam-vähem võib «Loominguga» piirduda, kuna «Nooruse» peatähelepanu püsib õigusega algajatel ning noorematel autoritel; «Kultuur ja Elu», «Sirp ja Vasar», «Edasi» jt. väljaanded on luulele siiski väga piiratud foorumiks. «Loomingu» aastakäigust nimetaksin V. Adamsi, M. Raua, H. Runneli, J. Üdi, J. Kaplinski, E. Nirgi, M. Traadi, H. Trassi, E. Lättemäe, E. Niidu, J. Jõe-rüüdi, H. Habermanni värssse — erinevas lähetusastmes ning päralejõudmises. Lihtsate asjade elu- ning luuletunnetust tajun näiteks Endel Nirgi luuletuses «Katus kolle laud ja ase», mis selle töö mu jaoks rohkem kaasatuntavaks teeb.

Aasta tõlkeramatute loetelu alustagem kolme nimetusega: kadunud August Sanga tõlkevalimik «Laenatud laulud» I—II koos tõlgete bibliograafiaga, Debora Vaarandi eestindatud Katri Vala «Sinine rohtaed» XX sajandi luule sarjas ning K. Abeni ja V. Beekmani ühistööna ümberpandud lugulaul, läti rahvaeepose väärtusega teos — A. Pumpursi «Lāčplēsis». Neil kolmel raamatul on eri asjaoludel võrreldav tähtsus. Esimese puhul saab lugeja ülevaate August Sanga elutöö ühest vahendajalõigust; Katri Vala eelmine väiksem valik 1959. aastast (mis praegusse sulatatud) rääkis kaasa meie luuleprotsessis, ning naabrite epos — vaevalt see lihtsaimatki kommentaari tarvitseks. Tõlgitud luule täienes veel autorinimedega, nagu A. Voznessenski, M. Tank, H. M. Enzensberger, I. Wolker, luuletustega Puškinilt ning karjala soomekeelsetelt poetidelt.

Nõnda siis, luulet on ilmunud nagu ikka kirjas ning elavas sõnaski paremat ja vähem head, on, kellele laureaadi pärjad pähe panna. Kõik õige. Ent sellest heast hoolimata taipame tõsist vahet otsemaid, kui mõtleme 60-ndate aastate algupoole talentide tulva, mille kõrvale 70-ndatel aastatel võrdset potentsi pakkuda ei ole. Ei ole vastu seada ennenägematut luulehuvi, mida uute ning vanadegi värsside lugemise kohta tunti. Ja praegu! Aastalõpune arutelu «Sirbi ja Vasara» leheküljel lähtus küsimusest, miks luulehuvi on vähenenud. Isegi kui küsimuse formuleering kahtluse alla seada ning vastavalt muuta — kas luulehuvi on vähenenud? —, peab tunnistama selles aja märki ning arusaamist, et asjad jätavad varasemaga võrreldes enamasti soovida. Sihiti vahest delikaatselt luule enda huvitavuse kahanemisele — peegelpilti osutades?

Kõik arengud kulgevad ajutiste seisakute ning tagasilanguste — ja pöördumiste vastuolulist teed kaudu, hetkel võiks põgus tagasipilk arengutele valgust heita.

Nagu tõdetud, on luule eriliselt tundlik sotsiaalsetele teguritele. Eesti nõukogude luule suur muutumine sai alguse sotsiaalsest teisenemisest 50-ndate aastate keskel, esimeseks raamatureageeringuks Jaan Krossi «Sõerikastaja». Mitte asjata

pole autorit nimetatud ukseavajaks 60-ndate aastate luulesse. Kümnnendi suund oli: tinglikkustest lahti, konventsionaalsustest välja, vahetu kujutuse, vahetu elunägemise, oma silmade usaldamise ning lihtsate asjade poole pöördumise teed mööda. Debora Vaarandi «Lihtsad asjad» oli uue luuletunnetuse mõjukas programmteos.

Jah, lahti isegi riimiridade kipsist ja krohvist, nii et mõnda aega läks areng vabavärsivõitluse lipu all, terava poleemika tuhinas. Võidule pääses materjali aususe printsiip, mille Kross essees «Luulest, linnadest ja muust» laiamahuliselt põhjendas. Poleemilis-poeetiline vormel vabavärsist kui sõidust meritsi asetati vastu riimilisele jõgepidisõidule, nähes parimaid sadamaid ometi jõgede suudmeis. Piirid avardusid. Luule hülgas süzee, rakendades omakohasemaid arendusvõimalusi. Poeetilist värskust leiti jaapani luulest, loodusrahvaste loomingust, oma vanast rahvalaulust. Kujunes «uue luule» mõiste. Eripalgelised anded astusid esile.

Juba Krossi ukseavamine oli sügavalt sotsiaalne kirjandusakt. Elu—luule vahetust püsis elavana. Oli tunnetuse rõõmu, vahetut reageerimist toimuvale ning kaasalöömise lusti, vaade oli ettepoole suunatud. Vähemalt kümnnendi keskpaigani tõestas luule silmanähtavalt, et suured sisulised teisenemised käivad koos poeetika uueningega. Vabavärsi väsimine — sõnaohtrus, laialivalgumus jne. — tähendas samal ajal sisulise hoo vaibumist. Uus tunnetus otsib uusi teid, peatumisel vaadatakse tagasi. Varasemate võimaluste mõningane taaselustumine oli ootuskohane. Ent tagasivaatav suund on võtnud ootamatu ulatuse: konventsionaalsed vormid ja võtestik, ulatuslik möödunu luulendamine, unelevad meenutused, elegeiline toon. Pandagu tähele ballaadižanri selles kontekstis ning aastapildis. Elusuhe ning sotsiaalne reageerimine taandub. Riimipatsi plettimist kui üht poeetilist konventsionaalsust pakutakse põhimõtteliselt kui ainuõiget; kasvab romantiline tinglikkus, küündides kullakarvalise maneerlikkuseni.

Kalle Kurg tõdes aasta lõpul, et endise temaatika ning poeetika jätkamine mõnedel autoritel mõjub praegu eklektilisena, deklaratiivsena. 1970. aastail debüteerinud «hilinenute» ja noorimate põlvkonnas lööb välja varaväsimus, ei küünita isikupärase poeetikani. «Nii mõjub palju tänasest eesti luulest tehnikuna ja maneersena.» («Sirp ja Vasar» 5. XII 1974.)

Vahetut isikuvahetuse ainega näen aasta uudisluules enim Jüri Üdil, Ly Sepelil ja Eha Lättemäel. Kuigi esimene on mitmeti erandlik loojanatuur, võimaldab temas eelmise kümnnendi traditsiooni jätkajat tõdeda konventsionaalsuste hülgamine (või nuripidistamine).

Luules kui protsessis peame tunnustama stabiliseerumist, mis muu hulgas välja näitab selleski, et luule probleemid jätkavad leigeks isegi asjaosalisi endid — arutelud lõpevad ettekande ärakuulamise ning laialiminekuuga.

Nõnda ei üllatagi avastus, et eelmise aasta ülevaate tegijad on jõudnud üldises hinnangus ligilähedastele tulemustele. Jaan Kaplinski leidis, et meie kirjandus on aastaga midagi võõrandamatut juurde saanud, kuid mingit moraali on ülevaatest raske tuletada. Mis peaks tähendama, et tendentse, liikumisi, suundumisi, mida üldpilti luues eeskätt otsitakse, ei olnud võimalik esile tuua. Teinegi eelkäija tõdeb, et luuleaastaks laiemas mõttes 1973 ei saanud — muutusi ja iseloomulikke nihkeid jääb väheseks. «Mullune aasta ei toonud nii palju omanäolist ja uut kirjanduse üldilmesse, et seda saaks tunamullusest teisiti kui vaid tinglikult eristada.» Nõnda Andres Langemets. Ning see on juba tõsisem asi, et mitte üksnes kogude ja debüütide arvus ning uustulnukate eas — tõesti noored on

puudunud! —, vaid ka üldilme ja teisenemisjõu poolest kipuvad aastad vendadeks.

Kui Jüri Üdi on pälvinud üllatusmeheks jäädes ülimat ning mõõdukamat tunnustust, kui Ly Seppel omandas Smuuli-nimelise riikliku aastapreemia, Ellen Niit ning noor autor Jaak Jõerüüt (tänavune raamatu-debüütant!) said «Loomingu» preemiad, kui tegijate isiklikul loomingutaustal märkisime saavutusi, jääb luule protsessis suuremat liikumist soovida.

OLI SUL RASKE, EMA?...

Viimastel aegadel on mind kummitanud kummaline mõte.

Kui katsuks teha intervjuu oma emaga?

Võtaks väikese magnetofoni ja mikrofoni, kõik nagu päris, kuigi mul pole niisugust, traatvõrguga. Me istuksime laua äärde ja ma lülitaksin masina käima. Ema naerataks, ei sugugi kohmetult, vaid õige natuke kavalalt ja raasike pilklikult — tal on üks selline imeline naeratus, mille ta toob välja vaid harukorral. Sinna juurde käib pühapäeva- ehk võõrastehääl, kuidas seda just nimetada, kergelt seatud, veidi tehtult ükskõikne ja samas väga viisakas. Ta naerataks oma võõrastenaeratust ja ma küsiks:

«Ütle, ema, oli sul sõja ajal raske?»

Tõenäoliselt lõpeks mu intervjuu sinnasamasse. Hea tuju korral käsiks ta tembutamise järele jätta ja midagi mõistlikumat ette võtta. Aga võib-olla vaataks ta mulle tõsiselt otsa ja ütleks:

«Oli küll. Eks sa tead isegi.»

Muidugi tean. Ometi — see pole see, nagu ütleb laulusalm. Ma võin teada mõningaid üksikfakte ja tean strateegilist olukorda suures plaanis, ent mitte asju sellises seoses ja järgnevuses, nagu nägi neid ema. Tema oli ülemjuhataja, kes pidi vastutama kogu oma rindelõigu eest.

Ja seda ta tegi.

Ta pole olnud lahingus ega hoidnud püssi käes, pole olnud sõdur ega partisan. Ent tal on medal: emamedal.

Sõja alguseks oli mu ema täpselt sama vana kui mina praegu, mitte enam esimeses nooruses. Tal oli viis last, kõige noorem aastane, teised paariaastaste vaheaegadega riburada ülespoole. Meil ei olnud muid toiduallikaid kui normikaardid, kõige tavalisemad. Leib oli pagariärist neli päeva ette välja toodud — rohkemaks ei antud — ja pandi hakkama paari minuti jooksul. Väike lõhnav helepruun pätsike on praegu mul silme ees. Sellest paremat pole ma kunagi saanud.

Kas ema ka sealt tüki võttis?

Meil polnud aega märgata.

Ohtuti helpisime jahuputru mõru teeveega. Ometi olime alatasa näljased. Viis kasvajat last.

Veel hullem oli küttega. Puid lihtsalt polnud.

Mäletan: kuskil teisel sõjatalvel saeti aiast mänd. Toad olid nädalaid kütmata ja see juhtus olema tõeline talv, mitte niisugune nagu praegused. Ema seadis ahju kütte, meie seisime ümber selle, viis kätepaari eri kõrgustes vastu ahjumüüri sooja ootamas.

Männioksad ei võtnud tuld.

Toored, märjad, alles härmatisekübemetega kaetud, visisesid need, ajasid auru ja kustusid — korra, teise, kolmanda, neljanda . . . Paberi- raasukesed said otsa, puud aga ei mõelnudki süttida.

Kõigi nende aastate jooksul oli see ainuke kord, kus nägin ema nutmas. Ta istus ahju ees ja pisarad jooksid alla mööda nägu. Tahmaste kättega pühkimisest olid palged üleni kriimud.

Õsiti sebisime õhuhäire peale üle õue naabrite keldrisse, teed valgustamas taevas rippuvate jõulupuude kalkkülme ja kurjaennustav valgus. Hunnikus koos, et sooja saada, lõdisesime pommiplahvatusi oodates. Üsna meie lähedal, naabertänavas, läbis lennukipomm kahekorruselise maja.

Me olime kärnas ja täiu täis. Sabadilliäädikas, millega neid tapeti, aitas ainult korraks. Varsti olid loomad uuesti tagasi.

Vaevast, ütles ema.

Kas on mõtet raskusi meenutada nüüd, suurel pidupäeval?

Me jäime ju ellu. See, mida tegi meie ema, et oma lapsi sõjast elusalt läbi tuua, pole kaugeltki võrreldav kõigega, mida talusid emad ja lapsed ümberpiiratud Leningradis, mida kannatasid Bresti naised, kui nad oma lapsi tulemõllust päästa püüdsid, mida tundsid Hiroshima emad, kui nende väikesed kiiritustõves sulasid.

Kui palju emasid jäi asjatult ootama rindelt tulijaid.

Oli sul sõjas raske, ema?

See küsimus on mõttetu. Kõigil emadel on sõjas raske, olgu nende lapsed alles süles või rindel võitlemas. Sõjas on inimese hind kaduvväike, seal pole kellelgi aega mõelda, et igapäev on ema, naine, armsam. Seesama inimene, kelle pärast hiljem nutetakse aastakümneid, on sõja jaoks ainult moment, juhuslik kuul, tühine kild.

Võidupäeval olin ma alles laps.

Õnn päevast, mil lõppes sõda, on jäänud siiani. Ta ei seostu millegi konkreetsega, hõisete või lilledega. Mälu on kõrvalised rekvisiidid lihtsalt kaotanud, ta on säilitanud üksnes õnnetunde, lõputu rahu teadmisesest, et sõda on läbi. Et me võitsime.

Seda õnne ma ei unusta. Kuigi ei taha seda korduma.

Nagu kõik emad.

RÄNNUD RUUMIS JA AJAS

Lennart Meri: «Virmaliste väraval».
«Eesti Raamat», Tallinn, 1974. 328 lk.

Tunamullusest «Loomingust» (nr. 9—10) ositi tuttav ja mullu juba Juhan Smuuli nimelise kirjanduse-aastapreemiaga ära märkida jõutud Lennart Mere järjekordne reisiraamat «Virmaliste väraval» on Vive Tolli stiilses kujunduses nüüd lõpuks kõvade kaante vahele jõudnud ning pakub täielikul kujul loetuna taaskord toreda, hinge ja vaimu kosutava elamuse.

Ilmumisandmete järgi lahutab L. Mere praegust reisiraamatut eelmisest («Tulemägede maale. Reisipäevik 160. meridiaanilt», 1964) terve aastakümme, ehkki küll mitte neis kujutatud reisisid endid. Vahele tulid mäletatavasti «Veelinnurahva» filmiekspeditsioonide rahutud aastad, käigud neenetsite, hantide, komide, maride ja karjalaste asualadele, põhjalik süvenemine uurali keelkonda kuuluvate rahvaste etnilisse ajalukku. Võib nüüd tagantjärele üksnes aimata, missugust vaeva ja leidlikkust nõudis filmimiseks vajaliku aparatuuri toimetamine suurtest ühendusteedest sadade kilomeetrite kaugusel asuvaiste võttepaikadesse, või missugust nutikust ja takti oli vaja ilmutada suhtlemisel kohalike elanikega, et filmida ja magnetofoonida rituaale, mis võõra silma eest tavaliselt salajas hoitakse. Üksnes L. Mere varasemad ekspeditsioonikogemused, ta raskusi trotsiv entusiasm ja erakordsed organisatorivõimed tagasid selle, et meil on nüüd värvusfilmikaadrid soomeugri rahvaste karupeietest, pühas hiies

palvust lugevast hiietargast, Sajaani mägismaal elavast viimsest kamassi keele kõnelejast Klavdia Plotnikovast ja paljust-paljust muust peagi unustusse vajuvast, kuid praegu veel säilinust: vanadest kombetalitustest, rahvakunstist, töö- ja tarberiiadest ning elatise hankimise viisidest.

Võib olla, et selle filmi valmimisega seotud ja tegija müllu ning päevikuisse talletatud sündmused ja seiklused kord uueks reisiraamatuks vormuvad. Siinses ühenduses pakub «Veelinnurahvas» siiski huvi ennekõike kui loominguuline etapp kahe reisiraamatu vahel. Näib, et loomine hoopis erinevas kunstiliigis on kasuks tulnud autori kirjanduslikulegi kujundusoskusele, ta juba varem silmatorganud võimele ajaloo ja tänapäeva osava põimimisega luua erisugune neljamõõtmeline kogupilt. Filmi tegemisel on L. Meri veelgi paremini õppinud organiseerima dokumentaalset toormaterjali, leidma nähtuste paljuses raskesti tabatavaid ühendusjooni, lugema neid välja ootamatutest kohtadest ja teinegi kord andma seda edasi rohkem intuiitiivse äratundmisena, uurimuslikku rahutust tekitava viipena kui pretensioonika valmistöena.

Filmis «Veelinnurahvas» on L. Mere loov meelegujutus ja tema kui ajaloolase ning etnoloogi uurijakalduvused leidnud õnneliku sünteesi. Ning see on tuntav ka uues reisiraamatus. Julgemalt kui kolmes eelmises reisikirjas on ta siin voli andnud oma kalduvusele matkata mitte üksnes ruumis, vaid ka ajas. Ta reisikaaslasteks on niihästi «mehed muistsed» kui ka tema kaas-

aegsed. Ta on üks nende hulgast, kutsutud elustama Kirdeväila läbimist aegruumilise kogupildina.

Matkaloo algusesse lisatud märkuses on L. Meri küll hoiatanud, et kuigi ta kasutab rohkesti autentset materjali Kirdeväila avastajate teoseist ja päevikuist, ei käsitle ta raamat Kirdeväila avastamislugu. Kummatigi leiame raamatust ka selle. Leheküljel 21 muretses Meri: «Kas suudamegi sisse elada avastusprotsessi? Ja minevikku mõnevõrragi tulevikust realistlikumalt taastada?» See mure on olnud asjatu. L. Mere raamatu suureks väärtuseks ongi just see, et ta ühelt poolt on suutnud taastada, olgu või punktiiriga, Kirdeväila avastamisloo, selle dünaamika ja kõige dramaatilisemad ning värvikamad episoodid. Meie vaimusilma ette astuvad James Cook, Georg Forster, Ferdinand v. Wrangell, Christian Dahl, Martin Sauer, Alexander v. Middendorff, John Cochrane, Eduard Toll, August Maasik ja mitmed teised, igaüks omanäolisena, neist üllatavalt paljud seotud Eestimaa ja Tartu ülikooliga. Nende teoseist, päevikuist ja reisiaruandeist on osavalt valitud katkendeid, antud võimalike situatsioonide rekonstruktsioone, millesse usaldust kasvatab teadmine, et L. Meri ise on nendes paikades viibinud, oma silmaga palju näinud ja mõndagi Arktika karmusest omal nahal kogeda saanud. Võiks ju mõelda, et Kirdeväila läbimine tänapäeval Murmanskist Nukamaani, kui kasutada on radaritega varustatud võimsad laevad ja lennukid, pole võrreldav sajandi-poolteisetaguste vaevade ja raskustega. Ja ometigi kujunes, nagu raamatust loeme, Lennart Mere enda reis dramaatilisemaks, kui oleks võinud arvata. «Kolmel korral tundsin selle reisi kestel surmahirmu,» kirjutab ta. «Jäägu see minu teada ja teie aimata, ning parem veel, kui seda keegi ei aimagi. Selles on vähe huvitavat, ja õpetlikku ainult nii palju, et

maailm tundub järgmisel päeval kauni kingitusena.»

Küllap see Arktika karmusest tingitud Lennart Mere enda reisi raskus ja riskantsus, tema suhtlemisnälg ja avastamiskirg, mis sundis teda tegema mõnegi otsetee kõveraks ja lihtsa asja keeruliseks, on just see, mis on aidanud tal rekonstrueerida Kirdeväila avastajate, esmaskäijate raskusi, nende vaimust, teadlaste kangelaslikkust, kui soovite.

Teiselt poolt liitub Lennart Mere enda reis sujuvalt «meeste muistsete» käikudega, kusjuures me peale geograafiaajaloolise sissevaate saame ülimalt huvitava pildi nende maanurkade elanike ning meremeeste ja lendurite tänasest päevast, sealsete inimeste vaprust ja väarikusest, arktiliste elutingimuste põhjustatud psüühilisest eripärast.

L. Mere raamatus on näiteks peatükk «Kaugusetaju», milles ta räägib sellest, kuidas olukorras, kus aega on rohkem, kaugused vähenevad. Ta toob selle kohta tabava ja asja hästi selgitava näite (lk. 277). Sajandi algul rändas Nukamaal hüdrograaf Kalinnikov. «Aeg-ajalt kohtas ta mõnda tšuktši, kes hommikust teevett tulele pannes oli avastanud, et teepakk on tühi. Seda juhtub, ja siis ajame mantli selga ning lippame ümber nurga poodi. Samasuguse endastmõistetavusega rakendas ka tšuktš enese väikese kelgu ette ja ruttas teed tooma, tükk külmunud põdraliha kelgu peal, ainult et temal tuli minna paarsada kilomeetrit ja niisama palju tagasi.» Ja see ei ole veel kõige äärmuslikum näide. «Kalinnikoviga liitus neljateistkümneaastane poisike, et oma sugulasi külastada. Poisil ei olnud koerarakendit ja kõik nelisada kilomeetrit jooksis ta rahulikult Kalinnikovi kõrval, aitas õhtul lõket süüdata, koeri toita ja alles siis keeras lumme magama.»

Huvitavaid näiteid, mis osutavad, et

KRIITIKA

kauguse psühholoogiline väärtus võib olla sootuks erinev meie omast, on esile toodud muidki. Seda laadi ekskursse on vaja selleks, et aidata sisse elada kauge mineviku ja paikkonna ellu ning teha mõistetavaks see, mis esimesel pilgul tundub praegusaja ja meie pikkus- ning laiuskraadide all elavale inimesele mõistetamatu.

L. Mere loominguilise evolutsiooni seisukohalt olgu juhitud tähelepanu veel ühele asjaolule. Rohkem kui ühes kohas vastandab L. Meri inimliku lähiduse keelemälu, laulumälu ja muu sellise pead pööritava panevale ulatusele ning säilitamiskindlusele. Ta märgib seda algul nagu möödaminnes, tuleb siis aga selle juurde uuesti tagasi ja on tunda, et see asi on tal südanel. Kavatsedes Hatanga ääres, võib-olla nendesamade mätaste vahel, kus sadakonna aasta eest istus Middendorff, oakohvi üles panna, arutleb L. Meri (lk. 127): «Temalgi oli oma eelkõndija ja sellel omakorda keegi, ja nii ulatub see rida kaugesse minevikku, ainult et me ei mõista iga kord enam jälgi lugeda, loeme neid üksnes paberi pealt, mitte maamättalt, mis praegu mu külge soojendab, ega [NB!] vanadest lauludest või keeltest.» Ja järgmisel leheküljel taas retooriline hüüatus: «Missugune paber suudaks võistelda keelemäluga?!» Või teisel kujundlikumalt (lk. 32): «Nagu kivid päikeseloojangu järel päeva soojust tagasi hingavad, nii kiirgavad praegused kohanimed ammumöödunud aegade saladusi.»

Meie vanima ajaloo rekonstrueerimine keelemälu, laulumälu jms. abil on pikka aega seisnud peibutava ülesandena L. Merel silmade ees. Ära kuulata eelkõne sündmuste sosinaid sealt, kus teised pole seda märganud, panna rääkima seni tummaksi peetud tunnistajad — kas pole see siis ahvatlev! Ja juba silmas pidades oma selle suunalisi ettevõtmisi, kirjutab L. Meri leheküljel 43: «Skandinaavia saagad, «Gesta Danorum», araabia geograafide

tööd ja vene kroonikad on eestlaste meresõidu ajaloo seisukohalt puudulikult läbi uuritud ja paremal juhul esindatud tsitaatidega autorilt, kes on endale muid küsimusi esitanud ja ka muid vastuseid saanud.» See mõte on teda nii kaua vaevanud, kuni ta lõpuks ise asjal sarvist kinni haaras. Ja «Loomingu» nulluse aastakäigu kahest viimasest ning tänavuse aastakäigu teisest numbrist oleme võinud sellesuunalise süvenemise esimesi tulemusi lugeda. Õieti on, nagu tähelepanelik lugeja kergesti märgata võib, ta uus reisikiri «Hõbevalge» välja kasvanud raamatust «Virmaliste väraval». Vajadus süveneda probleemidesse, käia oma silmaga läbi algallikad, neisse sisse elada, püüda aru saada, miks neis on näilisi vasturääkivusi, meie silmis mõttetusi, ja need siis meie jaoks kõnelema panna, ära mõistatada nende eksimise loogika ning nii neist tõe välja kurnata, otsida lisa keele- ja laulumälust — sellest ongi sündinud Lennart Mere uus, kahtlemata kõige intrigeerivam, aga seetõttu ka kõige huvitavam teos.

Muidugi on siin hädaoht, et oletus võetakse tegeliku fakti pähe ja seesugusele eba faktile rajatakse uus hüpotees, et allikaid «parandatakse» oma hüpoteesi huvides ja hiljem tõestatakse selliste järeleaidatud faktide abil oma hüpoteesi. Kuid usun, et L. Mere teadlaseaus aitab niisuguseid karisid vältida. Pealegi on ta teadusliku belletristika vormi valimisega kindlustanud endale hoopis avarama mänguruumi, kui see on võimalik kateedriõpetlase tösiteaduslikus uurimuses.

Ilmekalt tõendab Lennart Mere võimet muistsesse aega sisse elada ja ootamatuid rekonstruktsioone pakkuda ta Sampo-tõlgendus («Keel ja Kirjandus» 1973, nr. 8). Oma rännakutel ja «Veelinnurahva» filmiekspeetsioonidel pidi Meri mõnigi kord ööbima Põhjala rahvaste püstkodades. Ning seal, mööda püstkoja sammast üles taevasse vaadates nägi ta Põhjanaanala

KRIITIKA

ja selle ümber pöörlevat taevaalaotust ning jõudis nii sellesama konkreetse tähelepanekuni, milleni meie esiisad aastatuhandete eest unetuil õil läbi püstkoja suitsuaugu taevasse vaadates olid jõudnud. Sampo on Mere järgi soome-ugri rahvaste maailmapilt, maailmaseletus. «Kalevala» kirjokansi on taevakaas, mis pöörleb ümber s a m b a: päeval päike, öösel kuu ja tähed. Mere tõlgendus pole ehk niivõrd uudne (ühes või teises ühenduses on selle elemendid Sampo literatuuris juba olnud), kuivõrd üllatav seletuse loomulikkusega. Juba ongi see tähelepanu äratanud teisel pool Soome lahte. Seda on arvestatavaks nimetanud soome folkloristid ja etnograafid. Kõige soojemate sõnadega tutvustas mullu novembris L. Mere uut Sampo-tõlgendust ajalehe «Kalevala» kirjanduslisas soome kirjanik Paavo Rintala. Sellele tõlgendusele mõeldes ütleb Rintala endal olevat tunde, «otsekui oleks Sampo tagasi saadud».

Ka raamatus «Virmaliste väraval» leiduvad andmed tšuktšide joogipulga (joogitoru) kohta, mille tšuktšid sur-nule kaasa panevad, näivad kinnitavat, et Mere mõte Sampo küsimuses on liikunud õigel teel. Ja eks ole L. Mere hiljutine valimine Kalevalaseura välisliikmeks uueks tunnustuseks ta selle-suunalisele tööle.

Meeldiv on L. Mere uue raamatu vaimsus, see erisugune lahe internat-sionaalne hoiak, mis on heas vahekor-

ras rahvuslikuga. See oli omane juba ka ta kolmele varasemale reisikirjale, kuid on oma päris õigustesse astunud just siin. «Siin maailmas on iga kolme tuhandes inimene eestlane,» kirjutab Meri (lk. 108), «— minu jaoks täiesti piisav hulk, et tunda ennast oma maailma osalisena ja kaasvastutajana.» Ja just nii — osalisena ja kaasvastutajana — ongi ta oma raamatu kirja pannud. Dramaatilised on leheküljed nõukogude võimu tulekust Nukamaale. Ka Tšuktšimaa tänasest päevast rääkides ei kasuta ta roosasid pille. Ta tõearmastus äratav igatahes usaldust. Ja usaldust äratav ka see inimlikkus, millega ta räägib näiteks šamaanidest või muudestki Kaug-Põhja elu palgejoontest. Lugeses äsja NLKP Keskkomitee otsust rahvakunstitöönduse kohta, meenus mulle tahtmatult peatükk «Tukkai kunst» Mere uuest raamatust. Ja ma tajusin erilise selgusega, kui targalt ja heaperemehelikult oskab L. Meri näha mitte ainult kauge mineviku, vaid ka tänapäeva elu lahendust ootavaid probleeme.

Meie reisikirjandusse on lisandunud tähelepanuväärne teos. Selle stiil ja vaim on seotud meie reisikirjade parimate traditsioonidega, alates Kirdeväila avastajate päevikutest ja aruannetest kuni Juhan Smuulini välja. Seda raamatut võib julgesti soovitada kõigile hea reisikirjanduse sõpradele.

Heldur Niit

SUUR HULK HEAD LÜHIPROOSAT

«Vene nõukogude novell». Koostanud N. Bassel ja V. Bezzubov.

«Eesti Raamat», Tallinn, 1974. 553 lk.

Kipub paraku nii olema, et žanri-või mingi muu tunnuse järgi koostatud, paljude autorinimedega koguteosed pole just kõige õigem paik sinna koondatud autoritega lähema tutvuse sobitamiseks. Nõnda on lugu, kui vaa-

data asja kirjanikuisiku seisukohalt. Ent seevastu pakub hästi koostatud, antoloogia tüüpi kogumik head ülevaadet näiteks kirjandusžanrist kui niisugusest, esitab otsekui grupiportree, kus autorid ei esine omaette, isoleeritult, vaid vastastikku üksteist täiendades ja üksteisest sõltuvuses olles.

N. Basseli ja V. Bezzubovi koostatud

KRIITIKA

«Vene nõukogude novell» tutvustab niiviisi eesti lugejale esimest korda vene kirjanike sulest tulnud lühemat proosat. Kujutan ette, kui raske oli koostajail tohutu hulga teoste ja väga suure arvu autorite hulgast välja valida kõige parem ja iseloomulik. Vene tänapäeva kirjanduses pole küll kuigi ohtrasti «puhtaid» jutukirjanikke (nagu neid pole kunagi olnud), seevastu lühivormis kirjutajaid leidub küllaga, ning mitte ainult romanistide ja näitekirjanike, vaid samuti luuletajate ja kriitikute hulgas. Olgu kas või mainitud, et ka Tvardovski kirjutas mitu head lühilugu. Allakirjutanu arvates oli koostajaist õige tegu, et nad ei püüdnud «hõlmata hõlmamatut», vaid keskendusid teostele, mis olid jõudnud lugejani alates viiekümnendate aastate lõpust. Just sealtmaalt algas vene lühiproosa tõus, mis viis ta ligi aastakümneks proosas juhtpositsioonile. Nõnda sai kogumik üsnagi ühtne ja ometi mitmenäoline. Meeldiv on, et ammu tuntud ning tunnustatud kirjanike kõrval on antud ruumi ka vähem nimekaile, kuid mitte vähem andekaile. Mõtlen eelkõige A. Drabkinat ja A. Massi.

Kuuekümnendail aastail muutus vene lühiproosa aktiivseks ja rahatuks. Ning seda eeskätt sisuliselt; säärast vormiuuenduslikku kihku, mis tol ajal eesti novellistikas valitses, polnud seal märgata. Vene novellistid astusid vastu ilutsemisele, elu ja selle vastuolude lihtsustatud käsitusele. Novell, jutustus lähenes tihti publitsistikale, ta oli varmas märkama ja kajastama — enamasti uues kunstilises kvaliteedis — vastsetl esilekerkinud või seni varjus olnud probleeme.

See suund ilmneb selgesti ka kõne all olevasse kogumikku võetud teostes, eelkõige aga F. Abramovi, V. Astafjevi, B. Možajevi ja V. Tendrjakovi omades. Ning pole pelk kokkusattumus, et kõik need autorid viivad meid Põhja-Venemaa metsadesse, kus konfliktid

inimese ja inimese, inimese ja looduse, kohusetunde ja hoolimatuse vahel olid ning on siamaani eriti teravad ja pakitsevad. Kõigi mainitud autorite teoseid iseloomustab varjamatu, lausa allakriipsutatud publitsistlikkus, tihti ka otsesõnaline sekkumine eluprobleemidesse, musta ja valge, hea ja halva kontrastne eraldamine. Kirjanikud nagu tahtnuksid rõhutada, et asjad, millest nad kirjutavad, on keerulisse vormi rüütamiseks liiga tõsised. Ja enamasti on neil õigus olnud. Kuid ei maksa nüüd, tagantjärele, mööda vaadata ka tõsiasjast, et selline sirgjoonelisus kätkeb mõnegi ohu, mis kõige rohkem annavad ennast tunda B. Možajevi «Metsatees». Autor laseb kõnelda alasti faktidel, lisab neid järjepanuna ja kommenteerib neid nõrdinult. Ning nõrdimiseks on põhjust ülearugi. Muide, kirjeldatud ebakohad ei ole tänasekski minevikuks saanud — alles hiljaaegu kirjutas samasugusest ühepäevaperemehelikust ning lausa röövmajanduslikust metsavarumispraktikast «Literaturnaja Gazeta». Kuid kunstiteoses jääb faktide esitamisest siiski väheks; vormi alahindamine või lausa ignoreerimine maksab kätte, võimust hakkab võtma kirjelduslikkus, üheplaanilisus ja, imelik küll, pinnalisus. Sest autor ei süvene nähtusesse ega tegelestesse, ta ainult kirjeldab. Isiklikult pean sootuks õnnestunumaks ja mõjuvammaks V. Astafjevi «Sinist hämarikku», mis viib meid samasse keskkonda, samade probleemide hulka, kuid milles minategelane ei piirdu küsitleja-kommenteerija rolliga, vaid on aktiivne osaleja sündmustikus, kaasamõtteleja.

Mainitud nelja kirjaniku teoste hulgas seisab mõnevõrra eraldi V. Tendrjakovi viiekümnendate aastate lõpul kirjutatud «Kolm, seitse, äss». Esmailmumise järel leidis teos kõva vastuseisu. Leiti nimelt, et kergus, millega sõbralikku ning üksmeelsesesse metsatöölise kollektiivi sattunud antiühiskondlik element Bušujev selle kollek-

tiivi lõhub, ei ole kooskõlas tegelikkusega. Nüüd, hulga aastate tagant jutustust üle lugedes pole raske mõista, et seesugused süüdistused lähtusid pigem kirjandusvälisest skeemist kui teose analüüsist. «Kolmes, seitsmes, ässas» ilmnevad tollase ja hilisemagi Tendrjakovi tugevad küljed ja ka mõned ta nõrkused. Tendrjakov võtab elust tabatud probleemi ning hakkab seda tegelaste vahendusel lahkama. Nõnda saavutab ta kompaktsuse (mis pole, kui laias laastus võtta, vene proosa tugev külge), poleemilisuse ja löövuse, kuid kaotab teinekord tegelaste psühholoogilises läbitöötatuses. Ainult et Tendrjakovi teoseid ei saagi enamasti võtta kui puhtpsühholoogilisi draamasisid. Neis on inimest mõjustavatele välistele tõukejõududele antud suurem osakaal kui sisemistele. Et autor sealjuures teravdab, vahel ka forsseerib, seda ei saa meelet lasta, kuid just seda asjaolu ei tahtnudki omaaegsed kriitikud märgata.

Suurem osa kogumiku autoreist jätkab aga sotsiaalpsühholoogilise novelli viljelemist, milles vene kirjandus on nii väga suured kogemused ja niisugused suured eelkäijad nagu Tšehhov, Bunin, Gorki. Selline traditsioonilisus ei tähenda jäljendamist. Novellivorm on vägagi mahukas ning assimileerimisvõimeline ja sellepärast suudab iga tõeline anne välisele traditsioonilisusele vaatamata lisada sinna midagi oma ning tänapäevast. Järelsõnas J. Kazakovi valikkogule «Kahekesi detsembris» väidab A. Ninov põhjendatult: «...traditsioonilisus ei ole sugugi samatähenduslik epigoonlusega. Tihti leitakse kunstis traditsioonilise vormi kaudu vahepeal kaotsi läinu. Sellisel puhul võib kõnelda iselaadi uudsusest, ajalooliselt alles ammendamata väärtuste taaselustamise uudsusest.»

J. Kazakov ongi andnud kuuekümnendate aastate vene nõukogude novellistika kõige läbituntumad, avastuslikult mõjuvad teosed. Kahjuks ei tule kõne

alla võetud kogumikus see Kazakovi juhtiv osa kuigi selgesti esile. Peamine põhjus on käesoleva kirjatüki alguses mainitud. Kuid tundub siiski, et ka eesti keeles varem ilmunud Kazakovi novellide hulgast oleks leidnud veel tugevamaid, ja ka «Pooljaamas» tõlge jätab mõndagi soovida.

Kohe pärast sõda lisas lühiproosasse uusi jooni S. Antonov, kes ka kogumikus on esindatud oma hea novellistinaime vääriliselt. Veelgi vanemat põlvkonda esindavad A. Platonov ja V. Grossman, ja nende meisterlikke jutte lugedes peaks selge olema, et noorem põlvkond ei tulnud sugugi tühjale kohale.

«Vene nõukogude novelli» lugedes ja üle lugedes hakkab silma seal koha leidnud teoste tegelaskonna mitmepalgelisus ja elulisus. Siin pole ainustki kuju, mis tunduks väljamõelduna, õnnsana, konstrueerituna. Ja eesti prosaistidel tasuks võib-olla iseäranis mõtteid mõlgutada tõsiasja üle, et selle mahuka raamatu kaante vahel ka positiivsed tegelased (või, nagu mõni tavatseb kirjutada — «nn. positiivsed kangelased») ei jää oma kunstiliselt mõjujõult ning psühholoogiliselt sügavuselt alla teistsugustele. F. Abramovi «Männilaste» metsavaht Igor koos oma kaasaga, S. Antonovi hambaarst Olga Sergejevna, V. Astafjevi vana elutark kütt, E. Kazakevitši kõrgahjutööline Jermolajev, V. Tendrjakovi Dubinin... Juba sellestki napist nimistust peaks piisama veendumaks, kui mahukas on tegelikult positiivse tegelase mõiste ja kui suuri võimalusi pakub nende kujude loomine kirjanikule. Kui vaid lahti öelda ühel või teisel põhjusel juurdunud eelarvamustest, mis, olgu tähendatud, pole kirjanduslikule loomingule kunagi kasuks tulnud.

«Vene nõukogude novelli» positiivsed tegelased pole sealjuures passiivsed meelisklejad või vagurad kannatajad, vaid enamasti teovõimsad, sõjakadki.

Nad on teesillutajad, ja see pole kerge osa. Kerge pole see F. Abramovi metsavahil, kes pärast nooruses tehtud eksirännakuid on oma elu mõtte leidnud laanekolkas kõige elava ja kasvava kaitsmises, kusjuures ta vaenlasteks pole mitte üksnes hingetud bürokraadid, vaid ka pealtnäha tublid töömehed, kellele aga ei lähe korda homme päev. Traagiliselt lõpeb Gussevi elu (A. Drabkina «Gussev»), V. Tendrjakovi Dubininit ähvardab kohus. S. Antonov oma «Vaenlastes» seab kaks ellusuhtumist selgelt vastamisi: ühelt poolt Paška Sossedkin, keda on lapsest peale muudkui kasvatatud, kuid kellele on palju tulusam olla kasvatamatu, elada kaasinimeste järeleandlikkuse arvel, ja teiselt poolt tema kooliõde hambaarst Olga Sergejevna, kes pahvatab oma koolivennale suu sisse: «Kakskümmend aastat palutakse sind inimene olla, õpetatakse, kasvatatakse, vaata et maani ei kummardata! Aga sina, niikaua kui sulle piitsaga ei viruta, ainult mõnitad neid, kes sind edasi aitavad.» Sootuks iselaadselt vastandab hea ja kurja inimeses E. Kazakevitš oma suurepärases jutustuses «Isa küllasõit poja juurde». Omamoodi teeb seda A. Mass «Ljubka pulmades»... Ei kuskil skeemi, teravatest nurkadest möödahiilimist, elu ilustamist — kõike seda, mida alatihti kiputakse positiivse tegelaskujuga seostama.

Vene lühiproosa üheks tunnusjooneks tahaks pidada tema konkreetset. Kogumiku ühegi pala lugemisel ei teki muljet, et autor tunneb kujutatavat keskkonda ligikaudselt, umbmääraselt. Vastupidi, mulje on selline, et autor on teose sündmuspaigal niisama hästi kui kodus, tunneb kõiki asjaolusid läbi ja lõhki. Ma ei tea, kas A. Bitov on tööpoolest töötanud geoloogide salgas, või kui lähedalt tundis E. Kazakevitš metallurgide elu, või kui tihedalt suhtleb F. Abramov Põhja-Vene metsameesetega. Ei tea ja see mind ei huvi-

ta. Küll aga pean oluliseks, et nad on oma tegelased ja kõik neid ümbritseva suutnud käegakatsutava konkreetsusega ning detailrikkusega edasi anda, hoidudes sealjuures lame-dast kirjeldamisest või oma teadmistega eputamisest, vaid valides ja vaagides hoolikalt iga episoodi, iga üksikasja sobivust ning vajalikkust teose üldstruktuuris. See välistab abstraktsuse, ligikaudsuse ning lisandab teosele omapära ja kordumatust, nagu on kordumatu iga eluaseme hõng.

Siinkohal tahaks eriti märkida A. Platonovi detailitunnetust. Tema novellid, sealhulgas kogumikku valitud «Kojutulek», on kirja pandud napsõnaliselt, otsekui konspektiivselt. Ent Platonovit ei tohi lugeda rutates, see pole ajaviitelugu. Peab andma aega mõjule pääseda igal pealtnäha ebaoluliselgi detailil, et mõista Platonovi proosa suuri väärtusi. «Kojutulek» on ju väike teos, on loetud päris pakse raamatuid sõduri kojutulekust, kuid Platonovi esitatud napsõnaline lugu suudab suuremast osast rõhkem öelda. Arvestagem sealjuures, et «Kojutulek» on kirjutatud tunduvalt varem kui teised kogumikku koondatud tööd, ent nii aine- kui ka vormikäsitluses ei taba midagi vananenut. See on püsivkirjanduse tunnus. Ja siitkaudu tikub pähe kiuslik mõte: kui «Vene nõukogude novelli» nooremate autorite teosed uuesti trükkida kümmekonna aasta pärast, vahepeal esile kerkinud uute ja taas nooremate novellistide teoste hulgas? Usun, et päris suur osa neist peaks sellele katsele vastu. Kõik aga küll mitte. Kuid halb oleks just see, kui mingis kirjandusžanris kõik uus ja pealetulev jääks varemkirjutatu varju. Praegu, tõsi küll, pole vene proosas lühivorm kõrgtasemel. Ent ka selline taseme kõikumine kipub olema paratamatu. Kirjanduses aga ei saa hinnangute andmisel piirduda aasta-paari toodangu vaagimisega, selleks on sobivad pikemad perioodid. Ja kindel

on, et ka vene novellil seisab ees uus tõus.

Esindusliku välimuse saanud sisuka kogumiku eesti lugejale vahendamisel on vaeva näinud tervelt kuus tõlkijat. Kindlasti tuleb neile lisada seitsmes vaevanägija — kogumiku toimetaja M. Varik. Usun, et ka tänu tema hoolle on kogumiku tõlgete tase võrdle-

misi ühtlane ning korrektne. Siiski, peale eespool mainitud J. Kazakovi «Pooljaamas» vahenduse jätab mõneti soovida J. Nagibini «Vajatakse kiiresti halle juukseid» tõlge, kohmakustele komistame ka A. Platonovi ja E. Kazakevitši jutustuste lugemisel.

Väino Iius

HÄMARUS JA LUULETAJA

Mihai Eminescu: «Pimedus ja luuletaja».
«Eesti Raamat». Tallinn, 1972. 152 lk.

Selle ilusa välimusega luuleraamatu ilmumisest saab varsti kolm aastat. Nagu paraku tihti, pole veel keegi sellegi väärtusliku tõlketeeose puhul kirjalikult sõna võtnud; igatahes kadus raamatu 4000-line tiraaž kauplustest küll niisama hästi kui kohe, mis vähemalt tiraažide määrajaile midagi ilmekat peaks ütleva. Tänavu jaanuaris tähistasid rumeenlased oma poeedi 125. sünniaastapäeva, mis annab põhjust kas või järgnevate märkmete kujul püüda väikest Eminescu-aasta tunnet Põhja-Balkanilt Põhja-Baltikumini üle kanda.

Teame rumeenia kultuurist ikkagi lubamatult vähe. Võib-olla oli suhteliselt rohkem teavet «valahhidest» ja «moldaavidest» liikvel isegi siis, kui eesti soldatid Vene väes vapralt türklaste vastu võitlesid ja mõnigi neist tänujulge Balkani rahvaste poolt siiaamaani austatavasse vennashaudadesse puhkama jäi. Tõsi küll, oleme näinud rumeenia filme ja võime oma raamaturiuileilt leida mitu tõlget (nende seas otsetõlkeidki) rumeenia proosast. Ent see kõik on jäänud fragmentaarseks. Puudub vajalik üldpilt, isegi see pigem intuiitiivselt adutav üldmulje mingist raskesti määratletavast «psüühilisest laadist», «vaimsusest» või kuidas me seda nimetaksimegi, mille vastuvõtlik lugeja igast rahvuskirjandusest loob — ja mida tutvuse süvenedes korrigeerimagi

peab. Päikeseline ja päevalilliline Rumeenia on meie jaoks mõnes mõttes ikka veel hämaruses.

Võib-olla on mõne teisegi kirjandus-sõbra mäluvaramus talle seesama groteskne esmamälestus Eminescu nimest mis allakirjutanul? Pean sellest paar sõna kõnelema, sest see tundub päris hea näitena neist paradoksaalseist teist, mida vahel kasutab maailmakirjanduse kujunemise protsess. 30-ndail aastail ilmus ühes meie meelelahutusajakirjas Pitigrilli novellike «Rumeenlanna» — rumeenia kaunitarist Pariisis, kes pidas lugu ainult haritud meestest. Nali seisis selles, et ta oma austajalt — kenalt lauljalt — küsis: «Kes oli Mihail Eminescu?», see aga, professorist võistleja poolt meelega valesti informeeritud, kostis: «Mihail Eminescu oli pärsia krokodillitaltsutaja. Olles valitud kindraliks, purustas ta norralased lahingus Pekingi all.» Teadagi sai ta vastu kõrvu ja talle öeldi rumeenia keeles lause, mille ma niisama rõõmsasti pähe õppisin kui eespool toodugi... Lugu, mis kümneaastastele soovitatavasse lektüüri ei kuulunud, tegi vägagi nalja, aga mis oluline: Eminescu nimi jäi meelde, ühtlasi seegi, et ta on rumeenia tähtsaim kirjanik. Hiljem olen võimalust mööda oma teadmisi püüdnud täiendada. Vene, saksa, prantsuse — ja nüüd siis ka eesti tõlgete abil olen endale suurest poeetist teatava kujutluse loonud, kusjuures mulle itaalia humoristi naljakese kogu tähendusrikkus on selgeks saanud ehk pareminigi, kui see tal endal tol-

KRIITIKA

lal võis olla: praegu kõneleme uhkelt europotsentrismi purunemisest, ent ei ole me ise küll veel kuigi kaugele jõudnud olgu «tarbatotsentrismist», olgu «parisotsentrismist» — ühed «mudilotsentrismid» mõlemad! Enne «Pimeduse ja luuletaja» ilmumist oleks Pitigrilli «Rumeenlanna» lugu *mutatis mutandis* sündida võinud ka Tartus või Tallinas...

1951. a. ilmunud M. Eichenholzi ja L. Galitski lugemik «Välismaine kirjanudus» sisaldab esimese eesti tõlke Eminescu lüürikast, nimelt luuletuse «Kõlvatud noormehed» (käesolevas raamatus «Hukkaläinud noored»). Kümme-kond aastat tagasi tõlkisin «Edasile» A. Kurtna abil luuletuse «Üksindus» (käesolevas raamatus sama pealkirjaga uus tõlge). Kui ka mõni asjahuviline neid luuletusi tähele pani, andsid need muidugi veel liiga vähe suure poeedi olemuslikuks mõistmiseks. Kas astub ta lõplikult hämarusest välja nüüd, kus võime lugeda kuuekümneme ühe tema luuletuse eestindust?

Jaatavalt vastata oleks vist riskantne. Mitmel põhjusel. Neist tähtsaim oleks ehk niisugune. Taust, millel on kujunenud rumeenia kultuur, ei ole meile kuigi kähku tabatav, sest selle on loonud paljud lausa erandlikud tegurid, sealjuures üsnagi aktiivselt edasi toimides. Kes teab küll seda, kes võisid olla salapärased daaklased, rumeenlaste lihased esivanemad, ent roomlased, kes nende hulka elama asusid ja nad endaga kokku sulatasid, andes neile oma keele ja nime, ei ole enam tundmatu rahvas. Siiski erinevad rumeenlased läänepoolseist romaani rahvaist väga. Vaimne kultuur, keskaja oludes muidugi kiriklik, mille sfääri nad jäid, oli Bütsantsi oma, kreeka-keelne. Tähestik, mida nad kunagi kasutasid, oli pärit slaavlastelt, kellel on suur osa ka rumeenia sõnavara kujunemises. Edasi keerulised suhted türklastega: Valahhia ja Moldaavia vürsti-

riigikesed olid mitu sajandit sultani-riigi vasallid; Transilvaania kuulus kaua Ungari või Austria-Ungari alla. Aadel, bojaarkond, oli küll «oma», kuid rahvusliku kultuuri loomist ei soodustanud selle kreeka orientatsioon, mis alles möödunud sajandi alguses hakkas asenduma prantsuse omaga — rahvakauge seegi. Eraldi arenesid kiriklikud ja aadellikud kultuuritaotlused — viimaste esindajate hulgas oli võimsaid mehi, nagu Dimitrie Cantemir ja Ion Neculce XVII ja XVIII sajandi pöördel —, eraldi kirjaoskamata pärisorjade rahvaluule. XIX sajandi keskme kultuurisituatsioon ei ole kuidagimoodi võrreldav samaaegse eesti omaga. Aadlikultuuri raamides oli klassitsismi ja romantismi esteetika juba omandatud, Anton Panni näol oli oma töö teinud isegi esimene viljakas folklorist, kuid iseiseisvunud, ka pärisorjusest vabanenud Rumeenia ühiskonda jäid ikkagi juhtima bojaarid, neist kõrgemal Saksa-maalt imporditud kuningas, neist allpool nõrk kodanlus ja talupoegkond, kellele kirjakeel oli seda võõram, et vahepeal oli seda kaunis radikaalselt relatiniseeritud. 1848. a. revolutsioon oli maad küll korraks vapustanud, kuid kulgenud hoopis teistmoodi ja teistsuguste tulemustega kui naabermaal, meile suhteliselt hästi tuntud Ungaris. Ilma seda visandlikult iseloomustatud tausta arvestamata jääks Eminescu luulest tabamata mõndagi olulist.

1850. aastal Austriale kuuluvas Bukoviinas sündinud Mihai(l) Eminescu «...esindab Rumeeniat nagu Dante Itaaliat, Hugo Prantsusmaad ja Puškin Venemaad», kirjutab prantslane Hubert Juin, ja jätkab: «Ma ei usu, et võidaks mõista Hispaaniat, kui unustataks Cervantes, ja tunda Saksamaad, teadmata midagi Goethest. Täpselt samuti jääks tundmatuks (või halvasti tuntuks, mis on veel halvem) Rumeenia, kui unustataks Eminescu.» Kes ta

siis oli? Teada saanud, kui rahutu oli ta karakter, kui kurvalt arenes ta romaan kauni Veronica Miclega (kes suri südamevalusse paar nädalat pärast Eminescut), leidnud ta loomingust juba põgusal tutvumisel sügavalt traagilist patriotismi ja lugenud sedagi, et ta suri vaimuhaigena, kalduks eesti luulesõber teda küllap rumeenia Juhan Liiviks pidama. Ei tahaks niisugust paralleeli siiski soovitada! Eminescu vaimne struktuur oli meie poeedi omast väga erinev. Põhjalik saksa-keelne haridus (sellest mõnigi noore Schilleri ja Lenau reministsents ta värssides), hea kontakt prantsuse romantilise luulega (Hugo ja eriti Vigny viljastused on märgatavad), suur filosoofiline lugemus (juhtiva kultuuritegelase Titu Maiorescu soovil ja toetusel pidi poeedist saama filosoofiaprofessor), mis eriti Schopenhaueri ideede näol tema loomingut mõjustas (J. Koževnikov oma Eminescu-raamatus on käsitlenud nende progressiivset interpretatsiooni rumeenia mõtlejal), isegi tutvus india filosoofiaga — see kõik on tema isiksusele ja tema luulele andnud oma mündi. Sealjuures ei tule unustada, et rumeenia keele ajaloos oli Eminescu Puškini osa: õilistades rahvakeelt ja elustades aadlikeele sagemeid, lõi ta suure sünteesi, mis on nüüdisaegse rumeenia kirjakeele aluseks. Jah, aga ikkagi: kes ta siis oli, kes oli Mihai Eminescu kui suur, ainuline luuletajaisiksus? — «Olen veendunud romantik/ ja jään selleks igavesti,» ütleb ta eesti tõlkes — arvan, et selle deklaratsiooni üle edasi mõtiskledes kõige olulisemat aimata võiksimegi. Romantism, olgu meenutatud, oli tollal ju oma ea ära elanud, kuid poet pidas vajalikuks säilitada nii selle emotsionaalsust kui ka fantaasiarikkust, sest ilmselt oli temal neid vaja. (Võiks lisada sedagi, et sõnainstrumentatsiooni meistrina oli ta teiselt poolt sümbolismi eelkäija.) Ja mida temal vaja oli, seda ta kasutas. Kõiges oma heitlikku-

ses oli ta suveräänne looja: eneseväljendaja, kelle geniaalsus seisnes selles, et ta ülitundlikus hinges heistas väga täpselt see, mis parajasti oli liikvel tema rahva hinges ja millel ühtlasi on kestev üldinimlik väärtus. (Suurepärase fantastilise autoportree on Eminescu endast maalinud hoffmannlikus novellis «Vaene Dionis», mida näiteks kas või «Klassikaliste lugude» sarjas tasuks eestindada.) Kui me räägime vahel «romantilisest loojatüübist», siis on Eminescu üks parimaid mõeldavaid näiteid; asjatu vist lisada, et sellesse tüüpi *eo ipso* kuulub teravalt omapärane isiksus, nonkonformsus, paratamatult oma veidraski, mis teinekord «deemonlikkuseks» võib sublimeeruda.

Tuleks tõsisemalt sirvida ka seda eestikeelset raamatut, mille mainimisega käesolevaid märkmeid algasin... Originaalidega ei suuda ma tõlkeid paraku võrrelda; pihin küll, et mõnel määral rumeenia algteksti olen veerida püüdnud, kuid see on jäänud pigem lingvistilise pisinaudingu tasemele. Kui alata «Pimeduse ja luuletaja» lugemist lõpust, järeleõnast, siis võiks esitada paar pretensiooni. Koolipoisipõlvest peale olen pidanud luuletõlkevaliku ideaaliks Semperi Verhaereni-raamatut, milles poeedi portreest, tõlkija kirjutatud esseest tema kohta ja tõlkeist endist tekib nii suurepärase tervek, et Verhaeren lihtsalt astub ja jääb eesti luulesse. (Tema mõju mõnelegi eesti poeedile on kaheldamatu.) Pikeemat ja süvenenumat käsitlust oodanud kindlasti praegugi. Liiasi kahan-davad mõned ebatäpsused lühikese järeleõnna usaldatavust: Eminescu kohta ei sobi sugugi väljend «rahvusliku kirjanduse rajajaid», sest rumeenia rahvusliku kirjanduse algus oli tema ajast siiski juba mitu sajandit varasem; «süüdistamist» Schopenhaueri mõjus on mainitud nii, et lugeja ei oska kuidagi aru saada, mismoodi see asi tegelikult oli, tegemist on aga päris tähtsa aspektiga Eminescu mõistmiseks; ru-

meenia kirjanduskriitika loojat, Eminescu luule esimest väljaandjat, tõsi küll, hilisemat konservatiivset poliitikut Titu Maiorescut on nimetatud Eminescu «peamiseks vastaseks», mis nende kahe mehe ilmselt tüsilikke suhteid küll eksitava ühekülgsusega iseloomustab... Kuid mis seal teha, kui meil ei näi veel olevat rumeenia kirjandusloo põhjalikumaid tundjaid, rumeenia filoloogidest kõnelemata. Oleks lausa tänamatus nuriseda tõlkijate kahtlemata hoolika töö üle — see näib tõepoolest kõnelevat nende pidevast kasvust, võrreldes mõnes varasemas luule-tõlkeraamatus ilmnevaga. Taotletud on paremaid riime, elegantsemat värssi, heakõlalisust, mis kõik selle raamatu kui eesti sõnakunsti fenomeni lähendamiseks meie luule kõrgtasemele on kaasa aidanud. Mõned väikesed ebastused: lohaka kõnekeele «vast ehk» (lk. 41) *pro* «vahest» Eminescu iluküllasele laadile küll ei sobi; «vaese Dionysose», kreeka jumala (lk. 43), asemel on originaalis tegemist «vaese Dionisiga» (vastava novelli peategelane, rumeenlane); «suirajuga» on mõttetu kujund (lk. 49). Üks kole stiilitus tuleb siiski ka ära märkida. Ilus romantiline poem «Călin» lõpeb eesti tõlkes nii, et pulmaluale hüppab kilk, «... kõha-

tab ja lausub, pannes ise kinni püksipilu: / «Isandad, ka meil on pulmad, peame koos siis pulmailu!»» (lk. 79). Niisugune urinaalne skurriilsus tundus nii väga Eminescu laadile võõras, et kontrollisin seda kohta originaalist. Eelviimane lause oleks otsetõlkes: «Ta kõhatab, nõõpides kinni pidusärgi, (mis on) täis (ilu)nõõre...». Kuid nii piinlikke «tõlkevabadusi» raamatus vaevalt küll rohkem leidub.

Saksa DV-s ilmunud Eminescu tõlkeramat «Engel und Dämon» lõpeb järelsõnaga Roland Erbilt, kes märgib, et kuigi Rumeenia rahvuspoeti hakati saksa keelde tõlkima juba pool sajandit tagasi, nii et valimiseks sai kasutada õige mitme tõlkija tööd, «jäab tulevasil Eminescu tõlkijail palju teha». Eminescu ei ole maailmakirjanduse mõõtmeis sugugi väiksem mees kui meie hästi tuntud ungari rahvuspoet Petőfi. Ei ole mingit kahtlust, et kui ka meie tulevased Eminescu tõlkijad ehk mõnegi luuletuse paremini ja asjatundlikumalt eestindavad, kui esimesed seda on teinud, tunnustatakse ikkagi esimeste hämarusehajutajate teeneid niisama endastmõistetavalt, nagu me praegu tunnustame esimeste Petőfi tõlkijate omi.

Ain Kaalep

RINGVAADE

KROONIKAT

Kirjanike Majas toimus 24. märtsil Erni Hiire ja 28. aprillil Erni Krusteni loominguoline õhtu, millega tähistati vanameistrite 75. sünnipäeva. Ülevaate E. Hiire elust ja loominguust tegi P. Rummo, E. Krusteni loominguulisest teest J. Kross.

Tänapäeva luuleprobleemidele oli pühendatud Eesti NSV Kirjanike Liidu luulekomisjoni organiseeritud 26. märtsi vestlusring. Lähemalt möödunud aasta eesti luulest rääkis Mart Mäger.

Üleliiduline lastekirjanduse nädal peeti tänavu märtsi lõpul Gruusias. Meie vabariiki esindas J. Rannap.

Teemal «Inimene ja organisatsioon» vestles 27. märtsil Eesti NSV Kirjanike Liidu seminarõppuste sarjas TPI professor R. Üksvärav.

31. märtsil peeti ENSV Kirjanike Liidu partei-algorganisatsiooni üldkoosolek. Ettekande «Kommunistide osast ENSV Kirjanike Liidu töös NLKP XXIV kongressi otsuste täitmisel» tegi liidu juhatuse esimene sekretär V. Beekman, kaasettekande parteibüroo sekretär K. Kurg. Sõna võtsid R. Rimmel, U. Laht, N. Andresen, V. Ilus, V. Gross, A. Tamm, J. Ojamaa, I. Viiding, P. Kuusberg ja EKP Keskkomitee kultuuriosakonna juhataja O. Utt.

NSVL Kirjanike Liit ja ühing «Teadus» korraldasid 2.—4. aprillini Mosk-

ŠOLOHHOV JA EESTI

Mihhail Šolohhov, kelle sünnist 24. mail möödus 70 aastat, on neid vene nõukogude kirjanikke, kelle teostes on juttu Eestistki. «Vaikse Doni» teise köite neljanda jao 17. peatükis teevad Buntšuk ja tema mõttekaaslased 1917. a. augustis Narvas poliitilist selgitustööd, et kasakad ei toetaks Kornilovi plaani lämmatada revolutsiooniline Petrograd. Samas teoses on veel teinigi Eesti-mo-

vas Literaatide Keskmajas seminari «Kaasaegne nõukogude kirjandus ja uue inimese kujunemine». Meie vabariigist võtsid sellest osa M. Jõgi, E. Märemäe, R. Sepp, Ü. Tont jt.

15.—16. aprillil peeti Karjala ANSV Kirjanike Liidu kongress, millel külalistena viibisid ka P. Rummo ja E. Lättemäe.

Eesti NSV Kirjanike Liidu lastekirjanduse sektsiooni aastakoosolek oli 18. aprillil. Kahel eelmisel aastal ilmunud algupärastest lasteraamatutest andis ülevaate A. Jaaksoo.

Kirjanike Liidu liikmeteks võeti vastu Henn-Kaarel Hellat ja Svetlan Semenenko.

Üleliidulisel kommunistlikul laupäevakul 19. aprillil käis grupp kirjanikke Kõrvemaal. Kokkuleppel Paide rajooni partei- ja täitevkomiteega löödi koos ENSV Kultuuriministeeriumi ja ajalehe «Sirp ja Vasar» toimetuse töötajatega kaasa A. H. Tammsaare majamuuseumi korrastustöödel.

Suures Isamaasõjas saavutatud võidu 30. aastapäeva puhul korraldati 20. aprillil Laevastiku Tallinna Ohvitseride Majas kirjandusõhtu. Peale Tallinna literaatide esinesid külaliskirjanikud A. Kron, I. Goff, ja K. Vaneškin.

tiiv. Esimese köite teise jao 21. peatükis kuuleb sõjaväkke minev Grigori Melehhov, kuidas ohvitserid räägivad väikesest eesti külast, kus valget verd rahva hulgas on mõningaid tumedaverelisi — paarkümmend aastat tagasi olevat seal paiknenud üks kasakapolgu sotnja.

Need näited kinnitavad, et noor Šolohhov oli Eestist üht-teist kuulnud

juba 1925.—1928. a., mil ta kirjutas oma suurromaanide esimesi köiteid. Tõenäoliselt tekkis tal soov külastada toda maad esimesel võimalusel. Solohhovi tegi seda 1941. a. märtsis, viibides Nõukogude Eestis ligi 10 päeva. Tookord külastas ta Narvat, Tallinna, Pärnat ja Tartut.

Solohhovi looming äratas kodanlikus Eestis huvi juba kolmekümnendail aastail. Tähelepanuväärne on E. Hubeli suhtumine Solohhovi loomingusse. Ta peab «Ülesküntud uudismaad» kunstiväärtuslikuks romaaniks ja vene nõukogude kirjanduse «üheksandaks laineks». Kriitilise realistina ei suuda ta aga mõista sotsialistlikku realisti ja satub raskustesse teose mõtte leidmisel («Looming» 1934, nr. 5).

Solohhovi teoste tõlkimisega eesti keelde tehti algust Leningradis, kus 1935. a. ilmus E. Jürgenfeldi vahendusel «Ülesküntud uudismaa», mis aga oma ilmunisajal kodanlikus Eestis kuigi laialt ei levinud. «Vaikse Doni» esimese köite andis Tartus kahe raamatuna välja kirjastus «Kalev» 1936.—1937. a. Teose tõlkis August Koit. See julge ettevõtmine sai teoks pahempoolsete haritlaste kaasabil. Mitmetel põhjustel ei äratanud kumbki eestindus erilist tähelepanu.

Esimesel nõukogude aastal elavnes Eestis huvi Solohhovi loomingu vastu. Plaanitseti «Vaikse Doni» väljaandmist. Rohkesti ilmus ajalehtedes artikleid kirjanikust vene nõukogude kirjanduskriitikute sulest. Valdavalt käsitleti nendes «Vaikset Doni», mille kirjanik oli alles äsja lõpetanud. Eesti kriitikuist võttis sõna J. Šumakov («Viisnurk» 1940, nr. 2).

Sõjajärgsel perioodil saavad eesti keeles kättesaadavaks Solohhovi tähtsed. Proloogiks sellele oli juba Suure Isamaasõja päevil Moskvas Võõrkeelse Kirjanduse Kirjastuse väljaandel 1943. a. ilmunud jutustus «Öppigem vihkamata» («Наука ненависти»). 1946.—1948. aastail valmis J. Kurfeldit «Vaikse Doni» tõlge, mille kohta peale K. Kase lühiretseptsiooni ilmus pikem käsitlus H. Tobiaselt («Looming» 1949, nr. 5). 1947. a. järgnes F. Kõlli vahendusel «Ülesküntud uudismaa» esimene köide, mille aktuaalsust rõhutasid kõik retsensendid (N. Andresen, L. Algvere ja H. Lumet).

Solohhovi looming omandas Eestis järjest laiemat kōla. Sellele lõi soodsa pinna ka Solohhovi teoste ekraniseerimine ja üksteisele järgnenud uued tunnustused nii kodumaal (Lenini preemia 1960. a.) kui ka raja taga (Nobeli pree-

mia 1965. a.). Ajakirjandus pöörab tähelepanu kirjaniku esinemisele kõnemehe ja publitsistina ning avaldab peatükke uutest teostest. Rohkesti on juttu Solohhovi teoste ainetele loodud filmidest. Kirjanikust endast ilmub artikleid ja kirjutisi, mis valgustavad tema elu eri perioode.

Teosest «Nad võitlesid kodumaa eest» tunneb eesti lugeja ainult üksikuid katkendeid. Vähe on meil tõlgitud ka Solohhovi varasemaid jutte — «Sünnimärk», «Toitluskomissar», «Varss» ja «Iljuhha». Kirjanduslikuks sündmuseks kujunes «Inimese saatuse» (1958) ja «Ülesküntud uudismaa» teise köite (1961) ilmumine O. Samma tõlkes.

Uute tõlgete järele oli vajadus ka juba eesti keeles ilmunud romaanide puhul, sest kirjanik oli neid 1952.—1953. a. keeleliselt parandanud. F. Kõlli viis parandused sisse «Ülesküntud uudismaa» esimese köite tõlkesse 1954. a. «Vaikse Doni» tõlget parandas Aita Kurfeldt ning see ilmus 1957. a. sarjas «Suuri sõnameistreid». Tookordne väljaanne on varustatud pikema eessõnaga kirjaniku elust ja loomingust. Selle on kirjutanud tuntud Solohhovi-uuriija J. Lukin. Uusi trükke on välja antud «Inimese saatusest» (1965. a.) ja «Ülesküntud uudismaast» (1966. a. ja tänavu). Kokku on Solohhovi teoseid ilmunud eesti keeles 17 raamatut kogutiraažiga 180 200 eksemplari.

Solohhovi loomingust on kirjutatud mitmeid artikleid. «Doni juttude» kohast kahekümnendate aastate vene nõukogude proosas on juttu S. Jürisalu kirjutises «Inimene sõjas» («Looming» 1965, nr. 5). «Ülesküntud uudismaast» on kirjutatud V. Apuhtina («Nõukogude Kool» 1955, nr. 5) ja G. Skulski («Looming» 1960, nr. 7). Kümme aastat tagasi käis Vjošenskojes ja vestles kirjanikuga T. Lehtmet. Oma muljetest ja mõtetest pajatab ta reisikirjas «Donimaal, kus elab Solohhovi» («Edasi» 16. ja 23. V 1965). Solohhovi loomingu retseptsiooni Eestis aastail 1931—1941 on jälgitud allakirjutanu artiklis «Solohhovi Eestisest-tulek» («Keel ja Kirjandus» 1975, nr. 5).

Kokku võttes võib öelda, et Solohhovi oli üks esimesi vene nõukogude kirjanikke, kelle teoste kaudu avanes eesti lugejatele pilt Nõukogudemaale tegelikkusest. Ta on tänapäevani jäänud meil armastatuimaks nõukogude kirjanikuks oma elutööst kinnipidava ja revolutsiooni jaatava loomingu tõttu.

A. Salum

RINGVAADE

Tegija isik taandub tihtipeale töö varju, tehtu omandab tegija nimegi. Nõnda vaadatakse ingliskeelse teksti võrras sõna või väljend Silvetist järele. Mil kombel ilmutaks J. Silveti «Inglise-eesti sõnaraamat», tippteos tänaseni meie kakskeelsete sõnaraamatute reas, et tegija südamehuviks oli hoopis kirjandus, et sõnaraamatutöö tuli talle lausa ootamatult! Pigem oskame imetleda selle teose kestvust, sest ime küll, juba 35 aastat vana, jätab too teos ometi harva vastuse võlgu. Kummatigi oli J. Silvet see, kes Majakovskit läbituntud mõistmisega imetles, kes eden-das inglise ja ameerika kirjanduse tundmist Eestis, kes arvustas tõlkeid ja ise tõlkis, kes noorusest peale on kirglikult muusikat armastanud.

Johannes Silvet (1929. aastani Schwalbe) on sündinud 12. mail 1895 Tartus. 1905 algas ta haridustee Tartu Õpetajate Seminari algkoolis, kus omandas algkooliõpetaja kutse. 1921. a. sügisel astus J. Silvet Tartu ülikooli filosoofiateaduskonda inglise filoloogia alal, õpingute kõrval algkooliõpetajana töötades. Juba enne ülikooli lõpetamist 1925. a. (magistrikaadiga) kutsuti ta keeleõpetajaks H. Treffneri gümnaasiumi, kus töötas 1940. aastani, käies 1926, 1928, 1931 ja 1938 Inglismaal praktilist keeleoskust täiendamas.

Keelepedagoogi kutsetöö alale võib arvata sõnastikuga varustatud õppe-tekstid (esimene neist 1928 — T. Hardy «The Three Strangers»), samuti inglise keele lektori ülesande Eesti Ringhäälingus, keskkooliõpetajate suvekursusetel jne. Pöördelisel aastal tehti talle ettepanek asuda tööle TRÜ-sse, esialgu vene keele, 1941. a. inglise keele õpetajana. 1945—1950 oli J. Silvet inglise filoloogia kateedri juhataja, vahepeal asendusõpetaja Kallaste rajoonis ning Tartus, 1956—1960 kuni pensionile jää-miseni TRÜ dotsent. Õppeülesannete korras jätkus ülikoolitöö 1973. aastani.

Juba üliõpilasena kirjutatud auhinna-töö Miltoni blankvärsist osutus nii kaa-lukaks, et arvestati hiljem magistritöö-na (1925). Ka esimene trükis ilmunud kirjutus oli luule alalt — «Paar sõna Vladimir Majakovski ja tema esimese eestistaja kohta» («Looming» 1924). Nagu Silvet hilisemas kirjutises («Looming» 1930) pihib, langes ajalooline 1917. a. revolutsioon kokku teise pöörde-ga, mille sünnitas väikese luuleraamatu lugemine: «Tundus, et kirjandusajalugu sellest päevast jaotub kaheks: elati enne

ja elatakse pärast Majakovskit.» 20.—30-ndatel aastatel ilmus Silvetilt mit-meid artikleid inglise ning ameerika autorite kohta, nende hulgas E. A. Ben-nett, J. Galsworthy, T. Hardy, R. Kip-ling, U. Sinclair ja G. B. Shaw ning korduvalt H. G. Wells, kelle vastu kir-jutajal näib olnuvat sügavam erihuvi. Tartu rahvaülikoolis luges ta mitme aasta kestel loengusarja uusimatest ing-lise ja ameerika autoritest. Mitmed Shakespeare'i ning teiste autorite tõl-keid on saanud temalt asjatundliku arvustuse. Silvet ise on tõlkinud J. Gals-worthy «Õunapuu» (1927), O. Gold-smithi «Wakefieldi kirikuõpetaja» (1931) ning K. Mansfieldi «Tass teed» («Agu» 1931). Samal ajal redigeeris ning varustas Silvet eessõnadega teiste tõlkeid. Sel kombel vaadati täpsuse hu-vides tõlkija soovil läbi ka kõik A. H. Tammsaare tõlked inglise keelest alates J. Galsworthy «Valgest ahvist» (1928) ning lõpetades T. E. Lawrence'i teosega «Seitse tarkuse sammast» (1939). Hilisemal ajal on ta toimetanud ning selgitavad märkused kirjutanud W. Shakespeare'i «Kogutud teoste» I köitele. J. Silveti tõlgitud on L. Tolstoi «Sõjas ja rahu» esinevad prantsus-keelsed lõigud. J. Silvet oli ülikooli juures tegutsenud Akadeemilise Kir-jandusühingu liige asutamise alates; 1930—1940 oli ta Eesti PEN-klubi sek-retär.

Märgatavam on kummatigi Silveti keelealane tegevus. Õpetajatöö tarbeks 1924. a. alustatud kartoteek sai alusva-raks sõnaraamatutöös. EKS-i ettepanekul asus Silvet 1934. a. suvel koostama inglise-eesti sõnaraamatut, mis esialgu oli mõeldud piiratud mahuga õppesõna-raamatuks. Suur osa käsikirjast oli juba koostatud, kui 1937. a. kevadel EKS-i juhatus avaldas soovi selle täien-damiseks ja laiendamiseks. Esimene vihik ilmus aprillis 1939 ning viimane aasta hiljem, nii et esimene köidetud eksemplar jõudis koostajale kätte 13. aprillil 1940. Kuulus sõnaraamat valmis seega viie aasta jooksul ühe mehe tööna, kusjuures tegemise käigus tuli senitehtud uute põhimõtete järgi ümber teha ja täiendada. 1936. a. ilmus lisaks meetoodiliselt uudne miinimumsõ-nastik «Inglise keele põhisõnavara» (II tr. 1940). Peaks pisut tundma leksiko-graafi tööd, et kordasaadetu uskumatut suurust mõista. Sõnaraamatu teine, täiendatud ja parandatud trükk ilmus 1948—1949 ning mahult piiratud «Eesti-

inglise sõnaraamat» 1965. Mõlemast on autori loata avaldatud paljundusi välismaal. «Võõrsõnade leksikonis» (1961) koostas Silvet osa K-st Q-ni. Kõigi kolme sõnaraamatu põhjalikult redigeeritud uuendused on kirjastamisel. Olgu veel mainitud, et Silveti sulest on ilmunud arvukalt sõnaraamatuarvustusi, et ta oli «Inglise keele grammatika» (1962, II täiendatud ja parandatud tr. 1968) autoreid. Lingvistilised huvid pole piirdunud anglistikaga, vaid hõlmanud ka vene, prantsuse, saksa ning hiljem soome, hollandi ja poola keelt. J. Silvet on Emakeele Seltsi liige selle algaegadest peale.

Kahaneva silmavalguse kiuste jätkub Elva kodus töö sõnaraamatukartoteekide täiendamiseks ilmuva tõlkekirjanduse ja teatmeteoste alusel. Nagu varem võrreldakse tõlkeid ning originaaltekste ning sedeldatakse selle tulemusel saadud vasted. Inglise keelest tõlkijate tänast taset hindab Silvet kõrgelt.

Johannes Silveti rohkete õpilaste ja kolleegide juubelitervitustele lisab allakirjutanu tema sõnaraamatute kasutajana ning leksikograafina omad südamilikud tervisesoovid.

M. Mäger

SURI ALEKSANDER ASPEL

21. märtsil suri USA-s Iowa Citys eesti kirjandusteadlane Aleksander Aspel. A. Aspel sündis 10. juunil 1908. aastal Mustvees, õppis Tartu ülikoolis romaani filoloogiat, täiendas end Pariisis 1934—1935. Aastast 1938 töötas A. Aspel eesti keele lektorina Pariisi Idakeelte Instituudis. Ta omandas 1946 Sorbonne'i ülikoolis doktorikraadi uurimusega Chateaubriand'i proosa rütmi kohta. Samal aastal siirdus ta USA-sse, kus töötas Iowa Citys riikliku ülikooli prantsuse keele ja kirjanduse professorina ning kateedrijuhatajana. Suviti oli ta külalisprofessoriks Besançonis, Sorbonne'i ja Colorado ülikoolis. Ta esines ettekannetega paljudel keele- ja kirjandusteaduslikel konverentsidel.

A. Aspel oli sügav kirjanduse ja kunsti tundja. Meie kirjanduselus kerkis ta esile 30-ndate aastate algul, pooldades kirjanduse lähendamist elule ja töötavale rahvale. Humanistlik vaimsus jäi Aspelile omaseks elu lõpuni. 30-ndatel aastatel tõlkis ta Barbusse'i sõjaromaani «Tuli» (koos M. Sillaotsaga), esines antifasistlikus kogumikus «Ring» ulatusliku esseega inimsuse kaitsja Rolland'i kohta ning võttis osa marksismi klassikute tõlkimisest eesti keelde. Prantsuse kultuuri, kirjanduse ja kunsti tutvustajana («Ülevaade prantsuse kirjandu-

sest» 1934, «Eugène Delacroix» 1936, «Voltaire» 1937 jt.) aitas Aspel mitmeti rikastada meie kirjanduspilti. Ilukirjandusliku stiili uurijana («Fr. Tuglas stilistina», «Lähtekohti Kreutzwaldi stiili iseloomustamiseks» jm.) käsitas Aspel stiili fenomeni avaralt ning andis vaatlusi, mis on värskeks jäänud tänapäevani. Tõlkekogu «Valik prantsuse esseid» (1938) ja selle sissejuhatav essee näitasid A. Aspelit kui esseekunsti head tundjat. Sõjajärgsel ajal keskendus A. Aspel prantsuse kirjanduse uurimisele. Ta on käsitlenud küsimusi prantsuse kirjandusliku stiili ajaloo ja tänapäeva luulest. Üheks ta viimaseks tööks jäi prantsuse kaasaegse luule antoloogia inglise keeles («Contemporary French Poetry» 1965) koos sissejuhatava esseega.

A. Aspel on kirjutanud eesti keelt ja kirjandust käsitlevad artiklid mitmesse prantsuse entsüklopeediasse. Ta on esinenud prantsuse ajakirjas «Comoedia» A. H. Tammsaare proosa ja «Arbujate» luule tutvustajana. Aspeli luuletunnust on tema enda sõnade järgi eriti mõjutanud Sorbonne'i filosoofiaprofessor Gaston Bachelard, kellest meil alles hiljuti «Loomingu» veergudel juttu oli.

E. Siirak

INDEX LIBRORUM

Antiikfilosoofia ajaloo kohta ilmus N. Zaleski sulest Leninigradi ülikooli väljaandel «Klassikaline kreeka filosoofia». V. I. Lenini nimelise Moskva Riikliku Pedagoogilise Instituudi üldkeeleteaduse kateedri professoril Aleksei Lossevil (1893) on valminud «Antiikesteetika ajalugu», millest

Iskusstvo äsja avaldas neljanda köite «Aristoteles ja hilisklassika» (1. «Varane klassika» 1963; 2. «Sofistid. Sokrates. Platon» 1969; 3. «Kõrgklassika» 1974). See kaugelt üle 2500 lehekülje sisaldav teos näib eeskätt oma kvaliteedilt kuuluvat niisuguste kapitaalsete uurimuste hulka, mille kallal tänapäe-

KRIITIKA

val töötavad terved instituudid või vähemalt sektorid... Otse meetodilise järjekindlusega saab siin nähtavaks ka esteetika filosoofilisus ja filosoofia esteetilisus. Edasi tuleks mainida muidki uusi esteetika-ajaloolisi käsitlusi, nimelt L. Voronina «Aristoteelse esteetika põhikategooriaid» (*Võsšaja Škola*), samuti teise raamatu näol (1. 1973) uut jätku «Loengutele esteetika ajaloo», mida prof. M. Kagani juhatusel paneb kirja ja annab välja Leningradi ülikooli filosoofia fakulteedi eetika ja esteetika kateeder. Kaua aega Tartu ülikoolis filosoofiat õpetanud ja kateedrit juhatanud filosoofiadoktor professor Mihhail Makarov avaldas uurimuse «Kategooria «eesmärk» marksismieelses filosoofias» (*Nauka* Leningradi osakond), s. t. eesmärk Rigmardast peale kuni XIX sajandi materialistideni välja. Filosoofilise mõtte arenemise seisukohalt tuleks siin nimetada ka I. Ossinovski teost «Thomas More», mille *Nauka* avaldas seerias «Maailmakultuuri ajaloo». Filosoofilise esteetika valdkonda kuulub veel üks uus mahukas raamat *Iskusstvo* poolt väljaantavas seerias «Esteetika ajalugu mälestistes ja dokumentides» — kõne all on valimik inglise valgustus-aegse moralisti Anthony Ashley Cooper Shaftesbury (1671—1713) traktaate pealkirja all «Esteetilisest katsetusest». Mainitud seerias, mille väljaandmist alustati 1973, on Shaftesbury-kõide juba seitsmes! Marksistliku filosoofia ühe üldteoreetilise lähte seisukohalt tuleb siin kõne alla ka A. Anikini raamat «Teaduse noorus. Mõtlemise- ja majandusteadlaste elu ja ideed enne Marxi», mille *Politizdat* avaldas uuel, täiendatud ja töödeldud kujul. Tähelepanu tuleks juhtida sellele, et 1970. aastast alates avaldavad NLKP Keskkomitee juures asuv Marksismi-Leninismi Instituut ja *Politizdat* täiendseeriat Karl Marxi ja Friedrich Engelsi «Teoste» teisele väljaandele, mis 1955—1966 ilmus teatavasti 39 köites. Uus, täiendav seeria seisab kavakohaselt koos 11 köitest (13 raamatust), nõnda et lõplikul kujul peaks neid riulil leiduma 50. Viie aasta jooksul on jõutud välja anda 41., 42., 46., 47. ja 49. köide, viimati tuli 42. köide, mis muu hulgas sisaldab ka «1844. aasta ökonoomilis-filosoofilised käsikirjad» (nii kõlaks teose pealkiri eesti keeles). K. Marxi ja F. Engelsi kohta käivatest uusimatest uurimustest olgu nimetatud V. Vazjulini «K. Marxi teadusliku uurimismeetodi kujunemine»

(Moskva ülikool) ja A. Babini «F. Engelsi sõjateoreetiliste vaadete kujunemine ja arenemine» (*Nauka*). Üpris laia haardega, ent sellepärast suuresti ka filosoofiat riivavad näivad olevat niisugused kollektiivsed raamatud nagu «Imperialismi ideelis-poliitilised voolud» (vast. toim. V. Tšepakov; *Mõsl*) ja «Kaasaegse antikommunismi põhisuundade kriitika» (toim. A. Belõh ja V. Gulin; Leningradi ülikool). Viimaks nimetatagu V. Tantšeri «Sotsiaalse fideismi kriitikat» (Kiievi ülikool) ja kriitiliste esseede kogumikku «Frankfurdi koolkonna sotsiaalfilosoofia», mis on Moskva *Mõsl*'i ja Praha *Svoboda* ühisüritus.

Heidaksime täna pilgu ka uutele raamatutele dialektilise materialismi ja loodusteaduse filosoofiliste probleemide alal. Eelkõige paistavad siin silma J. Solopovi «Liikumine ja arenemine» (*Nauka* Leningradi osakond) ning M. Orõnbekovi «Substantsi probleem filosoofias ja teaduses» (*Nauka*, Alma-Ata), siis T. Slavinski «Üleüldine ja spetsiifiline dialektilistes vastuoludes ja nende tunnetuses. Füüsika ja astronoomia materjalide alusel» (*Nauka i Tehnika*, Minsk) ning V. Gotti ja F. Nedzelski «Diskreetsuse ja pidevuse dialektika füüsikateaduses». Viimane avaldati *Mõsl*'i seerias «Filosoofia ja loodusteadus». Peegeldusteooriat puudutavad nii või teisiti G. Šingarovi «Peegeldusteooria ja tingitud refleks» (*Nauka*), A. Maslennikovi «Peegeldusprotsesside dialektika närvianalüsaatorites» (Lõuna-Uurali Raamatukirjastus, Tšeljabinsk), samuti R. Šeralijeva «Mõnesid informatsiooniteooria filosoofilis-psühholoogilisi probleeme» (*Ilim*, Frunze). *Znanije* seerias «Bioloogia» on ilmunud R. Karpinskaja brošüür «Materialistlik dialektika orgaanilise maailma arenemise seaduspärasustest». Ühe ja sama või siis lähedase probleemistikuga on tegu järgmisteski raamatutes: artiklikogumik «Materialistliku dialektika metodoloogilised aspektid» (vast. toim. V. Štoff; Leningradi ülikool), V. Stoljarovi «Dialektika kui teaduse loogika ja metodoloogia» (*Politizdat*) seerias «Mille kallal töötavad, mille üle vaidlevad filosoofid», edasi ka I. Kuznetsovi «Valitud tööd füüsika metodoloogiast. Füüsikalise tunnetuse teooria lätetel» (*Nauka*) või I. Noviku «Mõtlemisstiili küsimusi loodusteaduses».

Toimetuse kolleegium:
V. BEEKMAN, V. ILUS, J.
KROSS, P. KUUSBERG (pea-
toimetaja), R. PARVE, J. PEE-
GEL, L. REMMELGAS, P.-E.
RUMMO, E. VETEMAA.

Toimetuse aadress: 200 001,
Tallinn, Harju t. 1, tel. 413-65,
407-80, 407-81.

Kirjastus «Perioodika», Tal-
linn, Pikk t. 73.

Ladumisele antud 4. IV 1975.
Trükkimisele antud 6. V 1975.
Trükiarv 17 500. Trükipaber
nr. 1, 70×100/16. Trükipoog-
naid 11,25+2 kleebist. Ting-
trükipoognaid 14,95. Arves-
tuspoognaid 13,28. MB-04470.
Tellimise nr. 1085. EKP Kes-
komitee Kirjastuse trükikoda,
Tallinn, Pärnu mnt. 67-a.
«Looming» nr. 5, mai 1975.

Hind 50 kop.

На эстонском языке

Орган Союза писателей

ЭССР

«Лoomинг» («Творчество»)

№ 5, май 1975.

- 707 A. RAMMO
Luuletusi
- 711 J. PEEGEL
Mässaja
Komissar
- 723 M. KESAMAA
Laulu-, leeme- ja leivalõhnlises päevas
- 727 G. SKULSKI
Kuidas oleksid elanud sina?
- 752 A. SIIG
Luuletusi
- 754 A. SAAR
Viimane peatükk
- 785 I. SIKEMÄE
M. NURME
E. HIIR
Luuletusi sõja-aastate vihikutest
- 795 P. UUSMAN
Ümberpiiratud linnas
- 804 P. RUMMO
Kultuurilembene õhkkond
- 807 R. VAIDLO
Kas mäletad?
- 814 H. SERGO
Kaks kildu
- 818 H. ANGERVAKS
Õige poole valimisest
- 820 M. SOLOHHOV
Nad võitlesid kodumaa eest (Katkendid)
- 834 K. SIMONOV
Sõbra surm
- 835 V. TSÖBIN
* (On lausa koldse päevalille kuld)
- 836 B. SLUTSKI
Esimene sõjapäev
Tubli kaaslane olla
- 839 K. KURG
Kolmekümmene sõjast
- 847 M. MÄGER
Luule 1974. Ütelugemise lugu
- 862 I. VIDING
Oli sul raske, ema?...
- 864 H. NIIT
Rännud ruumis ja ajas
- 867 V. ILUS
Suur hulk head lühiproosat
- 871 A. KAALEP
Hämarus ja luuletaja
- 875 RINGVAADE
Esikaane siseküljel:
A. KEEREND. Linna taastamine (Linool,
sügavtrükk)
Tagakaane siseküljel:
H. MITT. Ohudessant (Söövitus)
Kleebistel:
A. KÜTT. Õppustel II (Söövitus)
A. KÜTT. Õppustel I (Söövitus)

50 KOP.

78174